DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATON

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

MASTER OF ARTS - NEPALI

SEMESTER-I

□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

NEP(DE)-PG-C-102

BLOCK – 1

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax: (0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Wesbsite: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

ENLIGHTENMENT TO PERFECTION

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self-Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

नेपाली कविता साहित्य

BLOCK 1

एकाइ –1 : नेपाली कविता साहित्य 7

एकाइ- 2 :छन्द र अलङ्कार – परिचय रप्रकार.................................. 31

एकाइ – 3 : नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थिति......................... 64

एकाइ – 4 : नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास................. 87

एकाइ – 5 : प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति......... 124

एकाइ – 6 : शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारा 151

एकाइ – 7 : नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर....... 179

BLOCK 2

एकाइ - 8 नेपाली कवितामा प्रतिबिम्बित समाज-दर्शन

एकाइ – 9 नेपाली गद्य-कविताको स्वरूप, वैशिष्ट्य र विकास-परम्परा

एकाइ - 10 नेपाली कवितामा देखा परेका नवीन शैली, प्रवृत्ति र प्रयोग

एकाइ - 11आयामिक आन्देलन र नेपाली कविता

एका – 12 नेपाली कवितामा प्रतीक, बिम्ब र मिथकको प्रयोग र प्राप्ति

एकाइ - 13नेपाली कविताका उपविधाहरू – लामो कविता, हाइकु, दुई हरफे, तीन हरफे कविता

एकाइ – 14नेपाली कवितामाको समाज-सांस्कृतिक अध्ययन

BLOCK 1 नेपाली कविता साहित्य

यस भागको परिचय

यस पुस्तकको पहिलो भागमा नेपाली कविता साहित्यका संरचनात्मक तत्त्व, छन्द र अलङ्कार, छन्द र लयको स्थिति, पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास, प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति, शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी कविता, नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वरको अध्ययन गरिन्छ। नेपाली कविता साहित्य

एकाइ – 1कविताका संरचनात्मक तत्त्वहरू

एकाइ - 2 छन्द र अलङ्कार – परिचय र प्रकार

एकाइ - 3 नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थिति

एकाइ – 4नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास

एकाइ – 5प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति

एकाइ - 6शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी कविता

एकाइ – 7नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर

एकाइ – 1 : नेपाली कविता साहित्य

संरचना

1.1 उद्देश्य

1.2 परिचय

1.3 कविताको अर्थ र परिभाषा

1.3.1 अर्थ

1.3.2 परिभाषा

1.3.2.1 कवितासम्बन्धी संस्कृत वा पूर्वीय परिभाषा

1.3.2.2 कवितासम्बन्धी पाश्चात्य परिभाषा

1.3.2.3 कवितासम्बन्धी नेपाली परिभाषा

1.4 कविताका संरचनात्मक तत्त्वहरू

1.4.1 विषयवस्तु

1.4.2 पात्र/चरित्र

1.4.3 परिवेश

1.4.4 उद्देश्य

1.4.5 दृष्टिबिन्दु

1.4.6 भाषा/शैली

1.5 उपसंहार

1.6 सार

1.7 अनुशीलनी

1.8 अतिरिक्त अध्ययन

1.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछितपाईंनिम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ:

- कविताको अर्थ
- कविताको परिभाषा
- कविताकासंरचनात्मक तत्वहरू
- कविताको विशिष्ट्य

1.2 परिचय

कविता साहित्यको सबैभन्दा प्राचीन विधा हो। यसका अनेक भेदहरू छन्। साहित्यको दृश्य र श्रव्य भेदमध्ये काव्य वर्तमानमा श्रव्य र दृश्य दुवै भेदअन्तर्गत पर्ने विधा हो। सुरुमा काव्यलाई श्रव्यभेदमा राखेर हेर्ने गरिन्थ्यो तर आज प्राविधिक विकासको सहजताले गर्दा काव्यलाई दृश्याङ्कनको रूपमा आस्वादन गर्ने परम्परा सुरु भइसकेको छ। काव्य विधाबारे पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै जगत्का विद्वान्हरूले विशद् चर्चा-परिचर्चा गरेका छन्। पूर्वमा साहित्य शब्दको पर्यायका रूपमा काव्य शब्द प्रयोग गर्ने परम्परा चलिआएको देखिन्छ। त्यस समय साहित्यका सबै विधाहरूलाई काव्य भन्दथे। कालान्तरमा साहित्यका विधागत विभाजन भएपछि काव्य साहित्यको स्वतन्त्र विधाको रूपमा परिचित हुनपुगेको हो।

कविताका आफ्नै संरचनात्मक स्वरूप रहेको छ। संसारका भाषाहरूमा कविताको सुदीर्घ ऐतिहासिक परम्परा रहेको छ। यसको आफ्नै ऐतिहासिक मूल्य र विशेषता रहेको छ। नेपाली साहित्यको इतिहासमा कविता जेठो विधा हो। कवि सुवानन्ददासद्वारा लिखित पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता नै नेपाली साहित्यको पहिलो मौलिक साहिति्यक सिर्जना हो। अतः नेपाली साहित्यमा कविताको लगभग अढाई शताब्दी लामो इतिहास रहेको थाहा पाइन्छ।

यस एकाइ अन्तर्गत नेपाली कविताको अर्थ र परिभाषासितै यसको संरचनात्मक स्वरूपको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ। संसारका भाषा साहित्यमा कविता प्रभावकारी र प्रचलित प्राचीन विधा भएकोले यसबारे सबै तथ्यहरू समेट्न सम्भव छैन। यसैले नेपाली कविताको संरचनात्मक स्वरूपलाई मात्र ध्यानमा राखेर संक्षिप्तमा समेट्ने कोसिस गरिएको छ।

1.3 □ □ □ □ □ □□□ □ □र □ □ □ □ □ □ □

1.3.1 अर्थ

कविता कविबाट बनेको शब्द हो। संस्कृतको ‘कवृ’ धातु कव मा इ प्रत्यय गाँसेर कवि शब्द बनेको पाइन्छ। कवि शब्दमा त (तल्) र आ (टाप्) प्रत्यय लागेर कविता भएको देखिन्छ। कवि कविता रच्ने स्रष्टा हुन् भने ता प्रत्ययले कविको सिर्जनालाई बुझाउँछ। कवितालाई काव्य पनि भनिएको पाइन्छ। काव्य शब्दको व्युत्पादन पनि संस्कृतबाट नै भएको हो। संस्कृतको ण्य/ ण्यत्/ ष्य>य प्रत्यय लगाएर काव्य शब्दको निर्माण भएको उल्लेख पाइन्छ। वास्तवमा काव्य वा कविताको व्युत्पादन प्रक्रिया अलग-अलग देखिए तापनि दुवैका सम्बन्ध कवि र कविका कर्मसित छन्। आज कविता र काव्य प्रर्याय शब्दका रूपमा प्रचलित छन् अनि पद्यमय रचनाका लागि कविता शब्द नै रूढ भइसकेको छ।

कविता भनेको कविद्वारा सिर्जना गरिएको रचना हो। सजिलो अर्थमा कवि कर्मलाई कविता भन्न सकिन्छ। कविले नै कविता लेख्ने हुनाले कवितालाई कविको कर्म भनिएको हो। कविको भाव वा कविकर्मलाई नै वास्तवमा कविता भनिन्छ। वैदिक साहित्यमा कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू भनिएको छ। अर्थात् कविलाई विद्वान्, व्यापक र स्वतःसिद्धका रूपमा लिइएको छ।

अङ्ग्रेजीमा कवितालाई Poetryवा Poem भनिन्छ। Poetबाट Poetry शब्दको विकास भएको हो। Poetryवा Poem ग्रिक ल्याटिनबाट विकसित भएको प्राचीन

Notes

शब्द हो। त्यस कालका प्राचीन भाषाहरूमा Poetry वा Poem शब्दको व्युत्पत्ति खोज्दै जाँदा यसका अनेक नामहरू फेला पार्न सकिन्छ। जस्तैः ल्याटिनमा Poeticus/ Poema, ग्रिकमा Poietikos/ Poiema, फ्रान्सेलीमा Poe'me, आदि।Poetry भन्नाले कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फूर्त भावद्वारा व्यक्त पद्यात्मक तथा गद्यात्मक रचना हो। Poetry लाई Poem पनि भनिएको छ। Poem शब्दले पनि कविकर्मलाई नै बुझाउँछ।

1.3.2 परिभाषा

पूर्व र पश्चिम दुवैका साहित्यमा कविताबारे विशद् अध्ययन, चिन्तन र मनन् गरिएको पाइन्छ। कविता के हो? भन्ने जिज्ञासालाई लिएर दुवै क्षेत्रका आचार्यहरूले विभिन्न किसिमका अवधारणा तथा आ-आफ्ना मत प्रस्तुत गरेका छन् तापनि समष्टिमा कवितालाई परिभाषामा बाँध्नु सजिलो कार्य होइन। आजसम्म कवितालाई अनेक दृष्टिकोणद्वारा परिभाषित गर्ने कार्य भए पनि सो कार्य केवल प्रयास मात्र सिद्ध भएको छ। समय-समयमा विभिन्न भाषाका विद्वान्हरूले कवितालाई परिभाषामा बाँध्ने कोसिस गरेका छन्, जसमध्ये संस्कृत, अङ्ग्रेजी, नेपाली आदि विद्वान्हरूका परिभाषालाई मात्र नमुनास्वरूप तल दिइन्छ।

1.3.2.1 कवितासम्बन्धी संस्कृत वा पूर्वीय परिभाषा

पूर्वीय वा संस्कृत साहित्यमा काव्यबारे चर्चा गर्ने पहिलो आचार्य भरतमुनि हुन्। सम्भवतः उनले ईशाको दोस्रो शताब्दीतिर नाट्यशास्त्रमा काव्यलाई चिनाउने झीनो प्रयास गरेका छन्।

आचार्य भरतमुनिका अनुसार कोमल पदयुक्त, गूढ शब्दार्थरहित, सुबोध, युक्तिसङ्गत, नृत्यमा उपयोग गर्न सकिने विविध रस, गुण र सन्धियुक्त रचना नै काव्य हो।

आचार्य भामहका अनुसार शब्द र अर्थयुक्त रचना काव्य हो।

आचार्य दण्डीका अनुसार अभीष्ट अर्थले युक्त पदावली काव्य हो।

अग्निपुराणअनुसार अलङ्कार र गुणले युक्त, दोषमुक्त, संक्षेपी पदावली काव्य हो।

आनन्दवर्धनका अनुसार ध्वनि नै कविताको आत्मा हो र शब्द एवम् अर्थ शरीर भएको काव्य हो

आचार्य वामनका अनुसार रीति नै काव्यको आत्मा हो।

आचार्य कुन्तकका अनुसार वक्रशैलीमा रचित आनन्ददायक शब्द र अर्थ काव्य हो।

आचार्य मम्मटका अनुसार रस र गुणयुक्त अदृष्ट शब्दार्थ काव्य हो।

आचार्य विश्वनाथ रसात्मक वाक्य काव्य हो।

आचार्य रुद्रटका अनुसार शब्द र अर्थ नै काव्य हो।

आचार्य भोजका अनुसार दोषले रहित गुँले सहित र अलङ्कारहरूले सुसज्जित भएको रसात्मक वाक्यरचना नै काव्य हो।

आचार्य क्षेमेन्द्रका अनुसार विशिष्ट शब्द र अर्थको सहभाव भएको र अलङ्कारयुक्त पदावलीलाई काव्य भनिन्छ।

आचार्य वाग्भट्टका अनुसार साधु शब्द र अर्थले युक्त भएको, गुण र अलङ्कारले भूषित, स्पष्ट रीति र रस भएको काव्य हुन्छ।

Notes

आचार्य हेमचन्द्रका अनुसार शब्द र अर्थले सहित भएको, दोषले रहित भएको र गुणले युक्त भएको रचनालाई नै काव्य भनिन्छ।

आचार्य जयदेवका अनुसार निर्दोष, लक्षणयुक्त, रीति र गुणभूषण भएको अलङ्कारयुक्त, रस र वृत्ति भएको वाणीलाई काव्य भनिन्छ।

आचार्य विश्वनाथका अनुसार रसात्मक वाक्यलाई नै काव्य भनिन्छ।

आचार्य जगनाथका अनुसार रमणीय अर्थ दिन सक्ने शब्द काव्य हो।

पूर्वीय काव्याचार्यहरूले आ-आफ्नो रुचि र प्रतिपादित विषयलाई ध्यानमा राखेर काव्यको परिभाषा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। सबैले आ-आफ्ना मतलाई अघि सारेका हुनाले काव्यतत्वलाई परिभाषाभाभित्र समेट्न भए पनि सबैका दृष्टिकोणहरूमा एकरूपता पाइँदैनन्। यस सम्बन्धमा पूर्वीय मान्यतालाई एकै ठाउँ राखेर हेर्दा प्रमुख दुई किसिमका अवधारणा रहन सक्ने निचोड लक्षमण दाहालले दिएका छन् - क. कविताको आन्तरिक वा विषयपक्षसँग सम्बन्धित, भाव सौन्दर्यगत काव्यचिन्तन, ख. कविताको बाह्य वा रूपपक्षसँग सम्बन्धित, शिल्पसौन्दर्यगत काव्यचिन्तन। दाहालका अवधारणाका आधारमा के बुझ्न सकिन्छ भने आत्मावादी र देहवादी दुई भिन्न विचारलाई नै अघाडि राखेर आचार्यहरूले काव्यको स्वरूपगत परिचय दिने प्रयास गरेका छन्।

1.3.2.2 कवितासम्बन्धी पाश्चात्य परिभाषा

पाश्चात्य साहित्यमा कविताको कलापक्ष तथा बाह्यपक्षमाथि जोड दिएको देखिन्छ। कवितालाई कलाको रूपमा मान्ने पाश्चात्य विद्वान्हरूमध्ये पहिलो अरस्तू हुन्। उनले कविताको परिभाषा दिएका छैनन् तापनि उनको भनाईलाई लिन सकिन्छ।

अरस्तूका अनुसार काव्य भाषाको माध्यमद्वारा प्रकट गरिने प्रकृतिको अनुकरणात्मक कला हो।

क्रोचेका अनुसार कविता मान्छेको अन्तःप्रेरणाको उपज हो।

रिचर्डसका अनुसार कलाकार वा कविको अनुभूति नै कविता हो।

ड्राइडेनका अनुसार कविता भावपूर्ण तथा छन्दोबद्ध भाषामा प्रकृतिको अनुकरण हो।

वड्स्वर्थका अनुसार कविता सशक्त भावनाहरूको सहज उच्छलन हो।

कलरिजका अनुसार सत्यता विहिन आनन्ददायक विज्ञानको प्रतिलोम काव्य हो।

शेलीका अनुसार कविता व्यापक अर्थमा कल्पनाको अभिव्यक्ति हो।

विलियम हैजलिष्टका अनुसार कविता कल्पना र तीव्ररागको भाषा हो।

फिलिप सिड्नीका अनुसार अनुकरणको कला नै कविता हो।

डा जोन्सनका अनुसार काव्य छन्दोमय रचना हो।

जोन मिल्टनका अनुसार कविता कम सूक्ष्म र सुकुमार भए पनि बढी सरल, इन्द्रियग्राह्य र भावपूर्ण हुन्छ।

सेक्सपियरका अनुसार अदृश्य वस्तुलाई पनि साकर बनाउने किसिमको कल्पनाबिम्ब र उडन्ते, अस्तित्वहीन एवम् नगण्य वस्तुलाई पनि मूर्त बनाएर नाम र स्थान प्रद्र गर्ने कविको लेखनी नै कविता हो।

हड्सनका अनुसार कल्पना र संवेगद्वारा गरिएको जीवनको व्याख्या नै कविता हो।

कार्लाइलका अनुसार सङ्गीतपूर्ण विचार नै काव्य हो।

इलियटका अनुसार काव्य आत्मभिव्यक्ति होइन, अपितु आत्माबाट पलायन हो।

जोन क्रो र्‍यानसमका अनुसार आफ्नै रूप विन्यासले युक्त भएको बौद्धिक वा तर्कयुक्त संरचनालाई नै कविता भनिन्छ।

जे विलियम म्याकाइलका अनुसार छन्द र लय परिपूर्ण भएको कलाको प्रस्फुटन नै कविता हो।

क्रिस्टोफर कडवेलका अनुसार मानवमनको प्राचीन सौन्दर्यात्मक क्रियाकलाप नै कविता हो र यसले जीवनको आर्थिक पक्षसँग सम्बन्ध राख्छ।

विस्टन हग अडेनका अनुसार विशिष्ट अभिव्यक्ति नै कविता हो।

एडगर एलेन पोका अनुसार लयपूर्ण ढङ्गले सौन्दर्यको सृष्टि काव्य हो।

सिन्टबिआ मेसेन्जरका अनुसार कविता भनेको प्रतीकहरूको समग्रता हो।

सिमोन पेरिलका अनुसार निर्वैयक्तिक किसिमको भाषिक सम्प्रेषण नै एक किसिमको कविता हो।

पाश्चात्य विद्वान्हरूका परिभाषा पनि सन्तुष्ट छैनन्। कविताका कुनै पक्षलाई मात्र आफ्नो परिभाषामा समेट्ने प्रयास गरिएको छ। प्लेटो, अरस्तू, ड्राइडेन, डा जोन्सन, कार्लाइल, इलियट आदिले कविताका कला वा बाह्यपक्षलाई जोड दिएका देखिन्छन् भने स्वच्छन्दतावादी वड्स्वर्थ, विलियम हैजलिष्ट, कलरिज, शेली, हड्सन, एडगर एलेन पो आदि कविताका भावपक्ष वा आन्तरिक पक्षका समर्थक रहेका छन्।

1.3.2.3 कवितासम्बन्धी नेपाली परिभाषा

नेपाली साहित्यको सबैभन्दा जेठो र मौलिक मानिएको साहित्यिक विधा हो कविता। अन्य साहित्यिक विधाहरूको तुलनामा अनुवाद परम्पराबाट मुक्त मौलिकताको स्वरूप ग्रहण गरिएको प्रथम विधा नै नेपाली कविता हो। आजसम्म नेपाली साहित्यमा कविताबारे यद्यपि सर्वमान्य परिभाषा पाइँदैन।

बाबुराम आचार्यका अनुसार प्रकृतिका अद्भुत रचनादेखि त्यसमा छक्क परेर तन्मय भई कविहरू जो बोल्छन्, त्यो कविता कहिन्छ। विषय मिलाएर लेखिएका कविताहरूका समष्टिलाई काव्य भनिन्छ।

सोमनाथ सिग्द्यालका अनुसार काव्य भनेको कुनै विषय वा कथानक लिएर मनोहर शैलीमा गुँथिएका शब्द र अर्थको समुचित योगात्मक गुम्फन हो।

पारमणि प्रधानका अनुसार कवि कविता होस् कविता कवि होस्, शब्द थुपारीकन के हुन्छ भाव भए पो हुन्छ।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीका अनुसार सृष्टिसौन्दर्यको उत्तेजनापूर्ण छन्दोबद्ध भाषामा आल्हादकारक चित्रण गर्ने कविको काम हो।

रामकृष्ण शर्माका अनुसार कवि सर्वश्रेष्ठ सौन्दर्यव्द् हुन्, ललितकला आदि समालोचक हुन् र सर्वोपरि कला हुन्।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका अनुसार कविता कोमल मनिता, रसयति रसिकं रसेन सम्मिलिता।

वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार कविता मूलतः कला हो र यो श्रव्य-बाह्य रूपमा संव्य-आस्वाद्य/ बोध्य भाषाक श्रुतिमाधुर्यमय लयगत भावविन्यासको रम्यकला नै प्रथमतः हो।

रत्नध्वोज जोशीका अनुसार कविता जीवनको त्यो पोषकतत्त्व हो, जो मानवताको खाद्यस्वरूप छ।

माधव घिमिरेका अनुसार शब्द र सङ्गीत, अर्थ र अभिप्रायमा तदाकार भएर जो अनौठो अनुभूति हुन्छ, त्यही ने कविता हो।

बालकृष्ण समका अनुसार कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता हो।

सिद्धिचरण श्रेष्ठका अनुसार अनुभूति र कल्पनाको समन्विति- सङ्गतिबाट प्रतिभा उद्‌बुद्ध बन्छ वा भनूँ स्फूरण हुन्छ। यहा स्फुरण नै यथार्थमा कविता हो।

केदारमान व्यथितका अनुसार तीव्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काठी कसी विचारको लगाम पक्रेर भावुकता चढेको नै कविता हो।

घनश्याम नेपालका अनुसार कविता आत्मको ध्वनि हो। कविता जीवनको रस हो। कविता भोगाइको तीव्रतम अनुभूति र त्यसबाट प्राप्त हुने आस्वाद हो।

यदुनाथ थनालका अनुसार कविता उत्तेजित मनोभावनाको प्रकाशन हो।

मोहनराज शर्माका अनुसार विचार भाव र घटनाको लयात्मक संरचनालाई कविता भनिन्छ।

मोहनहिमांशु थापाका अनुसार विशिष्ट भाव, विचार र अनुभूतिविशेषको कलात्मक र प्रभावात्मक अभिव्यक्ति नै कविता हो।

लक्षमण दाहालका अनुसार भाव, विचार वा घटनाको विशिष्ट लयात्मक अभिव्यक्तिका साथ भाषिक संरचनामा आवद्ध प्रभावपूर्ण रचनालाई कविता भनिन्छ।

नेपाली साहित्यका विद्वान्‌हरूले कवितालाई परिभाषाका सीमामा बाँध्न सकेका छैनन्। कविताको आत्मवादी तथा आन्तरिक पक्षलाई जोड दिएर चित्तबुझ्दो परिभाषा भने दिएका छन्।

निष्कर्षमा कवितालाई लिएर संस्कृत, पाश्चात्य र नेपाली विद्वान्हरूका समग्र परिभाषालाई एकै ठाउँमा राखेर निक्यौंल गर्दा कविता के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर लक्षमण दाहालका निम्नलिखित अवधारणालाई यहाँ राख्न उपयुक्त जँच्दछ- 1. कवितामा भाव, विचार वा घटनाको अभिव्यक्ति हुन्छ। 2. यस्तो अभिव्यक्ति विशिष्ट लयात्मक हुन्छ। 3. कविता विशिष्ट भाषिक संरचनामा आवद्ध हुन्छ। 4. कविता प्रभावपूर्ण रचना हो। कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फूर्त भावनालाई छन्द वा लयमा उनेर प्रस्तुत गरिएको पद्यात्मक वा गद्यात्मक साहित्यिक कृति वा रचना तथा कविको भाव वा कविकर्म नै कविता हो।

तपाईंको प्रगति जाँच गर्नुहोस् 1:

नोट : ¡) तल दिइएका खालि ठाउँमा उत्तर लेख्नुहोस्।

1. कविताको अर्थ र परिभाषा

....

....

....

2. कवितालाई संस्कृत आचार्यहरूले कसरी चिनाएका छन्?

....

....

....

3. पाश्चात्य र नेपाली भाषाका विद्वान् हरूका दृष्टिमा कविता के हो?

....

....

....

1.4 कविताका संरचनात्मक तत्त्वहरू

Notes

कविता-तत्त्व भन्नाले कविताका लागि चाहिँने आवश्यक सामग्री हो। कविताको स्वरूपलाई चिनाउनका लागि पूर्व र पश्चिममा धेरै चर्चाहरू भएका छन्। पूर्वमा भरतमुनिदेखि जगन्नाथसम्मका र पश्चिममा अरस्तूदेखि इलियटसम्मका विद्वान्हरूले कवितासम्बन्धी विवेचना गरेका छन्।

कविता-तत्त्वलाई चर्चा गर्दा प्रथमतः दुईतहमा छुट्याएर हेर्नपर्छ- 1. बाह्य वा बाहिरी पक्ष, 2. आन्तरिक वा भित्रीपक्ष। यसको बाहिरी रूपलाई कविताको शरीर र भित्री रूपलाई कविताको आत्मा भन्न सकिन्छ। बाह्यपक्ष अन्तर्गत शैली, छन्द र अलङ्कार, रूप, प्रतीक आदि पर्दछन् भने आन्तरिक पक्षअन्तर्गत भाव र विचार, रस र ध्वनि, लय, गुण, बिम्ब आदि पर्दछन्।

यसरी कविताका मूलभूत दुईवटा तत्त्वहरू छन्- कलातत्त्व र भावतत्त्व। यी दुईवटा तत्त्व कविताका अनिवार्य तत्त्वहरू हुन् जसरी शरीरविना आत्माको वा आत्माविना शरीरको अस्तित्व नरहेजस्तै कलाविना भावको भावविना कलाको अस्तित्व पनि रहँदैन। त्यसैले कला र भाव एक अर्काका परिपूरक वा पारस्पारिक सहयोगीको रूपमा रहेर मात्र कविताको रूप निश्चित हुन सक्छ। भाव-गाम्भीर्य, विचार प्रखरता र अनुभूति तीब्रता कविताको आन्तरिक धर्म हो भने अभिव्यक्ति-कौशल वा कलात्मक परिष्कार कविताको बाहिरी उपकरण हो। भावानुसार शब्द योजना वा अनुभूति नखजमजिने गरी आलाङ्कारिक प्रयोग कविताको आफ्नै गुण पनि हो। त्यो हुनाले कला र भावको समन्वय कविताको मूलभूत स्वरूप हो। आकार वा स्वरूपगत दृष्टिले कविताका साना, मझौला र ठूला तीनवटा छन्। साना कविताअन्तर्गत मुक्तक, फुटकर आदि आउँछन् भने मझौलामा खण्डकाव्य, चम्पू, लामा कविता आदि आउँछन् अनि ठूलामा महाकाव्य पर्छ। यसरी कविताको साना, मझौला र ठूला अनेक रूप भए पनि छन्दबद्ध वा लयात्मक एवम् स्वच्छन्द अभिव्यक्तिका बीच तीव्र अनुभूतिको क्रमबद्ध सन्निवेश नै कविताको धर्म हो।

आजभोलि कवितालाई प्रगीतात्मक, आख्यानात्मक, नाटकीय, पद्य र गद्य संरचनात्मक रूपमा छुट्याएर अध्ययन गर्ने चलन पनि रहेको छ।

कविताको निर्माणको निम्ति निश्चित घटक वा तत्वहरूको समन्वय हुनपर्छ। बनोट र बुनोटको योगद्वारा कविताको संरचना तयारी हुन्छ। वास्तवमा लक्षमण दाहालले के भनेका छन् भने, कविताका साना-साना वा लघुसंरचक घटकहरूले बृहत् संरचना कविताको निर्माण गर्छन् र तिनै लघुसंरचक घटकहरू नै कविताका तत्त्व हुन्। कविताका संरचक घटक वा आवश्यक तत्त्वहरूलाई अर्का विद्वान् खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले निम्नलिखित प्रकारलाई उपयुक्त मानेका छन्। जस्तैः

अन्तर्वस्तु वा विषयवस्तु

पात्र वा सहभागी

परिवेश

उद्देश्य

दृष्टिबिन्दु

भाषाशैली आदि।

1.4.1 विषयवस्तु

विषयवस्तु कविताको प्रधान तत्त्व हो। कुनै पनि विचार गरिने कुरो वा वस्तुलाई विषयवस्तु भनिन्छ। यसलाई कविताको प्रमुख भनाइ वा गुदी तथा आन्तरिक तत्त्व पनि भन्न सकिन्छ। विषयवस्तुविना कविताको संरचना हुँदैन भनेर विद्वान्हरू मान्छन्। प्रकृतिगत आधारमा कविताका विभिन्न विषयवस्तु हुन सक्छन् जसमा भाव वा विचार, कथानक, द्वन्द्व आदिलाई लिइन सकिन्छ। भावको सम्पूर्ण क्षेत्र नै विचारको क्षेत्र हो। भावको परिपूरक विचार हो। भावलाई कविताको मात्र होइन साहित्यकै सबैभन्दा

शक्तिशाली प्रभाव उत्पन्न गर्ने प्राणतत्त्वको रूपमा मानिन्छ। भाव नै कविको प्रेरकतत्त्व हो। भावको आधारमा नै कविताले आकार ग्रहण गर्छ। जुन नैतिक, औपदेशिक, भावनात्मक, रागात्मक, सौन्दर्यमूलक विषय हुनसक्छ। कविको भाव जति सुन्दर र रागात्मक हुन्छ कविता त्यतिनै असल मानिन्छ। कवितालाई रागात्मक, सौन्दर्यपरत र संवेदनात्मक बनाउन सुन्दर भाव र विचारको समिश्रण हुन जरुरी देखिन्छ। यसैले कविताको प्रभाव र त्यसको महत्त्व भावतत्त्वमाथि निर्भर गर्छ। पूर्वीय आचार्यहरूले भावलाई काव्यको जीवन्त तत्त्व मानेका छन्। भावद्वारा नै कविता शास्त्रभन्दा पृथक् विधा मानिएको हो। अतः कविताको सरसता भनेकै भावतत्त्व हो। कवितामा भावतत्त्वले विचारतत्त्वलाई नियन्त्रित गर्छ कारण भाव विचारको अपेक्षा अधिक संप्रेषणशील हुन्छ। तापनि भाव, कल्पना आदिको ठिक संयोजन वा शब्दहरूको औचित्यपूर्ण प्रयोग गर्ने विशेषताको रूपमा विचार तत्त्वको महत्त्वलाई स्विकार्न सकिन्छ। कवितामा भावको स्थायी प्रभाव हुनपर्ने देखिन्छ त्यसैले भाव उदात्त हुन आवश्यक छ। प्रारम्भदेखि नै काव्यको प्रयोजन रसास्वादन वा आनन्दप्राप्त गर्नु मात्र नभएर यसको अनेक प्रयोजन रहेको कारण आज कवितामा भावतत्त्वका साथ विचारतत्त्वलाई पनि त्यतिकै महत्त्व दिइरहेको पाइन्छ।

कथानक कविताको अर्को अनिवार्य घटक हो। कविता आख्यानपरक पनि हुने हुनाले कथानकलाई कविताको विषयवस्तु मानिन्छ। कवितामा घटनाहरूको तारतम्य, रूपरेखा र ढाँचालाई कथानक भनिन्छ। यसका आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन अवस्था हुन्छन्। कवितामा पाठकलाई उत्सुक र जिज्ञासु बनाउनका लागि घटनाहरूको श्रृङ्खलाबद्ध इतिवृत प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। घटनाहरूको कारणसहित विवरण दिँदै अन्त्यसम्म पुग्ने क्रम नै कविताको कथानक हो।

1.4.2 पात्र/चरित्र

कवितामा चरित्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। कवितामा सङ्लग्न व्यक्ति, पात्र अथवा सहभागी नै चरित्र हो। कवितामा पात्रको हाउभाव, व्यवहार र अवस्था धेरै किसिमका हुनसक्छन्। धेरै किसिमका पात्रहरूको प्रयोग हुने हुनाले कवितामा धेरै प्रकारका चरित्र देख्न पाइन्छ। चरित्रकै आधारमा पात्रलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वाभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका रूपमा छुट्याइन्छन्। चरित्रविधानलाई आख्यानात्मक कविताका लागि मुख्य अङ्ग मानिन्छ। यस किसिमको कवितामा पात्र सम्पूर्ण घटना र भावलाई प्रक्षेप गर्ने आधारको रूपमा रहेको हुन्छ। दक्ष तथा निपुण कविले मात्र पात्रको अवधानपूर्वक चरित्राङ्कन गर्न सक्दछ। स्वाभाविक गुणको दृष्टिले पात्र आदर्श र यथार्थ दुई वर्गका हुन्छन्। आदर्श पात्र परम्परागत कल्पनासादृश कविको चाहनाअनुरूप निबद्ध हुन्छ भने सामान्य रूपमा विभिन्न परिस्थितिवश सात्त्विक र तामसिक वृत्तिको परिचय दिने पात्र यथार्थ हो। वर्तमानमा चरित्रप्रधान कविताहरू यथेष्ट लेखिरहेका छन्। अतः कवितामा चरित्रलाई महत्त्वपूर्ण अङ्का रूपमा हेरिन्छ।

1.4.3 परिवेश

परिवेशले ठाउँ, समय र परिस्थितिलाई बुझाउँदछ। कवितामा पात्रहरूले यथार्थलाई प्रस्तुत गर्नुका लागि प्रयुक्त हुने ठाउँ र समयलाई परिवेश भनिन्छ। परिवेशको अर्को नाम कार्यपीठिका हो। कवितामा देश, काल र परिस्थिति परिवेशका रूपमा उद्घाटित हुन्छन्। त्यो कविताभित्र कहाँ, कहिले र कसरी यथार्थको उद्घाटन गरिएको हो त्यसको उत्तर निकाल्न सकिन्छ।

कविताले युगको चित्रलाई काल, स्थान र परिस्थितिसापेक्ष उतारेको पाइन्छ। त्यो सापेक्ष बनाउने काम परिवेशले गरेको हुन्छ। अतः कविताको मुख्य संरचना परिवेश पनि हो।

1.4.5 उद्देश्य

कविता सिर्जनाको मूल अभिप्राय वा प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ। उद्देश्यविना कविता लेखिँदैन। यसलै कुनै न कुनै उद्देश्य राखेर कविले कविता कोर्छन्। कविता लेख्नुको अनेक प्रयोजन हुनसक्छ। पूर्व र पाश्चात्य साहित्यमा काव्य प्रयोजनको विषयमा व्यापक चर्चा भएको छ। विद्वान्हरूले चर्चा गरेअनुसार काव्यको उद्देश्य धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको प्राप्ति हो। कविता जिर्जनाको मूल उद्देश्य पाठकलाई मनोरञ्जन दिनु, ज्ञानको विस्तार गर्नु, कीर्ति र आनन्द प्रदान गर्नु, लोककल्यानको भाव जागरण गर्नु र सामाजिक यथार्थलाई प्रकट गरेर कान्तसम्मित उपदेशको प्रयोजन सिद्धि गर्नु हो। कविता सिर्जना गरेर कविहरू यश र कीर्ति लाभ गरी विश्वमा अमर भएका छन्। वाल्मीकि, कालिदास, शेक्सपियर, वर्डस्वर्थ, भानुभक्त, देवकोटा, अगमसिंह गिरी अमर कविहरू हुन्।

कविहरूले समाजमा भइरहेका विकृति र विसङ्गतिलाई देख्नसक्छन् यसकारण त्यस विकृति र विसङ्गतिदेखि उन्मुक्त मानव कल्याणकारी उद्देश्यले प्रेरित कविता सिर्जना गर्छन्। समाजलाई सचेत र जागरुग गराएर नराम्रा विकृत कुराहरूलाई यथार्थ रूपमा उदाङ्गो बनाएर देखाउनु कविको धर्म हो। मूलतः लोककल्याण नै कविताको उद्देश्य हुनपर्छ। कविले समाज र पाठकलाई एकातिर आनन्द र मनेरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्य राखेर कविता सिर्जना गर्छन् भने कवितामार्फत समाजलाई शिक्षा प्रदान गरी उचित मार्गदर्शन गराउँछन्।

1.4.7 दृष्टिविन्दु

कविका भाव, विचार, संवेदना र कविताका वस्तुलाई अरूसमक्ष पुर्‍याउने कार्य दृष्टिबिन्दु हो। सजिलोमा भन्नुपर्दा कविले कविता भन्न रोजेको कथनभूमि नै दृष्टिबिन्दु हो। ए एस हर्नबीका अनुसार निर्दिष्ट विचार वा अवधारणा प्रस्तुत गर्ने अथवा दृष्टिकोण व्यक्त गर्ने पद्धति नै दृष्टिबिन्दु हो।

कविको भाव, विचार र कल्पनातत्त्वद्वारा नै कविताको स्वरूप गठन हुने हुँदा दृष्टिबिन्दुलाई कविता र पाठकबीच जोड्ने संवाहक मानिन्छ। यो पात्रको मानसिकता, भावना र चिन्तनसित सम्बन्धित हुन्छ।

मूलतः कवितामा प्रथम र तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइन्छ। प्रस्तुत दृष्टिबिन्दुलाई विद्वान्हरूले निम्नलिखित रूपमा वर्गीकरण गरेका छन्।

उपस्थित (प्रथम पुरुष) दृष्टिबिन्दु। यसका पनि दुईवटा भागमा छुट्याएका छन्- समाख्याता प्रमुख हुने अनि समाख्याता गौण चरित्र हुने।

अनुपस्थित (तृतीय पुरुष) दृष्टिबिन्दु। यसलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन्- सर्वज्ञ, चयनित सर्वज्ञ, वस्तुगत आदि।

उपस्थित (प्रथम पुरुष) दृष्टिबिन्दुमा म/हामी पात्रले आफै कथयिता भएर समाख्यान प्रस्तुत गर्दछन् भने अनुपस्थित (तृतीय पुरुष) दृष्टिबिन्दुमा कथयिता अरूका माध्यमबाट समाख्यानलाई प्रस्तुत गर्दछन्। यस्तो किसिमका दृष्टिबिन्दुलाई हस्क्षेपी दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ। यसबाहेक लुइटेलले वस्तुगत दृष्टिबिन्दुको वर्गीकरणलाई पनि अगाडि सारेका देखिन्छन्। उनका भनाइमा वस्तुगत दृष्टबिन्दुमा समाख्याता कुनै पनि पात्रको मनभित्र प्रवेस नगरी आफ्ना सामु घटित घटनाली जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गर्दछ। यसमा चरित्रका कार्यव्यापारलाई सम्पादन नगरी अभिव्यक्त गरिन्छ। वस्तुगत दृष्टिबिन्दुमा समाख्याता पात्रको मानसिक संसारबाट बाहिर रहन्छ।

निष्कर्षमा विद्वान्हरूका अवधारणालाई बुझ्दा दृष्टिबिन्दुलाई कविताको आवश्यक तत्त्व मान्न सकिन्छ।

1.4.8 भाषा/शैली

कविताको कलापक्षसित सम्बन्धित तत्त्व शैली हो। यसलाई शब्दतत्त्व पनि भनिएको पाइन्छ। कविले जुन भाषा, जुन रूप वा पद्धतिमा आफ्नो अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्छ त्यसैलाई शैली भनिन्छ। यसअन्तर्गत भाषा, शब्दचयन, अलङ्कारको प्रयोग, शब्दको उपयोगका साथै कविताको स्वरूप आदिको समावेश हुन्छ। शैलीलाई पूर्वीय विद्वान्हरूले काव्यको शरीरतत्वको रूपमा परिभाषित गरेका छन्। शैलीको आधारतत्त्व भाषा हो। शैली कविताको बाह्य अङ्गसित सम्बन्धित हुन्छ। कवितामा शैली र भाव दुवैको समुचित समन्वय हुन अनिवार्य हुन्छ। यसैले भाव तथा विचार, शैलीको सङ्गठित रूप नै कविता हो।

लक्षमण दाहालले काव्यका शैलीका निम्नलिखित तत्त्वहरू उद्धृत गरेका छन्- भाषा, शैली, बिम्ब, प्रतीक, लय आदि। उनले लयअन्तर्गत छन्द, अलङ्कार, मानवीकरणलाई राखेका छन्।

भावको अभिव्यक्तिगत सशक्त माध्यम भाषा हो। कवितामा प्रयोग गरिने भाषा अन्य साहित्यिक विधाहरूको तुलनामा भिन्नता हुन्छ। कविताको भाषा लयात्मक र कोमल पदावलीयुक्त कान्तसम्मित आग्रही हुन्छ। भाषाद्वारा नै कवितामा लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मकका साथै प्रतीक र बिम्बहरूको यथा प्रयोग गरिएको हुन्छ। प्रतीक र बिम्बको प्रयोगद्वारा नै कवितामा कविहरूले शैलीको विशिष्टता प्रदान गर्दछन्। यसका साथै कवितामा लयको आफ्नै महत्त्व रहेको हुन्छ। साहित्यका अन्य विधाहरूबाट कवितालाई छुट्याएर अलग गराइ स्पष्ट चिनाउने आधार नै लय विन्यास हो। कवितालाई गति प्रदान गर्ने तत्त्व नै लय हो। आज छन्दविना पनि कविता हुन्छ तर लयविना कविता हुँदैन। त्यसरी नै

अलङ्कार पनि कविता शैलीको आधारभूत अङ्ग हो। अलङ्कारको संयोजनले गर्दा कविता चमत्कारयुक्त, सौन्दर्यपूर्ण र आकर्षक एवम् प्रभावशाली हुन्छ।

कविता छन्दोबद्ध र छन्दमुक्त दुई भाषिक परिपाटीमा लेखिएको पाइए पनि आज छन्दोबद्ध कविता लेख्ने प्रचलन धैरै घटेर गएको छ। सुरुमा पद्यलाई कविता भनिन्थ्यो जुन छन्दमा लेखिन्थे तर आधुनिक युगमा कविता छन्दमा लेखिन छाडे। यसैले पद्य र गद्य कविताको भाषिक विन्यासमा प्रशस्तै भिन्नता रहेको बोध गरिन्छ। कविता लयात्मक, सौन्दर्यात्मक, प्रतीकात्मक, बिम्बात्मक र आलाङ्कारिक हुनाले यसको भाषाशैली पनि अन्य साहित्यको विधाहरूभन्दा विशिष्ट र कोमल हुन्छ।

2:

:¡)

।

1.

....

....

....

2. -

....

....

....

3. ?

....

....

....

1.5 उपसंहार

कविता साहित्यको सवैभन्दा प्राचीन विधा हो। कवितालाई लिएर पूर्व र पश्चिम दुवै जगत्मा धेरै चर्चा परिचर्चा भएको छ। यहाँ कविताको सामान्य र त्यसका संरचनात्मक तत्त्वहरूको परिचय दिइएको छ। कविता पद्य र गद्यमा लेखिने प्राचीन साहित्यिक विधा हो। यसका लघुतम, लघु, मध्यम र बृहत् गरी चार रूप हुन्छन्। कविताले समाजमा भएको विकृति र विसङ्गतिलाई परिष्कार गरी लोककल्याणको भाव जागृत गर्दछ। पाठकलाई मनोरञ्जन दिनु, आनन्दन प्रदान गर्नु, शिक्षा र ज्ञान विस्तार गर्नु कविताको उद्देश्य हो। कविताका अनेक रूप हुनसक्छन्- साना, मझौला र ठूला आदि। काव्यलाई हाइकु, मुक्तक, रुवाई, चम्पू, खण्डकाव्य, नव्यकाव्य, महाकाव्यका स्वरूपगत दृष्टिले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। भावपक्ष र कलापक्ष कविताका प्रमुख तत्त्व हुन्। विषयवस्तु, पात्र-चरित्र, दृष्टिबिन्दु, शैली, उद्देश्यलाई कविताका संरचनात्मक तत्त्वका रूपमा समयसापेक्ष मान्न सकिन्छ। आज कविता लेखन शैलीमा धेरै परिवर्तन देखापरिरहेको छ। कविताबारे पर्याप्त चर्चा र बहसका साथै अनेकौँ अन्तर्क्रियाहरू हुने गरेका छन्। कविता आज भावुकताको पोखाइमात्र नभई साधना भएको छ। यसर्थ आजका कविता बुझ्नका लागि सर्जक र पाठक दुवै सचेत र गम्भीर हुन जरुरी देखिन्छ।

1.6 सार

यस प्रखण्डमा कविताबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

लोककल्याण कविताको मूल प्रयोजन हो। कविता व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको हितमा हुनपर्छ। समाजलाई विकृति र विसङ्गतिदेखि परिष्कार गरेर स्वस्थ र सचेत दिशा दिनु कविता र कविको धर्म हो। कविता धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको सिद्धिका लागि लेखिन्छ।

कविता आनन्द र शिक्षा विस्तारको वाहक हो। रसप्रधान वा व्यञ्जनात्मकता कविताको आधारशीला हो। कविले पाठकलाई मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्दछ र शिक्षाको विस्तार पनि गरिरहेका हुन्छन्। तर शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले पाठकलाई उपदेश दिनु कविताको धर्म होइन। यसर्थ कविता र शास्त्रमा फरक हुन्छ।

कविता समाज र राष्ट्र परिवर्तनको हतियार हो। समाजलाई स्पष्ट दिशा निर्देश कविताले गरिरहेको हुन्छ। सामाजिक अवस्थालाई सुदृढ गराउनका लागि कविता हतियार हुन्छ। परोक्ष विरोध, विद्रोह र क्रान्तिले राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासमा गति प्रदान गर्छ।

कविता विशुद्ध कला हो, शास्त्र होइन। कवितालाई साहित्यको विशुद्ध कला मानिन्छ। कविताको शिष्ट भाषा, विषय आदिले यो शास्त्रभन्दा अलग हुन्छ किनभने कविताले पाठकलाई उपदेश थोप्दैन।

कविताको चिन्हारी कान्तसम्मित उपदेश दिनु हो। कविताले दिने उपदेशको शैली अन्य शास्त्रले दिने उपदेशभन्दा भिन्न हुन्छ। इतिहास, पुराण, समाजशास्त्र र आफ्ना मालिकले दिने उपदेशभन्दा कविताको शैली प्रियाले बोलेको वचनजस्तो हुन्छ। पाठकलाई सजिलै आकर्षित गरी प्रभावकारीसित ज्ञानविस्तार गर्नु कविताको शैलीगत विशेषता हो।

भाव र कला कविताको आङ्गिक तत्त्वहरू हुन्। जसरी शरीर र आत्माको सम्बन्ध हुन्छ, कवितामा भाव र कलाको नङमासुको सम्बन्ध हुन्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले कविता के हो? यसको उद्देश्य र संरचनात्मक घटकहरूबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। कविताको परिचय र संरचनागत तत्त्वहरू यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

1.7 अनुशीलनी:

1.कविताको अर्थ, परिभाषा दिँदै कविताका संरचनात्मक तत्त्वहरूलाई चिनाउनुहोस्।

2. समाजमा कविताको महत्त्वलाई बुझाउँदै यसको प्रयोजन बताउनुहोस्।

3. 'कविता भावनाको बौद्धिक कोमलता हो' – विश्लेषण गर्नुहोस्।

4. कविताबारे पूर्वीय आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका मतलाई विवेचना गर्नुहोस्।

5. कविताको भाषालाई किन विशिष्ट मानिन्छ? आफ्नो तर्क दिनुहोस्।

6. आख्यानात्मक कविताको स्वरूप र शिल्पसम्बन्धी आफ्नो मत प्रस्तुत गर्नुहोस्।

7. कविलाई किन कविर्मनीषी परिभू: स्वयम्भू भनिएको हो? चर्चा गर्नुहोस्।

8. कवितालाई श्रव्य र दृश्य भेद मान्न थाल्नुका प्राविधिक विशेषतामाथि विचार राख्नुहोस्।

9. कविताको विषयवस्तु भन्नाले के बुझिन्छ? व्याख्या गर्नुहोस्।

10. 'कवि कर्मलाई कविता भनिन्छ'- भन्नु कति उपयुक्त छ?

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

कविता र शास्त्रमा भेद ।

काव्यिक भाषा र साहित्यका अन्य विधाहरूमा पाइने भाषामा भिन्नता ।

कविता र कला ।

कवि र काव्य ।

कविता र समाज

1.8 अतिरिक्त अध्ययन-

1. सोमनाथ सिग्देल- साहित्य प्रदीप ।

2. हेमाङ्ग अधिकारी – पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त ।

3. रामकृष्ण शर्मा – शब्दशारदीय ।

4. राजुप्रधान हिमांशु- साहित्य परिचय ।

4. केशवप्रसाद उपाध्याय-पूर्वीय काव्य सिद्धान्त ।

5. घनश्याम नेपाल – आख्यानका कुरा ।

7. खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास ।

8. लक्ष्मणप्रसाद गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्श ।

9. भाषा-साहित्य – राजेन्द्र भण्डारी र पारसमणि सम ।

10. अमरकुमार सिंह – नयी कविता की रचना प्रक्रिया ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

1.9 तपाईंको प्रगति जाँच गर्नका लागि उत्तर दिनुहोस्।

1. तपाईंको प्रगति जाँच गर्नुहोस् 1:

Notes

प्रश्न -1 अन्तर्गत [illegible] 1.3, 1.3.1, 1.3.2 [illegible]

[illegible]

[illegible] -2 [illegible] 1.3.2.2

[illegible]

[illegible] -3; [illegible] 1.3.2.2,

1.3.2.3 [illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 1.4, 1.4.1 -

1.4.8 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 1.4.8

[illegible]

[illegible] -3 [illegible] 1.4.1

[illegible]

एकाइ- 2 :छन्द र अलङ्कार – परिचय रप्रकार

संरचना

2.1 उद्देश्य

2.2 परिचय

2.3 छन्द र अलङ्कार - परिचय र प्रकार

2.3.1 छन्दको अर्थ र परिचय

2.3.1.1 छन्दका तत्त्व

2.3.1.1.1 गण

2.3.1.1.2 मात्रा

2.3.1.1.2.1 आर्या

2.3.1.1.2.2 चौपाई

2.3.1.1.2.3 जातीय

2.3.1.1.2.3.1 झ्याउरे

2.3.1.1.2.4 सेलो

2.3.1.1.2.5 सवाई

2.3.1.1.3 लघु-गुरु

2.3.1.1.4 यति र गति

2.3.1.1.5 चरण वा पाउ

2.3.2 अलङ्कारको अर्थ र परिचय

2.4 छन्द र अलङ्कार – प्रकार

2.4.1 छन्द प्रकार

2.4.1.1 अनुष्टुप्

2.4.1.2 शार्दूलविक्रीडित छन्द

2.4.1.2 वंशस्थ छन्द

2.4.1.3 शिखरणी छन्द

2.4.1.4 इन्द्रावज्रा छन्द

2.4.1.5 इन्द्रावंशा छन्द

2.4.1.6 मालिनी छन्द

2.4.1.7 बसन्ततिलका छन्द

2.4.1.8 स्रग्धरा छन्द

2.4.1.9 उपेन्द्रावज्रा छन्द

2.4.1.10 स्वागता छन्द

2.4.1.11 शालिनी छन्द

2.4.1.12 तोटक छन्द

2.4.1.13 भुजंगप्रयात छन्द

2.4.1.14 मन्दाक्रान्ता छन्द

2.4.1.15 रथोद्धता छन्द

2.4.1.16 मालती छन्द

2.4.1.17 मालभारिणी छन्द

2.4.2 अलङ्कार प्रकार

2.4.2.1 शब्दालङ्कार

2.4.2.1.1 अनुप्रास

2.4.2.1.1.1 छेकानुप्रास

2.4.2.1.1.2 वृत्यानुप्रास

2.4.2.1.1.3 श्रुत्यानुप्रास

2.4.2.1.1.4 लाटानुप्रास

2.4.2.1.1.5 अन्त्यानुप्रास

2.4.2.1.2 यमक

2.4.2.1.3 श्लेष

2.4.2.2 अर्थालङ्कार

2.4.2.2.1 उपमा

2.4.2.2.2 रूपक

2.4.2.2.3 उत्प्रेक्षा

2.4.2.2.4 अपह्नुति

2.4.2.2.5 व्यतिरेक

2.4.2.2.7 भ्रान्तिमान्

2.4.2.2.8 सन्देह

2.4.2.2.9 दृष्टान्त

2.4.2.2.10 स्वभावोक्ति

2.4.2.2.11 अर्थान्तरन्यास

2.4.2.3 उभयालङ्कार

2.4.2.3.1 संसृष्टि

2.4.2.3.2 सङ्कर

2.5 उपसंहार

2.6 सार

2.7 अनुशीलनी

2.8 अतिरिक्त अध्ययन

2.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछितपाईंनिम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछ:

- छन्दको परिचय
- अलङ्कारको परिचय
- छन्दका प्रकारगत भेदहरू
- अलङ्कारका प्रकारगत भेदहरू

2.2 परिचय

छन्द र अलङ्कार काव्यको शोभाकारक तत्त्व हो। छन्द र अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यतत्त्व मानिन्छ। छन्दको प्राचीन रूप मानव जातिको इतिहाससित जोडिएको देखिन्छ। संस्कृत भाषाका आदिकवि वाल्मीकिको प्रथम करुण अभिव्यक्ति छन्दमा रहेको उदाहरण पाइन्छ। जस्तैः

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वातीः समा ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ।।

यसरी मानवको अभिव्यक्तिको इतिहाससित छन्दको उत्पत्ति गाँसिएको विद्वान्हरू मान्छन्।कवितामा कविको आन्तरिक भावावेगलाई नियन्त्रण गर्ने तत्त्व छन्द हो। छन्दलाई पूर्वमा वेदका छ अङ्गमध्ये एउटा मानिएको छ। वेद छन्दमा लेखिएका छन्। यसैले छन्दको प्रभाव र यसको विस्तार एवम् प्रयोग वैदिक साहित्यदेखि नै भएको बुझिन्छ। भगवान् शंकरलाई छन्दको आदिगुरु मानिन्छन्। प्राचीन साहित्यको सुरुवात नै छन्दबाट भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। छन्द कविताको प्रमुख तत्त्व भए पनि यसको प्रयोग शास्त्रको रूपमा

गरिन्छ। भगवान् शंकरको नृत्य र अनेक शारीरिक मुद्रा र भङ्गीबाट छन्दको प्रचार हुँदै आदिकालपछि लौकिक रूपमा छन्दलाई शास्त्रीय रूप दिने कार्य आचार्य पिङ्गलबाट भयो। यसैले आचार्य पिङ्गलको छन्दसूत्रको कारण छन्दलाई पिङ्गलशास्त्र पनि भनिन्छ। छन्दको मूल विशेषता भनेको कविको उदात्त भाव र संवेगलाई संयोजन गरी निश्चित आकारमा बाँधेर प्रस्तुत गराउनु हो। कविताको आन्तरिक भाववेगलाई नियनबद्ध गर्ने कार्य छन्दले गर्दछ। कविलाई अनावश्यक भाववेगदेखि नियन्त्रण गरेर उपयोगी र आवश्यक भावप्रस्फुरणसित बाँधेर राख्ने कार्य छन्दले गर्छ।

छैटौँ शताब्दीका आचार्य भामहले अलङ्कारलाई काव्यको आत्मा मानेका छन्। अलङ्कारलाई काव्यको देहवादी तत्त्व मानिन्छ। कविताको सौन्दर्यधर्मलाई बढाउने शोभाकारक तत्त्व अलङ्कार हो। यसैले अलङ्कारलाई काव्यको आभूषण भनिन्छ। संस्कृतमा - अलंकरोतीति अलंकारः भनिएको छ। अलङ्कारबारे चर्चाको थालनी आचार्य भरतमुनिदेखि नै भएको मानिए पनि यसभन्दा अघि याक्सले निरुक्तमा उपमा अलङ्कारको स्वरूप र भेद केलाएका देखिन्छन्। त्यसपछि यसको व्यवस्थित अध्ययन र शास्त्रीय स्वरूप प्रदान गर्ने कार्य भने ईशाको सातौं र आठौं शताब्दीमा मात्र आएर भयो। संस्कृत काव्य परम्परामा अलङ्कार सम्प्रदायको रूपमा प्रादुर्भाव हुनपुग्यो। साथै यसले वादको रूप ग्रहण गर्यो र यस वादलाई पछ्याउनेहरूलाई अलङ्कारवादी भनियो। भामह, दण्डी, वामन आदिले आफूहरूलाई अलङ्कारवादीका रूपमा चिनाउँदै काव्यमा अलङ्कारलाई सर्वस्व मान्नपुगेका छन्।

आचार्य भरतमुनिले नाटकको चर्चा र्ने क्रममा काव्यको आत्मवादी पक्षलाई सूत्रवद्ध गर्ने कार्य गरेपछि नै काव्यको खास गुण वा आत्माबारे कालान्तरमा अनेक विवाद सृष्टि भएको देखिन्छ। काव्यको आत्मा के हो? भन्ने विषयमा पूर्वीय साहित्यमा धेरै चर्चा परिचर्चाका साथै विवाद भएका देखिन्छन्। त्यसैलाई

लिएर थुप्रै साहित्यिक सम्प्रदायहरू पनि खडा हुनपुग्यो। अलङ्कार सम्प्रदाय पनि यसै विवादबाट स्थापित वाद हो। अलङ्कारवादले काव्यको आत्मा बाह्यपक्ष वा काव्यको शरीरसित गाँसिको हुन्छ भन्ने ठान्छ।यसरी काव्यमा छन्द र अलङ्कारको महत्त्व धेरै नै रहे पनि वर्तमानमा छन्दमा कविता रच्ने परम्परा मासिएर गएको पाइन्छ। आधुनिक युगको प्रादूर्भावसितै छन्दमा काव्यसिर्जिने परम्परामा सुस्तता आएको अनुभव हुन्छ। नेपाली साहित्यमा एकदुई कविहरूले छन्दमा कविता लेखेर यसको अस्तित्वलाई ओझेलमा पर्न दिएका छैनन्। छन्द बचाऊँ अभियान (सन् 1996) कविता केन्द्रित आन्दोलन देख्न पाइन्छ। छन्द बचाऊँ अभियानका अभियन्ता माधव वियोगीअनुसार "कवितामा छन्द प्रयोग हराउँदै गएकाले विसङ्गति देखापरेको छ। काव्य संस्कृतको रूपमा रहेको छन्दलाई जोगुन र यसको उच्च मूल्यलाई व्यापक तुल्याउन आजका बाल र युवा पिंढीलाई सजग र सचेत पारी छन्दलाई एकादेशको कथा हुन दिनबाट रोक्न, गद्यलाई कविता मान्ने प्रचलनको अन्त्य गर्न, मर्यादित शिष्ट अवम् अनुशासित तवरले कविता लेख्ने तर्फ सबैलाई अवलम्बन गर्न र साहित्यिक संस्था र यससँग सम्बन्धित सबै पक्ष तथा श्री 5 को सरकारलाई समेत साहित्यिक मर्यादा भङ्ग हुन दिनबाट रोक्न पाइला चाल्ने बनाउन आन्दोलनको रूपमा छन्द बचाऊँ अभियान-2053 आवश्यक छ भन्ने ठानी आन्दोलनको कार्यक्रम झलकसहितको यो घोषणापत्र जारी गरेको छु" भन्ने छन्द बचाऊँ समर्थकको रूपमा अभियान प्रादुर्भाव गरिएको देखिन्छ। आधुनिक कवि गोपालप्रसाद रिमालले नेपाली कविता परम्परामा छन्दको प्रयोगलाई दिशा लगाएर गद्य लेखन शैलीको आभिर्भाव गरेपछि छन्द सङ्कटमा परेको हो। यसको तुलनामा अलङ्कार साहित्यका सबै विधामा प्रयोग हुन्छ। काव्यमा अलङ्कारलाई आत्माको श्रेणी दिएकै छन् साथै साहित्यका गद्य विधाहरूमा पनि अलङ्कारको महत्त्व र विशेषता पाएको छ। सौन्दर्य-प्रेम मानव जातिले

जन्मदेखि नै पाएर आएको प्रवृत्ति हो। सौन्दर्य-प्रेमले नै मानव जातिमा आपसी सहकार्यका साथै उसको बोलीभाषा तथा अभिव्यक्तिमा आकर्षण व्यक्त भएको हुन्छ। साहित्यकारले समाजको अनेक दृष्टिकोणलाई स्वस्फूर्तसित आलाङ्कारिक ढङ्गले प्रकट गर्ने हुँदा नै संत्यम् शिवं र सुन्दरम्लाई आपस्तमा जोडिदिन्छन्।

2.3 छन्द र अलङ्कारको परिचय र प्रकार

छन्द र अलङ्कारको अर्थ र परिचयबारे तल विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिन्छ।

2.3.1 छन्दको अर्थ र परिचय

छन्द शब्द संस्कृतको छत् धातुमा असन् प्रत्यय लागेर बन्दछ। छत् धातुले आच्छादन गर्नु, रक्षा गर्नु, प्रसन्न गर्नु वा बाँध्नु भन्ने अर्थ दिन्छ। छन्द आनन्द दिने वस्तु हो अर्थात् छन्दयति आह्लादयति इति छन्दः भनिन्छ। छन्दमा लेखिएको काव्यलाई पद्यकाव्य भनिन्छ। यसैले छन्दलाई पद्यको पर्यायवाची मान्नसकिन्छ। जुन शास्त्रमा पद्य-रचनाका नियम, लक्षण तथा उदाहरणहरूको विवेचन हुन्छ त्यसलाई छन्दशास्त्र भनिन्छ। छन्दशास्त्रका आदि प्रवर्तक महर्षि पिंगल हुन्। यसर्थ छन्दशास्त्रलाई पिङगलशास्त्र पनि भनिएको पाइन्छ।

छन्द यति, गति र लय मिलेको वर्ण र मात्राको निश्चित गणनाअनुसार सङ्ख्या र विश्रामको नियामक तत्त्व हो। रचनालाई स्वर र लयमा वद्ध गरी वर्ण र मात्राको निश्चित सङ्ख्या र विश्रामका नियमले नियमित तुल्याउने तत्त्वलाई छन्द भनिन्छ।

छन्दको आफ्नै शास्त्रीय बन्धन छ जसले लयलाई नियमबद्ध रूप दिने कार्य गर्दछ। यदि छन्दको नियमलाई पालन गरिएन भने त्यसलाई छन्ददोष

मानिन्छ। पूर्वीय साहित्यमा छन्दको प्राचीन परम्परा रहेको देखिन्छ। छन्दले साहित्यलाई आकर्षक, लयात्मक र पाठकलाई प्रभावकारी बनाउँछ। काव्यको सौन्दर्यतत्त्वलाई बढाउनु, भावलाई सम्प्रेषणीय गराएर श्रोतालाई आनन्द दिनु, काव्यलाई थप गेयत्व, लालित्य, मधुर एवम् रोचकता बनाउनु छन्दको विशेषता हो।

साहित्यमा छन्दको प्रयोजन र महत्त्व विशिष्ट मानिन्छ। यसले काव्य विधालाई अन्य साहित्यिक विधाको तुलनामा अलग र विशिष्ट तुल्याउँछ। पाठकलाई आफूतिर आकर्षण गर्दै काव्य रसास्वादन गर्ने अभिरूचि बढाइदिन्छ। काव्यलाई श्रव्य विधाको गरिमा दिने कार्य छन्दले नै दिएको हो। श्रव्य हुनु काव्यको विशेषता हो। जसको कारण पाठकले सुनेर पनि काव्यको रसास्वादन गर्न सक्दछ। नेपाली अशिक्षित समाजमा भानुभक्तीय रामायण छन्दको सुललिता र समधुरता कै कारण धेरै समयसम्म मुख-मुखमा कण्ठ रहन सक्यो। छन्दले भावलाई छरिनबाट जोगाउँछ र अर्थसापेक्ष बनाउँछ। कविको भावअनुरूपको अभिव्यक्ति दिनका लागि छन्दको प्रयोग गरिन्छ। पद्य-रचनामा बन्धन वा नियमको आवश्यकता हुन्छ।

2.3.1.1 छन्दका तत्त्व

छन्दका गण, मात्रा, लघु र गुरु, यति र गति, चरण वा पाउ आदि तत्त्वहरू हुन्छन्। यी तत्त्वहरूको समीश्रण काव्यमा हुनेहुँदा यसबारे जान्न आवश्यक हुन्छ।

2.3.1.1.1 गण

तीन-तीन वर्ण वा अक्षरको समूहलाई गण भन्दछन्। वार्णिक छन्द जान्नका लागि गणको ज्ञान हुन आवश्यक छ। वर्ण लघु र गुरुको हिसाबले दुईप्रकारका

हुन्छन्। यसरी तीन-तीन वर्णका आठ गण हुन्छन्। गणलाई चिन्ने र त्यसको विशेषतालाई खुट्याउनका लागि तलका सूत्र जान्नसके सजिलो हुन्छ। गण चिन्ने प्रमुख दुईवटा सूत्रहरू छन्-

प्रथम सूत्र – यमाताराजभानसलगा

यस सूत्रमा आठवटा वर्ण यमाताराजभानस गणसूचक र दुईवटा ल र गा वर्ण लघु र दीर्घ छन्। गण छुट्याउनका लागि प्रत्येक एकपछि अर्को वर्णलाई क्रमशः राख्दै जानसकिन्छ। गणका नाम र लक्षण यसप्रकार छ। जस्तै –

सङ्केत	गण	चिन्ह	उदाहरण
यमाता	यगण	(ISS)	यमुना
मातारा	मगण	(SSS)	मायावी
ताराज	तगण	(SSI)	मायालु
राजभा	रगण	(SIS)	भावना
जभान	जगण	(ISI)	गणेश
नस	भगण	(SII)	भारत
नसल	नगण	(III)	समिति
सलगा	सगण	(IIS)	सरिता

द्वितीय सूत्र – भ,ज,स दीर्घ (S) हुन्छन् है, आदि, मध्य र अन्त्यमा ।
य,र,त ह्रस्व (I) नै हुन्छन्, म(SSS), न (III) दीर्घ र ह्रस्व हुन् ।

भ	ज	स	दीर्घ (S)	हुन्छन्	SII,	ISI	IIS
य	र	त	ह्रस्व (I)हुन्छन्	ISS	SIS	SSI	
न			ह्रस्व (I)हुन्छ	III			
म			दीर्घ (S)हुन्छ	SSS			

2.3.1.1.2 मात्रा

मात्राको आधारमा गणना गरिने छन्द मात्रिक छन्द हो। ह्रस्वको एक मात्रा र दीर्घको दुई मात्रा गरी चार मात्राको एक गुण हुन्छ। हलन्तलाई आधा मानिन्छ। मात्रिक छन्दमा वर्णको गणना हुँदैन। मात्राको आधारमा गणना गरिने हुनाले स्वर, ताल र लयको ख्याल गरिन्छ। जस्तै-

Notes

सुन्दर फुलमा, कोमल तृणमा

उक्त पद्यांशमा 16 मात्रा छन्। सुन्दर मा सुन् दीर्घ र दुई मात्रा, र, त एक-एक मात्रा गरी जम्मा चार मात्रा छन्। फुलमा फु र ल ह्रस्व दुई मात्रा र मा दीर्घ, दुई मात्रा छन्।

मात्रिक छन्द आर्या, चौपाई, जातीय तीन प्रकारका छन् भने जातिय झ्याउरे, सेलो र सवाई गरी जम्मा तीन उपभेद छन्।

2.3.1.1.2.1 आर्या

पहिलो र तेस्रो पाउ 12 मात्राको, तोस्रो पाउ 8 मात्राको र चौथो पाउ 15 मात्रा भएमा आर्या छन्द हुन्छ।

उदाहरण- सागर मथेर मदिरा दानवलाई सुधा त सुरलाई ।

हरिले बाँडेर दिए योग्य दिनू योग्य जनलाई ।।

५ ५ ३ = १२ ३ ३ ३ ३ = १५

2.3.1.1.2.2 चौपाई

प्रत्येक चरणमा 16 मात्रा हुने चौपाई छन्द हो।

उदाहरण- सुन्दर फुलमा, कोमल तृणमा

हरियो रूखको पल्लवदलमा = 16

तेरो नर्तन कति मनमोहन = 16

पुतली, सार्थक मेरो जीवन। = 16(कवि : सिद्धिचरण श्रेष्ठ)

2.3.1.1.2.3 जातीय

गण र मात्राको विचार नगरी लय र तालमा गाउन सकिने छन्द जातीय छन्द हो। यसका तीन उपभेद छन्-

2.3.1.1.2.3.1 झ्याउरे

नेपाली लोक गीतको एउटा लयलाई झ्याउरे भनिन्छ। यसमा राग र लयको संयोजन हुन्छ। जस्तै छ

हातको मैला सुनको थैला के र्नु धनले

साग र सिस्नु खाएको वेस आनन्दी मनले । (कवि : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा)

2.3.1.1.2.4 सेलो

तामाङ र भोटे जातिमा प्रचलित लोक छन्दलाई सेलो भनिन्छ। यो पनि नेपाली लोकगीतको एउटा लय अर्थात् शैली हो।

उदाहरण – रानी पोखरी छेउछेउमा

हरियो नीलो फूल फुल्यो

गरीबको जीवन परदेशमा

दाह्री जुँगा केश फुल्यो । (कवि : धर्मराज थापा)

2.3.1.1.2.5 सवाई

राग र लयको भरमा गाउन सकिने छन्द सवाई छन्द हो।

उदाहरण - सुन सुन भला पञ्च ! आजको सभा यो ।

जाति-भाषा उन्नत्तिवाई, भेला हो भयाको।

राजादेखि लिईकन, कुल्लीसम्मलाई ।

जाति-भाषा प्यारो हुन्छ, निस्से सम्झ भाई ।। (कवि : धरणीधर शर्मा)

2.3.1.1.3 लघु-गुरु

ह्रस्व र दीर्घ गरी वर्ण दुई किसिमका हुन्छन्। एक मात्रा भएका वर्णलाई ह्रस्व वा लघु भनिन्छ भने दुई मात्रा भएका वर्णलाई दीर्घ वा गुरु भनिन्छ। लघु बुझाउने चिन्ह (I), दीर्घ बुझाउने चिन्ह (S)हुन्।

2.3.1.1.4 यति र गति

रोकिनु यति हो। यसलाई अडान पनि भनिन्छ। कविता पाठ गर्दा विशेष ठाउँमा रोकिँदै विश्रामका साथ पाठ गरिन्छ। यसरी अडिने कामलाई यति भनिन्छ भन् कहीँ कतै नरोकीकन लगातार अघि बढ्नु गति हो। कविता पाठ गर्दा विशेष ठाउँमा रोकिँदै, कतै अडिँदै गर्नुपर्छ नभए यतिको सटीक पालन नरिँदा यतिभङ्ग दोष लाग्नसक्छ।

2.3.1.1.5 चरण वा पाठ

पद्य कविताको प्रत्येक एक-एकवटा पङ्तिलाई पाउ वा चरण भनिन्छ। वर्ण र मात्राको निश्चित सङ्ख्या र नियमित प्रयोगको आधारमा पाउको रचना हुन्छ। पद्य मूलतः चार पाउका हुन्छन् तापनि कुनै पद्य रचना केवल दुई पंक्तिमा मात्र पनि लेख्ने गरिन्छ। चार पाउको एउटा समूहलाई श्लोक भनिन्छ। दुई पंक्तिको समूहलाई दल भनिन्छ। चार पाउको समूहका पहिलो र तेस्रो पाउलाई विषम पाउ अनि दोस्रो र चौथो पाउलाई सम पाउ भनिन्छ। नेपालीमा 1 अक्षरदेखि 21 अक्षरका पाउ भएका छन्द पाइन्छ।

2.3.2 अलङ्कारको अर्थ र परिचय

अलङ्कारको अर्थ आभूषण हो। अलङ्कारको मुख्य धर्म साहित्यको सौन्दर्य बढाउनु हो। अलङ्कार शब्दको व्युत्पत्ति संस्कृतको अलम् शब्दमा कृ धातु र घञ् प्रत्यय लागेर हुन्छ। अलम् सौन्दर्य वा शोभा बढाउने वस्तु हो। अलङ्कारलाई साहित्यको गहना मानिन्छ। अलङ्कारशास्त्रमा अलंकरोतीति अलङ्कार भनेर जसले सौन्दर्य वा शोभा बढाउँछ र सिँगार्दछ त्यसलाई अलङ्कार भनिएको छ।

पूर्वीय साहित्यमा अलङ्कारबारे दुवै सम्प्रदायका आचार्यहरूले चिनाउने कार्य गरेका छन्। भामहको दृष्टिमा वक्रोक्तिपूर्ण अभिव्यक्ति नै अलङ्कार हो। उनको विचारमा वक्रोक्तिविना अलङ्कार हुँदैन। त्यसरी नै उद्भटले पनि सौन्दर्यको पर्यायलाई अलङ्कार मानेका छन्। जयदेव काव्यको पहिचान र स्वधर्मलाई नै अलङ्कार मान्छन्। रीतिवादी वामनले पनि अलङ्कारलाई बाह्य शोभावर्द्धक तत्त्व मानेका छन्। ध्वनिवादी आनन्दवरधनले अलङ्कारलाई लौकिक आभूषण मान्दै रसको साधन मानेका छन्। जगनाथले पनि अलङ्कारलाई रसको सौन्दर्यलाई उजागर गर्ने तत्त्वको रूपमा स्वीकार्दै काव्यात्मा-रसका सौन्दर्यका कारण मानेका छन्।

यसरी हेर्दा सबै काव्य सम्प्रदायका आचार्यहरूले अलङ्कारलाई अस्वीकार नगरी काव्यमा यसको महत्त्वलाई सकारेका छन्।

अलङ्कारलाई काव्यको सर्वोच्च तत्त्वको रूपमा स्थापन गर्ने आचार्य भामह हुन्। उनीभन्दा पहिले भरतमुनि अनि भरतमुनिभन्दा पनि पहिले याक्सले निरुक्तमा अलङ्कारलाई चिनाएका हुन्। तापनि अलङ्कारवादको प्रवर्तक भामहलाई मानिन्छ। भामहपछि देखापर्ने दोस्रो अलङ्कारवादी आचार्य दण्डी हुन्। यिनले समस्त वाङ्मयलाई स्वभावोक्ति र वक्रोक्तिका रूपमा छुटाएर दुई भेदमा राख्दै स्वभावोक्तिलाई अलङ्कारको स्थान दिएका छन्। दण्डीपछि काव्याङ्कारका टीकाकार उद्भट, रूद्रट र जयदेव हुन्। अलङ्कारवादीहरूले मात्र नभएर रस, ध्वनि, वक्रोक्ति र रीतिवादी सम्प्रदायकाहरूले पनि अलङ्कारलाई चिनाउने कार्य गरेका छन्। उनीहरूले काव्यमा अलङ्कारलाई त्यत्तिकै महत्त्व दिएका छन्।

Notes

अलङ्कारलाई लिएर सोही सम्प्रदायका आचार्यहरूमा पनि मतभिन्नता पाइन्छ। भामहले अलङ्कारलाई वक्रशब्द र अर्थको रूपमा मानेका छन् भने दण्डीले काव्यको शोभा बढाउने धर्मलाई अलङ्कार मानेका छन्। अन्ततः अलङ्कारलाई सौन्दर्य वस्तुको अझ सौन्दर्य अभिवृत्ति गर्ने तत्त्व मान्न सकिन्छ भन्ने विद्वान्हरू ठान्छन्। अलङ्कारलाई काव्यको आन्तरिक र बाह्य तत्त्वको रूपमा विभाजन गरी हेर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

निष्कर्षमा काव्यको शोभाकारक तत्त्व नै अलङ्कार हो तथा अलङ्कार भन्नु नै सौन्दय हो भन्न सकिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ 1: □□□□□

□□ :j) □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1. □□□□ र □□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□ - □□□□□ ?

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ ? □□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□ - □□□□□ ?

....

....

....

2.4 छन्द र अलङ्कार – प्रकार

2.4.1 छन्द प्रकार

छन्द मबलतः दुई प्रकाका हुन्छन्- 1. मात्रिक र 2. वार्णिक छन्द। मात्रिक छन्दमा मात्राको गणना हुन्छ अर्थात् मात्राको आधारमा पद राखिन्छन्। वार्णिक छन्दको आधार वर्ण हो। यसमा अक्षरहरूको सङ्ख्या र क्रमको आधारमा पद रचना गरिन्छ। मात्रिक छन्दको प्रकारबारे अघिल्लो एकाइमा विस्तृत चर्चा गरिसेकेको हुँदा वार्णिक छन्दका भेदहरूको मात्र चर्चा गरिनेछ।

2.4.1.1 अनुष्टुप्

8 अक्षरको एक पाउ हुने छन्द अनुष्टुप् हो। विषम पाउ (1-3) – को सातौँ अक्षर गुरु र सम पाउ (2-4) – को सातौँ अक्षर लघु हुन्छ। 4 पाउमा पाँचौँ अ7र लघु र छैटौँ अक्षर गुरु हुन्छ।

उदाहरण- भाषा हो सभ्यता हाम्रो सारा उद उन्नति ।

जीत वैभव भाषामै बाँच्दछन् पछिसम्म यी । (कविः बालकृष्ण सम)

अर्को - दुःखीको घरमा मात्रै तेरो वास हुने भए ।

हे ईश्वर ! दया राखी मलाई अझ दुःख दे ।।(कविः बालकृष्ण सम)

2.4.1.2 शार्दूलविक्रीडित छन्द

मगण, सगण, जगण, सगण दुई तगण हुने र अन्त्यमा गुरु हुनेलाई शार्दूलविक्रीडित छन्द भन्दछन्। यसमा 12 अक्षरमा यति र विश्राम हुन्छ।

उदाहरण- एक् दिन् नारद सत्यलोक् पुगि गया लोक्को गरूँ हित् भनी।

ब्रह्मा ताहिँ थिया पर्‍या चरणमा खूसी गराया पनी।।

क्या सोध्छौ तिमी सोध भन्छु म बनी मर्जी भयेथ्यो जसै।

ब्रह्माको करुणा बुझेर ऋषिले बिन्ती गर्‍या यो तसै।। (कविः भानुभक्त)

2.4.1.2 वंशस्थ छन्द

जगण, तगण, जगण अनि रगण भए वंशस्थ छन्द हुन्छ। यसमा 5 अक्षरमा विश्राम हुन्छ।

उदाहरण- कहाँ थियो वास अघी म को थिएँ

कसो हुँदा यो पिँजरा लिँदो भएँ।

कहाँ छ जानू कुन साथ लीकन

तँलाइ मालुम् छ कि यो कुरा मन ।। (कविः लेखनाथ पौड्याल)

2.4.1.3 शिखरणी छन्द

यगण, मगण, नगण, सगण, भगण र एउटा लघु र गुरु हुने शिखरिणी छन्द हो। यसमा 6 र 11 अक्षरमा विश्राम हुन्छ।

उदाहरण- गजाघर सोतीकी घरबुढि अलच्छिन् कि रहिछन् ।

नरक् जानालाई सब सित विदाबादि भइछन् ।।

पुग्यौं साँझ्मा तिन्का घर पिंढि महाँ वास गरियो ।

निकालिन् साँझैमा इलिक पर गुल्जार गरियो।। (कविः भानुभक्त)

2.4.1.4 इन्द्रावज्रा छन्द

दुई तगण, एक जगण र दुई गुरु हुने, 5 अक्षरमा यति वा विश्राम हुने छन्द इन्द्रावज्रा हो।

उदाहरण- कुन् धन्य हो ? जुन् छ परोपकारी,

कुन् पूज्य हो ? तत्तव लिन्या विचारी ।

कौनै वखत् पनि क्या नगर्नू ?

पाप्मा अगाडी कहिल्यै नसर्नू।। (कविः भानुभक्त)

2.4.1.5 इन्द्रावंशा छन्द

दुई तगण, एक जगण र एक रगण हुने अनि प्रत्येक पाउको 5 अक्षर यति हुने छन्द इन्द्रावंशा हो।

उदाहरण- निद्रा सुसारे छ अपूर्व सुन्दरी,

जादू छ उस्को सपना मिठो सरी ।

संसार विर्सन्छु म अङ्कमालमा,

भाग्छे विहानै लजिली मनोहरमा ।। (कविः देवकोटा)

2.4.1.6 मालिनी छन्द

दुई नगण, एक मगण, दुई यगण हुने अनि प्रत्येक पाउको 8 अक्षर यति हुने छन्द मालिनी हो।

उदाहरण- हुन त म अतिथि हूँ यस् बिनु क्या छ खाँचो ।

तर पनि म त भन्छू मित्र हौ जानि साँचो ।।

घर चतुरत्रि गर्छन् बुद्धिमानले अगाडी ।

बखत चुकि दिंदा हुन्छ काहाँ पछाडी ।।

2.4.1.7 बसन्ततिलका छन्द

तगण, भगण, दुई जगण र दुई गुरु हुने अनि प्रत्येक पाउको 8 अक्षरमा यति हुने छन्द बसन्ततिलका हो।

उदाहरण- भर् जन्म घाँस तिर मन् दिइ धन् कमायो ।

नाम् क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो।।

घाँसी दरिद्रि घरको तर बुद्धि कस्तो ।

मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ।।

2.4.1.8 स्रग्धरा छन्द

मगण, रगण, भगण, नगण र तीनवटा यगण हुने अनि प्रत्येक पाउको 7-7 अक्षरमा यति हुने छन्द स्रग्धरा हो।

उदाहरण- मग् मग् मग् मग् छ चल्दो परिमल रसिलो भृङ्ग मौरी झुलाई ।

ती राम्रा पुष्प झुल्छन् मलय पवनमा झैं चलेका सजीव ।।

सानो मीठो बगैँचा पसल हुन गई नक्कली बोट पारी ।।

मीठो सौन्दर्यका छन् पहिरन कहँदा ल्यौ मलाई मलाई ।। (कविः देवकोटा)

2.4.1.9 उपेन्द्रावज्रा छन्द

जगण, तगण, जगण दुई तगण हुने अनि प्रत्येक पाउको 5 अक्षरमा यति हुने उपेन्द्रावज्रा हो।

उदाहरण- अपार संसार समुद्रमाहाँ ।

डुब्याँ शरण् कुन् छ मलाइ याहाँ ।। (कविः भानुभक्त)

2.4.1.10 स्वागता छन्द

रगण, नगण, भगण दुई गुरु हुने अनि प्रत्येक पाउको 7 अक्षरमा यति हुने स्वागता हो।

उदाहरण- जाग जाग अब जागन जाग

लाग उन्नतिविषे अब लाग ।

घोर नीँद अब ता परित्याग

भो भयो अति सुत्यौ अब जाग ।। (कविः धरणीधर शर्मा)

2.4.1.11 शालिनी छन्द

मगण दुई तगण, दुई गुरु हुने अनि प्रत्येक पाउको 4 अक्षरमा यति हुने शालिनी हो।

उदाहरण- विद्या नै हो रत्नमा मुख्य रत्न

हामीलाई छैन दोस्रो प्रयत्न ।

विद्यार्थी छौँ यै छ बिन्ती चढाइ

देऊ विद्या शारदे ! हामिलाई ।। (कविः गोविन्दप्रसाद ढुङ्गाना)

2.4.1.12 तोटक छन्द

4 सगण हुने अनि प्रत्येक पाउको 3-3 अक्षरमा यति हुने तोटक हो।

उदाहरण- अति सुन्दर मानव जीवन यो

अझ सुन्दर पार्नु कसो गरि हो ।

पढि काव्य-सुधा-रस पान अरे

गर मानव जीवन सार्थक रे ।। (कविः धरणीधर कोइराला)

2.4.1.13 भुजंगप्रयात छन्द

4 यगण हुने भुजंगप्रयात हो।

उदाहरण- यहाँ छन् धरामा अनेकौँ अभाव

कडा वस्तुमा दुःखदायी स्वाभाव ।

यहाँ फूल काँडा विना राखिँदैन

विना आँसुको नेत्र कोही हुँदैन ।। (कविः देवकोटा)

2.4.1.14 मन्दाक्रान्ता छन्द

मगण, भगण, नगण दुई तगण, दुई गुरु हुने अनि प्रत्येक पाउको 4, 12 अक्षरमा यति हुने मन्दाक्रान्ता हो।

उदाहरण- हृदय-पङ्कज फुल्ल हुने गरी

अधर-पल्लव कम्पित गर्दछन् ।

अब भने कृतकृत्य भयौं भनी

मुनिहरू प्रभुका अघि सर्दछन् ।। (कविः कुलचन्द्र गौतम)

2.4.1.15 रथोद्धता छन्द

रगण, नगण, रगण, एउटा लघु, एउटा गुरु हुने अनि प्रत्येक पाउको 7 अक्षरमा यति हुने रथोद्धता हो।

उदाहरण- प्रश्नसाथ अलि घुम्छ फन्फनी ।

केश रेशमलता भनी भनी ।।

भाव भै कुसुम रङ्गको त्यहाँ ।

घुम्छ शंसक पखेरु भुन्भुनी ।। (कविः देवकोटा)

2.4.1.16 मालती छन्द

नगण र दुई जगण, एउटा रगण हुने मालती हो।

उदाहरण- खुरु खुरु आउँछ हरे मूषिक,

तल तल झर्छ कि झैं बराबर ।

तर जब देख्दछ हेर मानिस,

खुरुरुरु भाग्दछ बन्छ कातर ।। (कविः देवकोटा)

2.4.1.17 मालभारिणी छन्द

1 र 3 पुमा दुई सगण, जगण, दुई गुरु हुने 2 र 4 पाउमा सगण, भगण, रगण, जगण हुने मालभारिणी हो।

उदाहरण- सुख सम्पत्ति तुच्छ भेल पानी,

विजुली हो सव उर्लँदो जवानी ।

मनले सव हाल जानि जानि,

भन नानी! किन गर्दछ्यौ रिसानी ।। (कविः भरतराज पन्त)

2.4.2 अलङ्कार प्रकार

अलङ्कार मूल तीन प्रकारका हुन्छन्। तर अलङ्कारका सङ्ख्या, भेद-विभेदबारे विद्वान्हरूमा मतैक्य छैनन्। अलङ्कारका सङ्ख्या 3, 4, 35, 38, 39, 36, 41, 33, 48, 55, 70, 84, 90, 120 यसभन्दा पनि अझ धेरै सङ्ख्या हुनसक्ने अनुमान छ। आजसम्म अलङ्कारको विभाजनमा विभिन्न सङ्ख्यात्मक भिन्नताहरू रहेकाले गर्दा ती सबै सङ्ख्यालाई समेट्ने र विभाजनको आधार पनि स्पष्ट हुने गरी कृष्णप्रसाद आचार्यले विभाजन गरेका तीन मुख्य विभागलाई उपयुक्त मान्न सकिन्छ- 1. शब्दालङ्कार 2. अर्थालङ्कार 3. उभयालङ्कार।

2.4.2.1 शब्दालङ्कार

शब्दको प्रयोगमा चमत्कार हुने शब्दालङ्कार हो। अर्थात् एउटा शब्दको ठाउँमा अर्को शब्द प्रयोग गर्न नसकिने औ शब्द परिवर्तन गर्न नमिल्ने अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ। यसले शब्दहरूको विन्यासमा चमत्कार उत्पन्न गर्नाका साथै सौन्दर्यको सृष्टि गर्दछ। तर आवश्यकतानुसार वर्ण, शब्द, पद, वाक्य आदि परिवर्तन गर्नपरे औं उही अर्थ दिने शब्दको प्रयोग गर्दा स्वतः अलङ्कार हराउनसक्ने सम्भावना पनि रहन्छ। यसैले काव्यमा शब्दालङ्कारको आफ्नै

विशेषता छ। वर्ण वा शब्दको छनौट, आवृत्ति, पुनरावृत्ति र ध्वन्यात्मक संरचनाले यसलाई पूर्णता प्रदान गर्दछ।

शब्दालङ्कारका 5 भेद छन्।

2.4.2.1.1 अनुप्रास

वर्णको आवृत्तिलाई अनुप्रास भनिन्छ। रचनामा एउटा शब्द घरी-घरी दोहोरिँदा अनुप्रास अलङ्कार हुन्छ। जस्तै- पोखराजका पिता पुष्पजीवी। पिल्पिलाउँदो पिलन्धरे। पुवाले पगरी, पछ्यौरा र पटुका त्यसको परापूर्वदेखिको पहिरन। (रूपनारायण सिंह -पुष्पराग कथाबाट) प्रस्तुत उदाहरणमा प-प शब्द घरि-घरि दोहोरिएकोले यहाँ अनुप्रास अलङ्कार छ। अनुप्रासका 5 उपभेदहरू छन्- 1. छेकानुप्रास, 2. वृत्यानुप्रास, 3. श्रुत्यानुप्रास, 4. लाटानुप्रास, 5. अन्त्यानुप्रास।

2.4.2.1.1.1 छेकानुप्रास

छेकानुप्रासलाई कविहरूको मनपर्ने अनुप्रास मानिन्छ। एक वा अनेक व्यञ्जन वर्णहरू एकपल्ट मात्र दोहोरिँए छेकानुप्रास हुन्छ।

उदाहरण- अब अन्त छैन करुणा, सन्तहरू व्यर्थ भूलमा पर्छन् ।
शवरीमंगलदाता जंगलवासी उनै दया गर्छन् ।।

यसमा न, त, ङ, ग व्यञ्जन एकपल्ट मात्र दोहोरिएका छन्।

2.4.2.1.1.2 वृत्यानुप्रास

वाक्यमा एउटै स्वर तथा व्यञ्जन घरि-घरि दोहोरिए वृत्यानुप्रास हुन्छ। उदाहरण-पोखराजका पिता पुष्पजीवी। पिल्पिलाउँदो पिलन्धरे। पुवाले पगरी, पछ्यौरा र पटुका त्यसको परापूर्वदेखिको पहिरन। (रूपनारायण सिंह -पुष्पराग कथाबाट)

यसमा प वर्ण अनेकपल्ट दोहोरिएको छ।

2.4.2.1.1.3 श्रुत्यानुप्रास

श्रुत्यानुप्रास र वृत्यानुप्रासमा भिन्नता पाइँदैनन्। वर्ण वा शब्द बारम्बार दोहोरिए श्रुत्यानुप्रास हुन्छ।

उदाहरण- पुष्पमणिले पोखराजको पुष्परेणु पान गर्‍यो, प्यासो पुष्पकीटले झैँ।

2.4.2.1.1.4 लाटानुप्रास

अर्थ एउटै भएका तर तात्पर्य बेग्लै हुने लाटानुप्रास हो।

उदाहरण- गरिन्छ यदि विश्वास ढुङ्गो बन्दछ देउता

गरिन्न यदि विश्वास ढुङ्गो बन्दछ देवता ।

यसमा गरिन्छ र गरिन्न क्रियाका आधारमा ढुङ्गो शब्दको अभिप्रायमा भिन्नता छ।

2.4.2.1.1.5 अन्त्यानुप्रास

पाउको अन्त्यमा एउटै समान वर्णसमूह दोहोरिने अन्त्यानुप्रास हो।

उदाहरण- सिर्जनाभित्र रचना राम्रा नजरका जुहार।

ईश्वरको हाँसो पाएको फूल छोएर नमार । (कविः देवकोटा)

यसमा जुहार, नमारको हार-हार समान वर्णसमूह दोहोरेको छ।

2.4.2.1.2 यमक

यमकको अर्थ जोडी हो। धेरै अर्थ बुझाउने एउटै शब्द दोहोरिँदा यमक हुन्छ।

उ. उदय भो अब सन्त वसन्तको,

प्रकट भो छवि चित्र विचित्रको ।। (कविः सोमनाथ शर्मा)

2.4.2.1.3 श्लेष

श्लेषले एउटा शब्दमा विभिन्न अर्थ बुझाउँछ। अर्थात् एउटै शब्दले धेरै अर्थ बुझाउँदा श्लेष हुन्छ। श्लेषका शब्दश्लेष र अर्थश्लेष दुई प्रकार हुन्छन्।

उ. अडिने साहसै छैन चाहन्छन् सब पल्टनै

खुला दोकान को राख्छ गलेबन्द भए कुनै ।। (कविः लेखनाथ पौड्याल)

2.4.2.2 अर्थालङ्कार

अर्थमा चमत्कार सृष्टि गर्ने अर्थालङ्कार हो। यसमा एउटा शब्दको ठाउँमा अर्को उही अर्थ दिने शब्द राख्दा पनि कुनै फरक पर्दैन। यसले वर्ण, पदको परिवर्तनलाई स्वीकार गर्छ। अर्थालङ्कारका सङ्ख्याको विभिन्नताबारे पूर्वीय आचार्यहरूमा मतभेत रहेका छन्। यसका 2, 4, 5, 8, 13, 28, 29 तथा अरू उपभेदहरू पनि रहेका उल्लेख पाइन्छन्। वैयाकरणहरूका मतभेदलाई ध्यानमा राख्दै परम्परित व्याकरण-रचनाका आधारमा 13 वटा अर्थालङ्कारको मात्र चर्चा गरिन्छ।

2.4.2.2.1 उपमा

दुई भिन्न-भिन्न वस्तुमा गुण, क्रिया, वर्णको समानता देखाई तुलना गरिँदा उपमा अलङ्कार हुन्छ। उपमा अलङ्कारमा समान रूप वा गुणको सादृश्य देखाइन्छ। जस्तै- मुनाको अनुहार जूनजस्तै सुन्दर छ।

उपमा अलङ्कारका चारवटा अङ्गहरू हुन्छन्-

उपमय- जुन वस्तु वा व्यक्तिसित तुलना गरिन्छ।

उपमेय - जुन वस्तु वा व्यक्तिलाई तुलना गरिन्छ।

साधारण धर्म- जुन गुणको तुलना गरिन्छ।

वाचक- जुन शब्दद्वार उपमेय र उपमानको तुलना गरिन्छ।

उपमा अलङ्कार मुख्यतः 5 प्रकार हुन्छन्- 1. पूर्णोपमा, 2. लुप्तोपमा, 3. उपमेयोपमा, 4. रसनोपमा, 5. मालोपमा आदि।

2.4.2.2.2 रूपक

उपमेयसित उपमानको अभेद आरोप सम्बन्ध देखाउँदा रूपक अलङ्कार हुन्छ। यसमा उपमेय र उपमानमा एकरूपता हुन्छ।

उ. जीवन कहालीलाग्दो भीर हो ।

ऊ कुम्भकर्ण हो, उसलाई के थाहा यो सातपत्रे जिन्दगीका कुरा ।

हामी महाभारतका कथामा वर्णित एकलव्य हौं,

प्रत्येक पिँढीको द्रोणाचार्यले हामीलाई उपेक्षा गर्छ । (कविः भूपि शेरचन)

दोस्रो. नाट्यशाला छ आकाश नाचने बिजुली नटी

ताल दिन्छ तबल्ची भै मेघ धाकिटि धकिटि (कविः लेखनाथ)

2.4.2.2.3 उत्प्रेक्षा

उपमेयमा उपमानको सम्भावना भएमा उत्प्रेक्षा अलङअकार हुन्छ। प्रस्तुत विषयमा अप्रस्तुतलाई हेरिन्छ। यहाँ हेर्नुको अर्थ सम्भावना गर्नु हो।

उ. पृथवीको दिव्य सौन्दर्य नअटाएर पट्ट भै ।

फुटी बाहिर निस्कियो कि पुष्पका रूपमा सबै । (कविः लेखनाथ)

यहाँ कविको सौन्दर्यलाई फूलको सम्भावना गरेका छन्।

2.4.2.2.4 अपह्नुति

उपमेयलाई निषेध गरेर उपमानको आरोप गरिँदा अपह्नुति अलङ्कार हुन्छ। अर्थात् कुनै वस्तुको निषेध गरेर अर्कै वस्तु हो भनी वर्णन गर्नु उपह्नुति हो। अपह्नुतिको अर्थ लुकाउनु हो। यसमा उमेयलाई लुकाएर त्यसको ठाउँमा उपमानलाई देखाइन्छ।

उ. त्यो स्वर्गङ्गा जगमग ग्रने,

भन्छन् ती तारा हैनन् रे

सन्ध्याले यो सेलाएको

दिनकरको अस्थि-फिलुङ्गो' रे । (कविः केदारमान व्यथित)

यहाँ उपमेय ताराको निषेध गरी 'दिनकरको अस्थि-फिलुङ्गो'स्थापना गरिएको छ।

2.4.2.2.5 व्यतिरेक

गुण वा धर्ममा उपमेय र उपमान समान भए पनि उपमानभन्दा उपमेयमा केही गुण बेसी धेरै बुझाएमा व्यतिरेक अलङ्ङकार हुन्छ।

उ. सौन्दर्य हाम्रो जूनको जस्तो किरण पवित्र,

जूनमा हुन्छ कलंक हुन्न सतीको मनभित्र । (कविः देवकोटा)

यहाँ उपमेय सतीको विशेषता देखाइएको छ।

2.4.2.2.6 अतिशयोक्ति

लोक-सीमादेखि बाहिर नै अतिशय हो। अर्थात् जहाँ उपमेयको अत्यन्त प्रशंसाका निम्ति सीमादेखि बाहिरको कुरा गरिन्छ त्यहाँ अतिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ।

उ. नीला कमलका जोडी छरप्दछन् बाण तिखा तिखा ।

यहाँ कमल शब्दले आँखा र बाण शब्दले कटाक्ष भन्ने अर्थलाई बुझाउँछ।

2.4.2.2.7 भ्रान्तिमान्

उपमेयमा उपमानको सादृश्य हुनाले उपमेयमा तुल्यको भ्रम भएमा भ्रान्तिमान् अलङ्कार हुन्छ। कुनै वस्तुलाई देखेर उही हो कि भन्ने भ्रम उत्पन्न भए भ्रान्तिमान् अलङ्कार हुन्छ।

उ. गाईका गोठभरी छरिएका जूनका रेखा ।

देख्दैमा गर्छ कुनै पोखको दूधको लेखा ।। (कविः सोमनाथ शर्मा)

यहाँ जूनको रेखालाई दूध पोखिएको हो कि भन्ने भ्रम भएको छ।

2.4.2.2.8 सन्देह

उपमेयमा उपमानको चमत्कारपूर्ण शङ्का हुँदा सन्देह अलङ्कार हुन्छ।

उ. छाया हो वा मयनको पद्म हो वा तलाउमा (कविः सोमनाथ शर्मा)

यहाँ आँखाको छाँया हे कि कमल हो भन्ने सन्देह भएकोले सादृश्यमूलक छ।

2.4.2.2.9 दृष्टान्त

उपमान र उपमेय वाक्यको भिन्न-भिन्नै धर्ममा बिम्ब-प्रतिबिम्ब भाव झल्किँदा दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ।

उ. उपकारी गुणी व्यक्ति निहुरिन्छ निरन्तर

फलेको वृक्षको हाँगो नझुकेको कहाँ छ र?

यहाँ गुणी व्यक्ति र फलले नुहेको हाँगोबीच बिम्ब-प्रतिबिम्बको भाव झल्किएको छ।

2.4.2.2.10 स्वभावोक्ति

मानिस र पशुको स्वाभाविक व्यवहारको यथार्थ वर्णन गर्दा वा व्यक्तिको अवस्था तथा दृश्य आदिको चित्र उतार्दा गरिने वर्णनलाई स्वभावोक्ति अलङ्कार भनिन्छ।

उ. च्यापी घुँडाले गबुवा टुक्रुक्क बसि गोठमा

गाई दुहुन्छ गोठालो बाछालाई चुसाउँदै ।

यहाँ गाई दुहेको दृश्यको यथार्थ वर्णन भएको छ ।

2.4.2.2.11 अर्थान्तरन्यास

जहाँ सामान्य कुराको समर्थन विशेषद्वारा विशेषको समर्थन सामान्यद्वारा हुन्छ त्यसलाई अर्थान्तरन्यास अलङ्कार भनिन्छ। यसका व्याजोक्ति र व्याजस्तुति दुई उपभेद हुन्छन्।

उ. अँधेरी रातमा, भुलेर यहाँ, आएँछु अलमली ।

भन्दछु साफ, दानोस् माफ, नगर्नोस् खलबली । (कविः हर्कजंगसिंह छेत्री)

2.4.2.3 उभयालङ्कार

उभय र अलङ्कार शब्दको योगबाट उभय अलङ्कार भएको हो। उभयालङ्कारमा शब्द र अर्थ दुवैमा चमत्कार वा सौन्दर्य हुन्छ। जुन काव्यमा शब्दार्थ दुवैको सौन्दर्य अभएद रूपमा प्रकट गरिएको हुन्छ त्यो उभयालङ्कार हो। यसलाई यौगिक वा मिश्रित अलङ्कार पनि भनिन्छ। उभयालङ्कारका संसृष्टि र सङ्कर दुई उपभेद छन्।

2.4.2.3.1 संसृष्टि

जहाँ एउटै पाउ वा श्लोकांशमा दुई वा दुईभन्दा धेरै अलङ्कार हुन्छन् त्यो संसृष्टि अलङ्कार हो। संसृष्टिको अर्थ संयोग हो।

उ. नजाने मौरी वा मनुज कुन हो मञ्चय गुरु ?

गर्‍यो होला पैले मुफत किन को झन्झट शुरू । (कविः लेखनाथ)

2.4.2.3.2 सङ्कर

दूध र पानी छुट्याउन नसकिने गरी मिलेझैँ एउटै पाउमा विभिन्न अलङ्कार नछुटिने गरी मिलेमा सङ्कर अलङ्कार हुन्छ। संकर अलङ्कारका सन्देह सङ्कर, अङ्गाङ्गि-भाव सङ्कर र एकाश्रयानुप्रवेश सङ्कर तीन उपभेद छन्।

उ. सबेरै देवकन्याले बढारी स्वर्ग-मन्दिर ।

फालिछिन् कि यता मैलो हुल्सूरूप कसिङ्गर ।। (कविः लेखनाथ)

यहाँ रूपक उत्प्रेक्षा अलङ्कारको अङ्ग बनेको छ।

[illegible] 2: [illegible]

[illegible] :¡) [illegible]

1. [illegible] ? [illegible] - [illegible] ?

....
....

....

2. [illegible]

....

....

....

3. [illegible]? [illegible]?

....

....

2.5 उपसंहार

छन्द र अलङ्कार काव्यको बाह्य शोभाकारक तत्त्व हो। अलङ्कारलाई काव्यको आत्मा मानिएको हो। त्यसरी नै छन्द पनि काव्यको आधारभूत तत्त्व नै हुन् यसले काव्यको भावलाई नियन्त्रण गरेर अनुसाशित तुल्याउँदछ। अनि काव्यको सौन्दर्यलाई बढाउँदछ। पूर्वीय साहित्यमा छन्दको ज्यादै महत्त्व रहेको देखिन्छ। प्राचीनकालदेखि नै छन्दको प्रभाव साहित्यमा रहिआएको उदाहरणहरू छन्। ऋग्वेदका ऋचाहरू छन्दमै संरचित पाइन्छ। यसैले वेदका 6 अङ्गहरूमध्ये छन्द पनि एउटा हो। तर वर्तमान काव्यलेखनको सन्दर्भमा छन्दको प्रभावमा न्यूनता आएको देखिन्छ। लयपूर्ण गद्यशैलीको परिमार्रजन र विकास भएपछि नयाँ पुस्ताका कविहरूले छन्दलाई भन्दा गद्यशैलीलाई ज्यादा रूचाएर कविता सिर्जना गरिरहेका स्थिति छन्। नयाँ पुस्ताका कविहरूका के पनि आरोप छन् भने छन्दोवद्ध कवितामा भावको नियन्त्रणको कारण विचारको समष्टि उतार्न सकिँदैन। यसैले पनि नयाँ पुस्ताका कवि रचनाकारहरूमा छन्दशैलीप्रति वितृष्णा नै बढी देखिन्छन्। छन्दका अनेक भेदहरू छन्। यसका भेदभिन्नताबारे आचार्यहरूमा मतैक्य पाइँदैनन्। आज काव्यजगत्मा छन्दको महत्त्व सुस्ताएर

गए पनि यो काव्यको आङ्गिक तत्त्व भएकोले यसको महत्त्व सर्वोपरि रहेको देखिन्छ।

छन्दको तुलनामा अलङ्कार प्राचीनकालदेखि नै साहित्यमा यसको प्रभाव अक्षुण्ण रहिआएको छ। समकालीन साहित्यसिर्जकहरूमा अलङ्कारप्रति श्रद्धा रहेको देख्न पाइन्छ। काव्य वा साहित्यलाई अलङ्कारले चामात्कारिक, सौन्दर्यशील, कलात्मकता प्रदान गर्ने भएकोले यसको महत्त्व सर्वोपरि मानिन्छ। अलङ्कारविना काव्यको अस्तित्व रहँदैन भन्ने अलङ्कारवादी आचार्यहरूका विचार मात्र होइन अन्य काव्य सम्प्रदायका आचार्यहरूले पनि अलङ्कारलाई काव्यमा परोक्ष स्थान दिएको बाट थाहा हुन्छ। अलङ्कारका सङ्ख्या कति छन् भन्नेबारे आचार्यहरूले यद्यपि किटेर भन्न सकेका छैनन् । अलङ्कार तानदेखि सयभन्दा बढ्दा रहेको उल्लेख गरेका छन्।

2.6 सार

यस प्रखण्डमा छन्द र अलङ्कारबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा सारभूत रूपमा समेट्न सकिन्छ।

छन्द र अलङ्कार काव्यको आङ्गिक तत्त्व हुन्। तापनि काव्यमा यसको प्रयोग अनिवार्य छैन। काव्यलाई सौन्दर्य, कलात्मक, प्रभावकारी र भावहरूको अनुशासित बनाउने तत्त्वका लागि यो अनिवार्य छ।

छन्दले गर्दा साहित्यका अन्य विधाहरूदेखि काव्यलाई पद्यात्यक स्थान दिलाउँदछ।

छन्दले काव्यलाई श्रव्यशील सुनेर, पढेर पनि रसास्वादन गराउन मद्द गर्छ।

अलङ्कारले साहित्यलाई सौन्दर्यभूषित तुल्याउँदछ। यो साहित्यको गहना हुन्छ।

अलङ्कारले थोरेमा धेरै कुरा भन्नु, वस्तुमा सादृश्य भाव उत्पन्न गराएर असम्भवलाई सम्भावना प्रतीत गराउनु, अभिप्रायलाई बेग्ला-बेग्लै अर्थ द्योतन गर्नु अलङ्कारको महत्त्व हो।

यस प्रखण्डको अध्ययनले छन्द र अलङ्कार के हो? यसका प्रकारहरूबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। छन्द र अलङ्कारको परिचय र प्रकार यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

2.7 अनुशीलनी:

1. छन्दको अर्थ र परिचय दिँदै यसका प्रकारहरूलाई सोदाहरण चिनाउनुहोस्।

2. अलङ्कारको अर्थ र परिचय दिएर यसका प्रकारहरूलाई चिनाउनुहोस्।

3. काव्यमा अङ्कारको महत्त्वलाई स्पष्ट पार्नुहोस्।

4. काव्यमा छन्दको स्थितिबारे चर्चा गर्नुहोस्।

5. छन्द र अलङ्कारबारे पूर्वीय आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका मतलाई प्रस्तुत गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

छन्दको भेद।

संसृष्टि र सङ्कर अलङ्कारमा भिन्नता।

छन्द र लय।

अलङ्कार र अलङ्कार्य।

कवि कर्म

2.8 अतिरिक्त अध्ययन-

1.सोमनाथ सिग्देल- साहित्य प्रदीप ।

2. बदरीनाथ भट्टराई – संस्कृत साहित्यको सिंहालोकन ।

3. गोविन्दप्रसाद शर्मा ढुङ्गेल – छन्दोहार ।

4. हेमाङ्ग अधिकारी – पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त ।

5. सरोजिनी मिश्रा – साहित्य शास्त्र के सिद्धान्त ।

6. राजुप्रधान हिमांशु- साहित्य परिचय ।

7. केशवप्रसाद उपाध्याय-पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त ।

8. केशवप्रसाद उपाध्याय– साहित्य-प्रकाश ।

9. गोविन्दप्रसाद भट्टराई – पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त ।

10. अभि सुवेदी – पाश्चात्य काव्य-सिद्धान्त ।

11. ईश्वरकुमार श्रेष्ठ – पूर्वीय एवम् पाश्यात्य साहित्य-समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली ।

12. कृष्णप्रसाद आचार्य – शोधविधि, सिर्जना र संस्कृत काव्यशास्त्र ।

13. भाषा-साहित्य – राजेन्द्र भण्डारी र पारसमणि सम ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

2.9 [illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] -

1 [illegible] 2.3,2.3.1,2.3.2 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 2.3.1.1.1 - 2.3.1.1.5 [illegible]

Notes

-3 2.3.1.1.2.3, 2.3.1.1.2.3.1,

2.3.1.1.2.4, 2.3.1.1.2.4.5

2. 2:

-1 2.4.1 - 2.4.1.17

- 2 2.4.2 - 2.4.2.3.2

- 3 2.4.2.3 - 2.4.2.3.2

एकाइ – 3 : नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थिति

संरचना

3.1 उद्देश्य

3.2 परिचय

3.3 नेपाली कवितामा छन्दको स्थिति

3.4 नेपाली कवितामा ल यको स्थिति

3.5 उपसंहार

3.6 सार

3.7 अनुशीलनी

3.8 अतिरिक्त अध्ययन

3.1 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययनपछितपाईंनिम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नु हुनेछः

- छन्दको परिचय
- लयको परिचय
- नेपाली कवितामा छन्दको स्थिति
- नेपाली कवितामा लयको स्थिति

3.2 परिचय

नेपाली कविता छन्द र गद्य दुवै शैलीमा लेखिँदै आएको देखिन्छ। तापनि नेपाली कविताको लिखित इतिहास कवित् लोकलयमा रचित कविताबाट सुरु हुन्छ। नेपाली कवितामा संस्कृत छन्दको प्रयोग-परम्परा आजभन्दा लगभग दुई सय सैंतीस वर्षअघिदेखि चलेरआएको पाइन्छ। इतिहासकारहरू शक्तिवल्लभ अर्ज्यालद्वारा लिखित तनहुँ भकुन्डो शीर्षक कवितालाई प्रथम नेपाली छन्दोबद्ध कविता मान्छन्। उक्त कवितामा स्वागता छन्द र बाह्य-आन्तरिक लयको प्रयोग गरेर लेखिएको देखिन्छ। यसरी शक्तिवल्लभ हुँदै आधुनिक कवि देवकोटासम्म छन्दबद्ध कविताको परम्परा चलेर आएको भए पनि वि.सं 1990 देखि छन्दलाई त्याग्दै गद्य-शैलीका साथ नेपाली कविताले स्वरूप परिवर्तन गर्न पुगेको देखिन्छ। तापनि दुवै पद्य र गद्य-शैलीका नेपाली कविता लयात्मक सुसौष्ठता सम्पन्न देखिन्छ।

3.3 नेपाली कवितामा छन्दको स्थिति

छन्द शब्द संस्कृतको छत् धातुमा असन् प्रत्यय लागेर बन्दछ। छत् धातुले आच्छादन गर्नु, रक्षा गर्नु, प्रसन्न गर्नु वा बाँध्नु भन्ने अर्थ दिन्छ। छन्द आनन्द दिने वस्तु हो अर्थात् छन्दयति आह्लादयति इति छन्दः भनिन्छ। छन्दमा लेखिएको काव्यलाई पद्यकाव्य भनिन्छ। यसैले छन्दलाई पद्यको पर्यायवाची मान्नसकिन्छ। जुन शास्त्रमा पद्य-रचनाका नियम, लक्षण तथा उदाहरणहरूको विवेचन हुन्छ त्यसलाई छन्दशास्त्र भनिन्छ। छन्दशास्त्रका आदि प्रवर्तक महर्षि पिंगल हुन्। यसर्थ छन्दशास्त्रलाई पिङगलशास्त्र पनि भनिएको पाइन्छ।

छन्द यति, गति र लय मिलेको वर्ण र मात्राको निश्चित गणनाअनुसार सङ्ख्या र विश्रामको नियामक तत्त्व हो। रचनालाई स्वर र लयमा वद्ध गरी वर्ण र मात्राको निश्चित सङ्ख्या र विश्रामका नियमले नियमित तुल्याउने तत्त्वलाई छन्द भनिन्छ।

छन्दको आफ्नै शास्त्रीय बन्धन छ जसले लयलाई नियमबद्ध रूप दिने कार्य गर्दछ। यदि छन्दको नियमलाई पालन गरिएन भने त्यसलाई छन्ददोष मानिन्छ। पूर्वीय साहित्यमा छन्दको प्राचीन परम्परा रहेको देखिन्छ। छन्दले साहित्यलाई आकर्षक, लयात्मक र पाठकलाई प्रभावकारी बनाउँछ। काव्यको सौन्दर्यतत्त्वलाई बढाउनु, भावलाई सम्प्रेषणीय गराएर श्रोतालाई आनन्द दिनु, काव्यलाई थप गेयत्व, लालित्य, मधुर एवम् रोचकता बनाउनु छन्दको विशेषता हो। साहित्यमा छन्दको प्रयोजन र महत्त्व विशिष्ट मानिन्छ। यसले काव्य विधालाई अन्य साहित्यिक विधाको तुलनामा अलग र विशिष्ट तुल्याउँछ। पाठकलाई आफूतिर आकर्षण गर्दै काव्य रसास्वादन गर्ने अभिरूचि बढाइदिन्छ। काव्यलाई श्रव्य विधाको गरिमा दिने कार्य छन्दले नै दिएको हो। श्रव्य हुनु काव्यको विशेषता हो। जसको कारण पाठकले सुनेर पनि काव्यको रसास्वादन गर्न सक्दछ। नेपाली अशिक्षित समाजमा भानुभक्तीय रामायण छन्दको सुललिता र समधुरता कै कारण धेरै समयसम्म मुख-मुखमा कण्ठ रहन सक्यो। छन्दले भावलाई छरिनबाट जोगाउँछ र अर्थसापेक्ष बनाउँछ। कविको भावअनुरूपको अभिव्यक्ति दिनका लागि छन्दको प्रयोग गरिन्छ। पद्य-रचनामा बन्धन वा नियमको आवश्यकता हुन्छ। छन्दका तत्त्वहरूबारे अघिल्लो अध्यायमा विस्तृत परिचय दिइएकोले यहाँ नेपाली कवितामा छन्द प्रयोगको परम्पराको सामान्य परिचय र छन्दको स्थिति वा अवस्थाबारे चर्चा गरिनेछ।

नेपाली कवितामा छन्द प्रयोगको परम्परा थैरे अघिदेखि चलेर आएको पाइन्छ। नेपाली कविताको जति लिखित इतिहास छ त्यति नै पुरानो परम्परा छन्द कविताको देखिन्छ। मात्रिक, वार्णिक र जातीय छन्दकाधैरै कविताहरू लेखिएका छन्। सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कविता कवित् लोकलयमा रचिएको भए पनि त्यसमा अन्तर्लयको संयोजन भएकोले छन्दको प्रभाव मान्न सकिन्छ। नेपाली कविता-परम्परामा शक्तिवल्लभ अर्ज्याललाई प्रथम छन्द कवि मानिन्छ। उनको वि.सं 1839 तिर लेखिएको तनहुँ भकुन्डो प्रथम नेपाली छन्द कविता हो। प्रस्तुत कविता स्वागता छन्दमा रचिएको पाइन्छ। जस्तैः

SIS III SII SS

धायको/ छ नम/जुङ्ग मु/कुन्डो

कास्कि बाँध सुनको छ षुकुन्डो

पीउठानीकन देउ सुकुन्डो

मारिलेऊ तनहूँ त भतुन्डो ।

वीरगाथा कालमा शास्त्रीय वार्णिक छन्दमा कविता सिर्जना गर्ने शक्तिवल्लभ, उदयानन्द प्रभृत्ति कविहरू मुख्य देखिन्छन्। यस कालका कविहरूले शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, स्वागता, भुजङ्ग प्रयात, सग्धरा आदि छन्दमा कविता लेखेका छन्। अध्यात्मक कालमा आएर छन्दबद्ध कविता लेखनको परम्परा अझ तेज हुनपुगेको देखिन्छ। भानुभक्त आचार्य र इन्दिरसले यस परम्परालाई अघि बढाउने कार्य गरेका छन्। भानुभक्तका रामायण महाकाव्यमा विविध शास्त्रीय छन्दहरूको एकाधिक सफल प्रयोग गरेर लेखिएको पाइन्छ। शृङ्गारिक कालका मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, शिखरनाथ सुवेदी, दधिराम मरासिनी, चक्रपाणि चालिसे, लक्ष्मीदत्त पन्त, कुलचन्द्र गौतम प्रभृत्ति कविहरूले समस्यापूर्ती कविता लेखनबाट छन्दोबद्ध कविताहरू लेखेका पाइन्छन्। यस कालमा लोकलयका कविता, उर्दू, फारसी र अरबी छन्दका गजल

Notes

औ सवाइ तथा लहरी काव्यहरू लेखिएका छन्। नीतिकाल र स्वच्छन्दतावादी धाराको वि.सं 1990 को अवधिसम्म छन्दोवादी कविताहरू मात्र लेखिएका छन्। लेखनाथ पोज्याल, धरणीधर कोइराला, माधव घिमिरे, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, युद्धप्रसाद मिश्र प्रभृत्ति छन्दोबद्ध कविहरू हुन्। वि.सं 1992 सालपछि गोपालप्रसाद रिमाल, भीमनिधि तिवारी प्रभृत्ति कविहरूको आगमनसितै गद्य-कविता लेखन-परम्परा सुरु हुन पुग्छ। अनि पद्यभन्दा गद्य-शैली तर्फ धेरै कविहरू आकृष्ट बन्नपुग्छन्। तर प्रयोगवादी कालदेखि यता आएर पनि छन्दोबद्ध कविताहरू लेखिनै रहेको पाइन्छ। मुकुन्दशरण उपाध्याय, मोदनाथ प्रश्रित, वासुदेव त्रिपाठी, भैरव अर्याल, रामबाबु सुवेदी लगायत उत्तर-प्रयोगकालका कविहरू अच्युतरमण अधिकारी, अनिरुद्ध तिमिल्सिना, उपेन्द्रप्रसाद पुरुष, कविराज पौड्याल, ऋषिराज भुषाल, कृष्णप्रासद ज्ञवाली, कविता रिजाल, कृष्ण पहारी, टीकी शर्मा, काधा कोइराला, शान्तिनारायण श्रेष्ठ, नरेन्द्र परासर, प्रकाश चापागाई, प्रेमविनोद नन्दन, नाराद गौतम, जगत् उपाध्याय, षडानन्द पौड्याल, रामप्रसाद ज्ञवाली, हुसेन खाँ, हरिहर सरिता, हेमराज पाण्डे, सुरेश सत्याल, होमनाथ शर्मा आदि-आदि कविहरूले सक्रिय रहेर छन्दोबद्ध कविता लेखिरहेका छन्। यसबाहेक पनि लगभग दुईसयभन्दा बढी कविहरूले पुस्तकाकारका रूपमा वा सोसल मिडियाहरूमा छन्दोबद्ध कविता लेखिरहेका पाइन्छन्।

नेपाली कवितामा छन्दविधानको शास्त्रीय विधिलाई सफल ढङ्गले पद्यमा उतार्ने कार्य आजभन्दा अढाइ सय वर्षअघि देखि निरन्तर रूपमा हुँदैआएको हो। अतः नेपाली कवितामा छन्द प्रयोगको स्थिति वीरगाथा कालदेखि देवकोटाको समयसम्म उर्वरतापूर्वक झ्याँगिएको देखिन्छ। छन्द प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कवितामा सबलता र केही कमजोरीहरू पनि छन्। राजनैतिक, धार्मिक, मानवीय, सामाजिक, शिक्षा-नीति, विद्रोह, क्रान्ति, जागरण, देशप्रेम, नारी,

जनजातीय चेतना जस्ता विषयलाई छन्दोबद्ध रूपमा उनेर पद्यमा उतारेका छन्।

छन्द प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कविता एक अक्षरदेखि एक्काइस अक्षरसम्मका पाइन्छन्।

बद्ध लयमा रचिएका छन्दकविता नेपालीमा प्रशस्त छन्। ह्रस्व, दीर्घ, मात्र, गति, यति आदि गणको व्यवस्थापनको दृष्टिले नेपाली छन्दोबद्ध कविताको स्थितिलाई हेर्न सकिन्छ। नेपालीमा प्रथम छन्दोबद्ध कविता तनहुँ भकुन्डो हो जुन वीरभावनाले युक्त शुद्ध संस्कृत छन्दमा लेखिएको देखिन्छ। कविले छन्दविधानको सचेत प्रयोग गरेर उक्त कविता लेखेका छन्। जस्तैः

गण सङ्केत - SIS III SII SS

गण - रगण नगण भगण दुई गुरु

गति, यति र - मन् त् रि सा गर ख ना # ल छ बाला

औच्चार्य रूप- पाँचको छ सव गान् # तिन चाला

कालु जै सि खरि दा # रत राला

तेस ढङ् ग तन हून् # कति खाला

प्रस्तुत श्लोकमा रगण, नगण, भगण दुई गुरु छन् साथै प्रत्येक पाउको 7 अक्षरमा यति र अन्त्यको बीचको प्रवाह गति-को रूपमा रहेको छ। यसैले उक्त श्लोक प्रभाहपूर्ण र लयात्मक रहेको देखिन्छ।

नेपाली कवितामा अध्यात्म कालमा भानुभक्तले लगभग 13 वटा छन्दको प्रयोग गरेर रामायण महाकाव्यको रचना गरेका देखिन्छन्। शार्दूलविक्रीडित, शिखरणी, उपजाति, द्रुतविलम्बित, इन्द्रावज्रा, मालिनी, वसन्ततिलका, स्रग्धरा, मन्दाक्रान्ता जस्ता छन्दहरू प्रयोग गरेका छन्। उनका प्रश्नोत्तरमाला, बधुशिक्षा र भक्तमालामा पनि संस्कृत छन्दको प्रयोग पाइन्छ। भानुभक्तले संस्कृत छन्दको प्रयोग गरेर कविता लेखे पनि छन्दको प्रयोग गराइ र सरल नेपाली लेखन शैलीको कारण उनी जनसाधारणको हृदयमा बस्न सक्षम भएका छन्।

Notes

छन्द प्रयोगको दृष्टिले भानुभक्तका रामायण महाकाव्यमा पाइने शार्दूलविक्रीडित छन्दको श्लोक उदाहरण लिन सकिन्छ। जस्तैः

गण संकेत - SSS IIS ISI IIS SSI SSI S

गण - मगण सगण जगण सगण तगण तगण गुरु

गति, यति र - एक् दिन् ना रद सत् य # लोक् पु गि गया # लोक्को ग रूँ हित् भ नी औच्चार्य रूप- ब्रह् मा ता हिँ थिया पर्# या च रणमा # खुसी ग राया प नी

क्या सोध्छौ तिमि सो ध # भन्छु म भनी # मर्जी भ येथ्यो ज सै

ब्रह् माको करुणा बु # झेर ऋषिले # बिन्ती गर् या यो त सै

यसरी नै सरल र सहज प्रकारका समान गण भएका संस्कृत छन्दको प्रयोग गरेर केही कविताहरू लेखिएका पाइन्छन्। धरणीधर शर्मा कोइराला, भीमनिधि तिवारी, देवकोटा प्रभृति कविहरूले कलम चलाएका छन्। जस्तैः

गण संकेत -	SIS	SIS	SIS	SIS
गण	रगण	रगण	रगण	रगण

गति, यति र जान्छ टा # ढा कतै स्वर्गको देशमा ।

औच्चार्य रूप दिव्य सौन् # द‍र्यको स्वर्गको देशमा

कान्ति हो # सुन् दरी ! शान्तिकी मोहिनी

चित् त मे # रो खिँची लग् परै पूर्वमा (शाकुन्तल)

प्रस्तुत श्लोक स्रग्विणी छन्दमा रचिएको पाइन्छ। यस छन्दमा चारवटा समान रगण र प्रत्येक पाउको तीन अक्षरमा यतिको प्रयोग छ। यसरी नै धरणीधर शर्माको साहित्य सुधा कविता तोटक छन्दमा रचिएको सफल छन्दोबद्ध कविता हो। अतः नेपाली साहित्यमा अनुष्टुप्, शार्दूलविक्रीडित, वंशस्थ, शिखरणी, इन्द्रावज्रा, इन्द्रावंशा, मालिनी, वसन्ततिलका, स्रग्धरा, उपेन्द्रावज्रा, स्वागता, शालिनी, तोटक, मन्दाक्रान्ता, रथोद्धता, मालती, मालभारिणी आदि छन्दको प्रयोग गरेर कविता लेखको पाइन्छ। मात्रिक छन्दमा पनि हाम्रा कविहरू

लेखनाथ, धरणीधर, पारसमणि प्रधान प्रभृत्ति कविहरूले कलम चलाएका छन्। सममात्रिक चौपाई छन्दमा संरचित लेखनाथको गौथलीको चिरिबिरी सुन्दर नमुना कृति हो। जस्तैः

उपर दलिनमा गौँथलि बस्ता,

तलतिर उसको मैला खस्ता ।

म उठे सहसा रिसले जागी,

त्यो गुँड भत्काउनका लागि ।।

प्रस्तुत श्लोकमा जम्मा चार पाउ छन्। चारै पाउमा 16-16 मात्रा छन्। पाउका दुई मात्रा दीर्घ छन्। त्यसरी नै धरणीधरले अर्ध सममात्रिक दोहा छन्दको प्रयोग गरेर सुन्दर कविता लेखेका छन्। जस्तैः

राम राम जपने गरे,

तर्नेछौ भव पार ।

भक्तिले गरी सो हुने,

नहिँ ता त्यो छ अपार ।। (अर्ती)

प्रस्तुत श्लोकमा जम्मा चार पाउ छन्। पहिलो र तेस्रो पाउमा 13-13 मात्रा अनि दोस्रो र चौथो पाउमा 11-11 मात्रा रहेका छन्। अर्ध सममात्रिक ललित, विषममात्रिक आर्या छन्दमा पनि पारसमणि प्रधान र लेखनाथले कलम चलाएका छन्।

नेपाली साहित्यमा संस्कृत छन्दबाहेक झ्याउरे, सवाई, सेलो आदि जातीय छन्दमा पनि उत्कृष्ट कृतिहरू लेखिएका पाइन्छन्। देवकोटाको मुनामदन झ्याउरे छन्दमा रचित उत्कृष्ट कृति हो। मुनामदन नेपाल र भोटको स्थान विशेषको परिपाटीमा संरचित सुन्दर राग र लयमा आधारित कृति हो। यसमा दुई पाउको एक श्लोक र अन्त्यानुप्रासको समायोजन गरिएको छ। प्रत्येक पाउ सोह्र अक्षर रहेको छ। जस्तैः

सिर्जनाभित्र रचना राम्रा नजरको जुहार

ईश्वरको हाँसो पाएका फूल छोएर नमार (देवकोटा)

नेपाली कविता रसानुकूल छन्द प्रयोगको दृष्टिले पनि सक्षम देखिन्छ। उपदेश र नीतिका लागि अनुष्टुप् र वशंस्थ छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि बालकृष्ण समको उपदेशमूलक निम्न श्लोक अनुष्टुप् छन्दको प्रभावकारी प्रयोगलाई अगाडि सार्न सकिन्छ। जस्तैः

भाषा हो सभ्यता सारा उदय उन्नति

जीत वैभव भाषा मै बाँच्दछन् पछिसम्म यी ।

यसरी नै शान्तरसका लागि शिखरिणी छन्दको उत्कृष्ट प्रयोग भानुभक्त र लेखनाथले गरेका छन्। जस्तैः

कतै खम्बा जस्ता अटल हठिला सिद्ध तपसी

बसी आकाशैमा नियमसित सिद्धाSSसन कसी

डुबेका देखिन्थे अगम परमाSSनन्द रसमा

थियो जस्को साह्रै मधुर मुखको शान्ति सुषमा । (लेखनाथ)

करुण रसका लागि वियोगिनी छन्दको प्रयोग सोमनाथ शर्मा, भरतराज पन्त प्रभृत्ति कविहरूले गरेका छन्। जस्तैः

उनकै हँसिलो मुहारको

महँगो जीवनको जुहारको

तसवीर लिएर साथमा

म रुँदी छु चमकन्न रातमा । (भरतराज पन्त)

गम्भीरता एवम् वीरताका लागि शार्दूलविकिरीडित र स्रग्धरा छन्दको प्रयोग भानुभक्त, माधवप्रसाद, देवकोटा प्रभृत्ति कविहरूले गरेका छन्। जस्तैः

नेपाली जनको सिँगार म गरूँ सिन्दूर मेरो पुछी

फुस्केका यस केशसाथ शिरका चिन्ता जुडामा कसी। (माधवप्रसाद)

वियोग र वर्षा लागि मन्दाक्रान्त छन्दोक प्रयोग देवकोटा, माधव घिमिरे प्रभृत्ति

कविहरूले गरेका छन्। जस्तैः

नेपालीको दिल-दिल नयाँ ज्योति सल्काइदिन्छु,

नौलो आशा नवरस नयाँ चाख पल्काइदिन्छु। (माधव घिमिरे)

अतः छन्द प्रयोगको स्थिति नेपाली कवितामा विकासशील देखिए पनि छन्दको कठोर नियम र बन्धनले गर्दा कविताको भाव र अनुभूतिलाई सम्प्रेष्य बनाउन असमर्थ बनेको स्थिति पनि यथार्थ स्थिति हो। रघुनाथ भट्ट, कुलचन्द्र गौतम, सोमनाथ सिग्देल प्रभृत्ति कविहरू संस्कृत छन्दको कठेर नियम र बन्धनमा रही काव्य लेख्ने कविहरू हुन्। यी कविहरूका कविता भानुभक्त, लेखनाथ, धरणीधर माधव घिमिरे, देवकोटा, सिद्धिचरणका जस्ता सहज छैनन्। तापनि छन्द प्रयोगकै विशिष्टताले नेपाली साहित्यमा भानुभक्त सारा नेपालीका आदिकवि भए भने देवकोटा प्रिय कवि बने। अतः नेपाली छन्दोबद्ध कविता प्रभावकारी, आलङ्कारिक र चिरस्थायी छन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□1:□□□□□

□□:¡)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□□□□□र □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
?

....

....

....

2.□□□□□□□ □□□□-□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□

....

....

....

3.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

Notes

....

....

3.4 नेपाली कवितामा लयको स्थिति

लय कविताको मौलिक, निजी र अनिवार्य प्राण तत्त्व हो। लयले नै कवितालाई गेयात्मक तथा साङ्गीतिक तुल्याउँछ। मुलरअनुसार लय भाषाको ध्वन्यात्मक स्वरूप हो र यसलाई कवितामा सुरको आरोह-अवरोह एवम् सङ्कुचन र व्यापारिकरणको क्रमद्वारा अनुशासित गरिन्छ। त्यसैले लयात्मकता विना कविताले अर्थ दिन सक्दैन। जब लयसँग कविता सम्पृक्त हुन्छ तब जमिनबाट वृक्ष उम्रेजस्तै कविताबाट अर्थ उत्पन्न हुन्छ। लयलाई धेरैले ध्वनिप्रवाह मानेका छन्। लयको उत्पत्ति पनि झन्डै छन्दकै स्वरूपमा गति, यति, प्रवाह र विरामहरूको क्रमबद्ध योगबाट भएको देखिन्छ। छन्द र लयको परस्पर सम्बन्ध हुन्छ। लय कविताको आन्तरिक भाववेग हो भने छन्द कविताको शरीर। छन्दलाई लयले नै गतिमान् बनाउँछ भन्ने विचार पनि पाइन्छ। लय आवृत्तिमूलक स्वरूपको हुन्छ र यसका अन्य रूपहरू पनि हुन्छन्। लक्ष्मणप्रसाद गौतमले लयको स्थलआवृत्ति र सूक्ष्म आवृत्ति गरी दुईवटा तत्त्वलाई मानेका छन्। उनको भनाइमा कवितामा प्रयुक्त हुने लयको ध्वन्यात्मक आवृत्तिलाई पानीमा उत्पन्न हुने तरङ्गसँग तुलना गर्न सकिन्छ। जसरी पानीको स्थूल तरङ्गभित्र साना-साना धेरै तरङ्गहरू हुन्छन् र सूक्ष्म तरङ्गहरूबाट स्थूल तरङ्ग उत्पन्न हुन्छ, त्यसरी नै कवितामा पनि ध्वनिका आवृत्तिमूलक तरङ्गहरू उत्पन्न हुन्छन्। ध्वनिको आवृत्ति समानरूपमा हुन्छ र यस्तो आवृत्तिबाट ध्वन्यात्मक लयकाव सम, अर्धसम, विषम आदि भेदहरू पनि जन्मिन्छन्। भाषामा कुनै न कुनै रूपमा लय प्रभाहित भइरहने हुनाले कविताको अभिव्यक्ति जहिले पनि लयात्मक किसिमको हुने गर्छ।

लयले गर्दा कविता साहित्यका अन्य विधाहरूभन्दा पृथक् हुन्छ। कविताको भाषा लयात्मक हुन्छ। अहिले दुईवटा पद्य र गद्य शैलीमा कविता लेखिन्छन्। कवितामा लय निर्वाहका लागि छन्द अनिवार्य भए पनि गद्य-कवितामा छन्द अनिवार्य मानिँदैन। यसैले गद्य-कवितामा लयको ध्वन्यात्मक आवृत्ति सूक्ष्म हुन्छ। अन्तर्लयको अवरोह गद्य-कविताको विशेषता हो। त्यसरी नै छन्दोबद्ध कवितामा स्थूल लयको ध्वन्यात्मक आवृत्ति हुन्छ। अन्तर्लय र बाह्यलयको चाप रहन्छ। कवितामा अन्तर्लय र बाह्यलयको विशिष्ट संयोजन हुन्छ। त्यसो हुनाले लयलाई कविताबाट हटाउन सकिँदैन।

कतिपय विद्वान्हरू छन्दविनाको लय भावपूर्ण र अर्थपूर्ण हुँदैन भन्छन्। छन्दले नै लयलाई भाषासित सम्बद्ध गराएर अर्थपूर्ण अभिव्यक्ति गराउन सहयोग गर्छ भन्ने उनीहरूको भनाइ छ। अतः 'छन्दोबद्ध कवितामा छन्द र यसको संरचनाका माध्यमबाट लयको उत्पत्ति हुन्छ भने गद्य-कवितामा अर्थ वा भावका माध्यमबाट लयको उत्पत्ति हुन्छ' भन्ने देखिन्छ। आख्यानात्मक, नाटकीय र प्रगीतात्मक कवितामा लय अनिवार्य मानिन्छ।

नेपाली कविताको परम्परामा पद्य र गद्य दुईवटै शैलीका कविताहरू लेखिएका छन्। अतः नेपाली कवितामा लयको स्थितिलाई बुझ्नका लागि छन्दोमय र गद्यमय दुवै शैलीका कविताहरूलाई बेग्ला-बेग्लै रूपमा हेर्न आवश्यक हुन्छ। छन्दोबद्ध कवितामा लयको निर्वाह कुन रूपमा भएको छ भन्ने सम्बन्धमा तलका कविहरूमध्ये केही कविका कवितालाई चर्चा गर्न उपयुक्त हुन्छ। संस्कृत छन्दोबद्ध कविहरू शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द अर्ज्याल, वसन्त शर्मा, भानुभक्त आचार्य, यदुनाथ पोखरेल, हीनव्याकर्णी विद्यापति, मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, चक्रपाणि चालिसे, सोमनाथ सिग्देल, लेखनाथ, धरणीधर शर्मा, महानन्द सोपकोटा, देवकोटा, युद्धप्रसाद मिश्र, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, पुष्पलाल उपाध्याय, भरतराज पन्त, नीरविक्रम प्यासी, कृष्णप्रसाद ज्ञवाली, वासुदेव

त्रिपाठी, अच्युतरमण अधिकारी, अनिरुद्ध तिमिल्सिना, उपेन्द्रप्रसाद पुरुष, कविराज पौड्याल, ऋषिराज भुषाल, कृष्णप्रासद ज्ञवाली, कविता रिजाल, कृष्ण पहारी, टीकी शर्मा, काधा कोइराला, शान्तिनारायण श्रेष्ठ, नरेन्द्र परासर, प्रकाश चापागाई, प्रेमविनोद नन्दन, नाराद गौतम, जगत् उपाध्याय, षडानन्द पौड्याल, रामप्रसाद ज्ञवाली, हुसेन खाँ प्रभृति कविहरू प्रमुख छन्।

शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको तनहुँ भकुन्डो शीर्षक कवितामा लयको ध्वन्यात्मक आवृत्तिको स्थूल अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ। जस्तैः

मंत्रि सागर खनाल छ बाला

पाँचको छ सव गान्तिन चाला

कालु जैसि खरिदारत राला

तेस ढंग तनहूं कति खाला ।

प्रस्तुत श्लोकमा 7 अक्षरमा यति छ अनि बाला, चाला, राला, खाला जस्ता अन्त्यानुप्रासले ध्वन्यात्मक प्रवाहको विकास गरेको देखिन्छ। यसरी नै भानुभक्तका आख्यानात्मक कृति रामायण महाकाव्यमा पनि ध्वन्यात्मक बाह्य र आन्तरिक लयको आवृत्ति भएको देखिन्छ। जस्तैः

छाया तुल्य छ लक्ष्मि यौवन भन्या भेलै सरीको भनी।

भन्छन् स्त्रीसुखलाइ स्वप्नसरिको साँचो कुरा हो भनी ।।

यस्तै जानि पनी मनुष्यहरू सब् संसारमा भुल्दछन् ।

भुल्नैका वशले अनेक् फजितिले संसारि भै डुल्दछन्।।

प्रस्तुत श्लोकमा भनाइको आरोह र अवरोहले विशेष अर्थ दिएको पाइन्छ। मानिसको यौवन र स्त्रीसुख छाया जस्तो हो क्षणिक हुन्छ तर पनि मानिस

त्यसैको खोजीमा भ्यातुर हुन्छ भन्ने अर्थोत्पन्न भएको छ। त्यस्तै धरणीधरका प्रगीतात्मक कवितामा पनि लयको आन्तरिक र बाह्य संयोजनले गर्दा कविताको अर्थ बुझ्न धेरै सजिलो भएको छ। जस्तैः

जाग जाग अब जागन जाग ।

लाग उन्नतिविषे अब लाग ।.।

घोर नींद अब ता परित्याग ।

भो भयो अति सुत्यौ अब जाग ।।

प्रस्तुत श्लोकमा 11 अक्षर छन् र 7 अक्षरमा यति छ। 7 अक्षरको यति र अन्त्यानुप्रासले कवितालाई गेयात्मक तुल्याएको छ भने भावलाई बाँधेर ध्वन्यात्मक अर्थोत्पन्न गरेको छ। यहाँ 'धेरै सुत्यौ अब जागेर उन्नतिमा लाग' भन्ने बिम्बलाई छन्दले निश्चित अर्थमा बाँधेर अभिव्यक्ति दिन सघाएको छ। अभिव्यक्तिमा लयको सुन्दर सिर्जना भएको छ।

देवकोटाका आख्यानात्मक र प्रगीतात्मक किसिमका काव्यहरूमध्ये आख्यानात्मक काव्यमा लयको सहज र सुन्दर संयोजन भएको पाइन्छ। जस्तैः

चन्द्रमालाई चन्द्रमा हेर्छिन् कौसी र आकाश

स्वर्गका अटाली हाँस्दछिन् यौटी, यौटी छन् उदास ।(मुनामदन)

यहाँ देवकोटाले चन्द्रलाई मुनाको प्रतीक बनाएर सौन्दर्यको सादृश्य गराउँदै पुनः चन्द्रमालाई मानवीकरण गरी मुनारुपी चन्द्रमा कौशीमा दुःखी भइर लोग्नेको सम्झनामा तड्पिरहेकी अर्थोत्पन्न गराएका छन्। साथै अलङ्कारको निर्वाहमा श्लोक गेय र लयात्मक बन्न पुगेको छ। यसरी नै आजका कवितामा पनि लयको सुन्दर संयोजनका रूपमा वर्तमान राजनैतिक अवस्थाको चित्रण भएको देखिन्छ। जस्तैः

खाना नाना पाऊँ भन्ने यौटै मन्त्र

झुप्रोभित्र आउनु पर्छ हाम्रो प्रजातन्त्र । (अनिल पौडेल)

यहाँ झोपडीका गरिबहरूले पनि प्रजातान्त्रिक अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने अर्थोत्पन्न भएको छ। झोपडी गरिबीको प्रतीक छ। यहाँ ध्वनिको आवृत्ति समान रूपमा भएकोले ध्वन्यात्मक लयमा स्थूल तरङ्‌ग उत्पन्न भएको देखिन्छ।

नेपाली कविता-परम्परामा वि.सं 1990 को दशकपछि अभिव्यक्ति शैलीमा नौलोपन देखापरेको हो। त्यसपछि यता पद्यमय वा छन्दोबद्ध कविताको सट्टा गद्य-कविताको परम्पराको सुरुवात हुन पुग्छ। आजसम्मको खोज र अनुसन्धानले गोपालप्रसाद रिमाललाई प्रथम सफल गद्य-कवि मानिएको छ। यसैले गद्य-परम्पराका कविहरू गोपालप्रसाद रिमाल, बालकृष्ण सम, भीमनिधि तिवारी, देवकोटा, सिद्धचरण श्रेष्ठ, भूपि शेरचन, मोहन कोइराला, ईश्वरवल्लभ, वैरागी काइँला, वीरेन्द्र, जीवन थिङ, मोहन ठकुरी, मनप्रसाद सुब्बा, पदम छेत्री, रेमिका थापा, वासुदेव पुलामी प्रभृति कविहरू देखापर्छन्। अर्थात् नेपाली साहित्यका प्रायः कविहरू नै गद्यशैलीमा लेखिरहेका छन्। अतः गद्य-कविता छन्दोवद्ध कविताको स्वरूप-शिल्पभन्दा नितान्त फरक मुक्तछन्दमा लेखिने हुनाले यसमा लयलाई कसरी संयोजित गरिन्छ भन्ने जिज्ञासा स्वतः पलाउँदछ। पद्य-कवितमा लयलाई छन्दले प्रभाव पारेको हुन्छ तर गद्य-कवितामा छन्द हुँदैन तापनि यो लयात्मक हुन्छ। हुन त कविताको भाषा आफैमा लयात्मक हुने भएकोले गद्य-कवितालाई लयबाट अलग्याउन सकिँदैन। नेपाली साहित्यको प्रथम लिखित पृथ्वीनारायण कविता लोकलयमा आधारित गद्य परिपाटीमा लेखिएको पाइन्छ। जस्तैः

थर थोकि भारदारि जेठा बुढा सरदारी

पाचई परमेश्वरी सांराम उठाव है :

हंस रूप धरि भिमसिन्को सरूप गरि

भुमराको भेस गरि सुनई लुटाव है :

छेत्रीको करम गरि पाप छुटाव है : (सुवानन्ददास)

यो मुक्तछन्दमा लेखिएको कविता हो तापनि यसमा अन्तर्लयको साङ्गीतिक प्रवाह छ। हंस, भीमसेन तथा भँवराको प्रतीकका साथै उठाव है, लुटाव है, छुटाव है आदि अलङ्कारले लयको ध्वन्यात्मक आवृत्तिलाई सूक्ष्मतासँग उत्कर्षमा पुर्‍याएको छ। यसरी नै रिमालका कवितामा पनि लयको संयोजन बेजोड देखिन्छ। जस्तैः

विपनाको पखेटा सपना न हो!–

चाहन्छौ भने उडेर आऊन, को रोक्छ?

मन लागे तिमी दुष्यन्त भएर आऊ,

म शकुन्तलाझैं फूलको सुसारमा हुन्छु।

अथवा कथाका राजकुमारझैं देशभ्रमण गर्दा गर्दै

राक्षसले लुटिएको सुनसान शहरमा आइपुग,

एकलासको बगैंचामा सुतीरहेकी मलाई एक्कासि फेला पार,

मलाई बाबु आमा भन्न कर परिरहेका

राक्षसहरूबाट छुट्कारा दिन कम्मर कस,

म राक्षसहरूलाई आँसुले छकाएर

तिनीहरूको काल पत्ता लगाइदिन्छु,

तिमी उनीहरूलाई मार, मलाई हर। (सपनामा)

Notes

यहाँ शब्द-विन्यास र वाक्य-विन्यासको विचित्र क्रमले श्रुतिमधुर ध्वनिको प्रवाह उत्पन्न गरेको छ। यसमा जुन यति, गति र विरामहरूको परस्पर क्रमिक योग छ त्यसले ध्वनिको प्रवाहलाई विकासेको छ भने कविताको भावार्थले लयात्मक सिर्जना गरेको छ। बिम्ब र मिथकको आलाङ्कारिक विन्यासले लयलाई उत्कर्ष रूप दिएको छ। लयात्मक विन्यास प्रयोगकालका कवितामा अझै परिमार्जित बनेको देखिन्छ। जस्तैः

आलो कौमार्य !

धरती ओछ्याएर कोठाभरि भूईमा

चाटदै बोकाको जिब्रोले

आह ! मूल फूटोस्.........

कापकापबाट पृथ्वीको पङ्किँदै उम्रिउन् – बाग्मती !

शून्य खपटा फुटाएर

चियाओस् चुच्चो......अस्तित्वले !

आऊ.....................................

समर्पित हुनुपर्दछ, आत्माले र शरीरले, समग्रले !

झङ   झङ   झङ

झङ   झङ   झङ (वैरागी काइँला)

यहाँ ध्वनिको आवृत्तिमूलक अन्तर्लयले कविता साङ्गीतिक बन्न पुगेको छ। अवचेतन मनःस्थितिको तन्द्रालु अभिव्यक्तिमा क्रमिकता छैन तापनि विभिन्न चिह्न प्रयोगले भावप्रवाहलाई गति दिएको छ। 'धरती ओछ्याएर कोठाभरि भूईमा' जस्ता चिद्वैषम्यको भाषिक उपकरणले संवेदित ध्वनिको सिर्जना गरेको छ। बैलाको र अनिस्त्वको विरुद्ध उर्वरता र अस्तित्वको अर्थोत्पत्तिले कविता लयात्मक बनेको छ। 'झङ झङ झङ' जस्तो लयात्मक ध्वनिको आवृत्तिमूलक विन्यासले कवितामा बाह्य र आन्तरिक लयको विशिष्टता कायम गरेको छ भने शब्द-विन्यासमा बिम्बात्मक संयोजनले श्रुतिमधुर ध्वनिको प्रवाह स्थापित गरेको छ। यसरी नै लयको सुन्दर सिर्जना गरेर नेपाली कविताहरू धेरै लेखिएका छन्।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□2:□□□□□

□□□:i)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□लय□□□□□□□□□□?□

....

....

....

2. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□

....

....

Notes

....

3.5 उपसंहार

नेपाली कवितामा छन्द र लयको परिमार्जित प्रयोग गरिएको पाइन्छ। शक्तिभल्लभ अर्ज्यालदेखि देवकोटासम्मको अवधि छन्दोबद्ध कविताको अवधि हो। यस अवधिमा मात्रिक, वार्णिक र जातीय छन्दका कविताहरू लेखिएका छन्। आजसम्मको खोज र अनुसन्धानले शक्तिवल्लभ अर्ज्यालद्वारा लिखित तनहुँ भकुन्डो शीर्षक कवितालाई प्रथम संस्कृत छन्दोबद्ध कविता मानिएको छ। शक्तिवल्लभ अर्ज्यालकै छन्दोवादी कविताबाट प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गरेर उतरवर्ती उदयानन्द, भानुभक्त, वसन्त शर्मा प्रभृत्ति कविहरू छन्दोवादी कविता-लेखनमा प्रवृत्त हुन पुगेको विद्वान्हरू मान्छन्। यी कविहरूमध्ये भानुभक्तका छन्दोबद्ध कविताहरू नेपाली जन-समाजमा औधि प्रचलित र प्रशिद्ध छन्। उनले संस्कृत छन्दलाई नेपालीपनमा भिजाएर मौलिक नेपाली शैली र भोगाइको अभिव्यक्तिलाई सादहरण मानिसको हृदयसम्म पुर्‍याउन सफल भएका छन्। तिनैका प्रतिभाले नेपाली समाजमा शार्दूविक्रीडित शास्त्रीय छन्द नेपाली स्वरूपको छन्दको रूपमा प्रशिद्ध बन्न सकेको देखिन्छ। छन्दको औपचारिक विधि र शास्त्रीय बन्धनले भावको स्वतन्त्र अभिव्यक्तिमा गतिरोध पुर्‍याएको ठान्दै नेपाली कवितामा वि.सं 1990 को दशकपछि मुक्तछन्दको प्रभाव र प्रचलन देखापर्छ। विद्वान् लेखकहरूले प्रथम सफल नेपाली गद्य-कवि गोपालप्रसाद रिमाललाई मानेका छन्। त्यसपछि छन्दमा कम र गद्यमा धेरै कविताहरू लेखिँदै आइरहेको छ।

यी दुवै छन्दोबद्ध र मुक्तछन्दका कविताको अनिवार्य तत्त्व लयात्मकता हो। लयलाई कति विद्वान्हरूले छन्दको प्राण मान्छन्। लय कविताको भाववेग हो भने छन्द त्यसलाई नियमबद्ध गराउने बाह्य रूप हो भन्छन्। कविताको भाषा

आफैमा लयात्मक हुने भएकोले साहित्यका अन्य विधाहरूको तुलनामा कविता विशिष्ट र समृद्ध लयात्मक विधा मानिन्छ। नेपाली साहित्यमा छन्दोबद्ध र मुक्तछन्द दुवै शैलीका कवितामा लयको परिमार्जन र सुन्दर प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

3.6 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थितिबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

जुन शास्त्रमा पद्य-रचनाका नियम, लक्षण तथा उदाहरणहरूको विवेचन हुन्छ त्यसलाई छन्दशास्त्र भनिन्छ। छन्दशास्त्रका आदि प्रवर्तक महर्षि पिंगल हुन्। यसर्थ छन्दशास्त्रलाई पिङगलशास्त्र पनि भनिएको पाइन्छ।छन्द यति, गति र लय मिलेको वर्ण र मात्राको निश्चित गणनाअनुसार सङ्ख्या र विश्रामको नियामक तत्त्व हो। रचनालाई स्वर र लयमा वद्ध गरी वर्ण र मात्राको निश्चित सङ्ख्या र विश्रामका नियमले नियमित तुल्याउने तत्त्वलाई छन्द भनिन्छ।

लय ध्वनिप्रवाह हो। लयलाई कविताको मौलिक, निजी र अनिवार्य तत्त्व मानिन्छ। लयले नै कवितालाई गेयात्मक तथा साङ्गीतिक तुल्याउँछ। लयको उत्पत्ति गति, यति, प्रवाह र विरामहरूको क्रमबद्ध योगबाट हुन्छ। लय कविताको आन्तरिक भाववेग हो भने छन्द कविताको शरीर। यसैले छन्द र लयको परस्पर सम्बन्ध हुन्छ। छन्दलाई लयले नै गतिमान् बनाउँदछ।

नेपाली कविताको जति लिखित इतिहास छ त्यति नै पुरानो परम्परा छन्द कविताको देखिन्छ। मात्रिक, वार्णिक र जातीय छन्दका कविताहरू धेरै लेखिएका छन्। नेपाली कविता-परम्परामा शक्तिवल्लभ अर्ज्याललाई प्रथम छन्द कवि मानिन्छ। उनको वि.सं 1839 तिर लेखिएको तनहुँ भकुन्डो प्रथम

नेपाली छन्द कविता हो। शक्तिवल्लभ, उदयानन्द, वसन्त शर्मा, भानुभक्त, रघुनाथ, इन्दिरस, हीनव्याकरणिक विद्यापति, मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, शिखरनाथ सुवेदी, दधिराम मरासिनी, चक्रपाणि चालिसे, लक्ष्मीदत्त पन्त, कुलचन्द्र गौतम लेखनाथ, धरणीधर, देवकोटा, सिद्धचरण, तुलसीबहादुर छेत्री, पुष्पलाल उपाध्याय, वासुदेव त्रिपाठी प्रभृत्ति छन्दोवादी कविहरू हुन्।

राजनैतिक, धार्मिक, मानवीय, सामाजिक, शिक्षा-नीति, विद्रोह, क्रान्ति, जागरण, देशप्रेम, नारी, जनजातीय चेतना जस्ता विषयलाई छन्दोबद्ध रूपमा उनेर पद्यमा उतारेका छन्। छन्द प्रयोगको दृष्टिले नेपाली कविता एक अक्षरदेखि एक्काइस अक्षरसम्मका पाइन्छन्।

नेपाली कविता-परम्परामा वि.सं 1990 को दशकपछि गद्य-कविताको सुरुवात हुन् पुग्छ। छन्दलाई वहिष्कार गर्दै मुक्तछन्दमा स्वतन्त्र भावाभिव्यक्ति गर्ने रिमाल, सम, देवकोटा, भीमनिधि तिवारी प्रभृत्ति कविहरू देखा पर्छन्। गद्य-कविता छन्दको औपचारिक बन्धनबाट मुक्त रहेर पनि लयात्मक देखिन्छ। अतः छन्दोबद्ध र छन्दमुक्त दुवै शैलीका नेपाली कविता विशिष्ट र लयात्मक रहेको छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थिति के-कस्तो रहेको छ भन्ने बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। छन्द र लयको सामान्य परिचयका साथ नेपाली कवितामा छन्द र लयको स्थितिको यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

3.7 अनुशीलनी

1. छन्दको परिचय दिएर छन्दोवादी नेपाली कविताको विकास-परम्परालाई प्रकाश पार्नुहोस्।

2. नेपाली कवितामा छन्दको स्थितिबारे चर्चा गर्नुहोस्।

3. लयलाई कविताको अनिवार्य तत्त्व किन मानिन्छ? विस्तृत चर्चा गर्नुहोस्।

4. छन्द र लयको परस्पर सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै नेपाली कवितामा छन्द र लयको महत्त्वलाई दर्शाउनुहोस्।

5. लयविधानको दृष्टिले नेपाली कविताको विवेचना गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

प्रथम संस्कृत छन्द कवि शक्तिभल्लभ अर्ज्याल ।

गद्य-कवितामा लयविधान ।

छन्दकवितामा लयविधान ।

लयका तत्त्वहरू ।

छन्दविरोधी मत ।

3.8 अतिरिक्त अध्ययन

1. हेमाङ्गराज अधिकारी – पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त ।

2. ईश्वर बराल (सम्पा) – हिमालयुली ।

3. चूढामणि बन्धु (सम्पा) – साझा कविता ।

4. लक्ष्मण गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्स ।

5. जी मुलर – मर्फोलोजिकल पोइट्रिस् ।

6. क्लिन्थ ब्रुक्स र वारेन हेस्टिङ – स्ट्रक्चरल नेचर अप पोइट्री ।

7. घनश्याम नेपाल – शैलीविज्ञान ।

8. गोविन्दराज विनोद – छन्दोविनोद ।

9. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास ।

10. हरिहर शर्मा – छन्दोमञ्जरी ।

Notes

3.9

[illegible]

1. [illegible] 1: [illegible]

[illegible] - 1 [illegible] 3.3 [illegible]

[illegible] - 2 [illegible] 3.3 [illegible]

[illegible] -3

[illegible] 3.3 [illegible]

2. [illegible] 2: [illegible]

[illegible] -1 [illegible] 3.3, 3.4 [illegible]

[illegible] -2 [illegible] 3.4 [illegible]

[illegible] -3 [illegible] 3.4 [illegible]

एकाइ – 4 : नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास

संरचना

4.1 उद्देश्य

4.2 परिचय

4.3 नेपाली कविताको पृष्ठभूमि

4.3.1 प्राक्-पृष्ठभूमि

4.3.2 लिखित काव्येतिहास पृष्ठभूमि

4.4 नेपाली कविताको परम्परा र विकास

4.4.1 स्तवन काल : वीरगाथा काल

4.4.2 स्तवन काल : अध्यात्म काल

4.4.2.1 कृष्णभक्ति धारा

4.4.2.2 रामभक्ति धारा

4.4.2.3 निर्गुण भक्ति धारा

4.4.3 शृङ्गार काल

4.4.3.1 मोतीरामपूर्व (1940) शृङ्गारिक नेपाली कविताको परम्परा र विकास

4.4.3.2 मोतीरामोत्तर (सं 1949-74) शृङ्गारिक नेपाली कविताको परम्परा र विकास

4.4.4. नीतिकाल

4.4.5. रोमान्टिक काल

4.4.6. प्रयोगकाल

4.4.7. उत्तर-प्रयोगकाल/आलोचना काल

4.5 उपसंहार

4.6 सार

4.7 अनुशीलनी

4.8 अतिरिक्त अध्ययन

4.1 उद्देश्य

- नेपाली कविताको पृष्ठभूमि
- नेपाली कविताको परम्परा
- नेपाली कविताको प्रवृत्तिगत विकास
- नेपाली कविताको विशेषता

4.2 परिचय

नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकासलाई हेर्दा यसले व्यापक कालखण्ड ओगटेको देखिन्छ। नेपाली कविताको पृष्ठभूमि भौतिक सभ्यता र विकासदेखि कोशौं टाढा नेपाली आदिम समाज तथा लोकजीवनको शाश्वत भोगाइबाट उत्पन्न उद्गागारसित गाँसिन पुग्छ। मौखिक र श्रुति-परम्परामा चलेर आएका लोकगीत, लोकभाका, लोकगाथा, सिलोक, सँगिनी, भजन, बालुन, धमारी आदि लोकलयात्मक अभिव्यक्तिलाई नै नेपाली कविताको पृष्ठमूमि मान्न सकिन्छ र सुवानन्दासको पृथ्वीनारायण-को रचनाकाल

(वि.सं.1830-31) लाई सीमा मानेर त्यसै समयदेखि नेपाली कविताले लिखित रूप प्राप्त गरेको अवस्थालाई नेपाली कविताको परम्परा र विकासको स्थिति मान्नपर्ने हुन्छ। यसरी हेर्दा नेपाली कविताको लिखित इतिहास लगभग अढाई सय वर्षको देखिन्छ। यस अवधिमा नेपाली कविताले उतरोत्तर विकास गर्दै अनेक मोड, प्रवृत्ति र चरणहरू पार गरेका छन्।

4.3 नेपाली कविताको पृष्ठभूमि

नेपाली कविताको लिखित इतिहासलाई पहिल्याउँदै जाँदा सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण (वि.सं 1830-31) कवितासम्म पुग्नपर्छ। त्यसभन्दा अघिको इतिहासबारे कुनै लिखित प्रमाण उपलब्ध भइसकेको स्थिति छैन। पृथ्वीनारायण कविताभन्दा अघि नेपाली भाषाको लिखित अवशेषहरू भेटिएका छन्। ईशाब्द अठारमा केही शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र, दानपत्र र औषधिमूलो र व्यवहार उपयोगी ग्रन्थहरू लेखिएका पाइए तापनि साहित्यिक कृतिहरू लेखिएका प्रमाण यद्यपि प्राप्त हुनसकेको छैन। इतिहासको अन्धकारमा हराएको नेपाली कविताको प्राक्गैतिहास भविष्यमा प्रकाशमान् नहोला भन्न सकिँदैन। तर नेपाली कविताको प्राक्-पृष्ठभूमि लोकजीवनको सम्बन्धसित गहिरो गाँसिएर रहेकोले मौखिक र श्रुति-परम्परामा चलेर आएका लोकगीत, लोकभाका, लोकगाथा, सिलोक, सँगिनी, भजन, बालुन, धमारी आदि लोकलयात्मक अभिव्यक्तिलाई नेपाली कविताको प्राक्-पृष्ठभूमि मान्न सकिन्छ। नेपाली कविताले अढाई सय वर्षको लामो यात्रामा समान प्रवृत्ति र धारालाई लिएर अघि बढ्ने कुरै भएन यसर्थ यसका अनेक धारा-उपधारा र प्रवृत्तिहरू छन्। त्यस धारा र उपधाराका बेग्ला-बेग्लै पृष्ठभूमि र आधारहरू अवश्य छन्। यहाँ ती धारागत पृष्ठभूमिलाई पनि सामान्य रूपमा हेरिनेछ।

4.3.1 प्राक्-पृष्ठभूमि

नेपाली कविताको पृष्ठभूमिको सम्बन्धमा विद्वान्हरूको विचारमा एकरूपता पाइन्छ। खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलअनुसार नेपाली कविता लेखनको सुरुआत एक्कासि भएको होइन, यसको पृष्ठभूमिका रूपमा श्रुतिपरम्परामा जीवित रहेको नेपाली लोकसाहित्यलाई लिन सकिन्छ। नेपाली कविता लिखित स्वरूपमा आउनुभन्दा पहिले लोकमानसमा प्रचलित लोकगीत, लोकगाथा र मनोरञ्जनात्मक लोकभाकाले पनि यसको विकासमा प्रशस्त सहयोग पुर्‍याएको देखिन्छ। नेपाली कविता लेखनको प्रारम्भ उन्नाईसौं शताब्दीदेखि भएको पाइए पनि त्यसपूर्व मौखिक परम्परामा व्याप्त लोकगीत, लोकगाथा आदिले यसको प्राचीनतालाई इङ्गित गर्छ। नेपाली कविताको प्रारम्भिक पृष्टभूमि लोकगाथा परम्पराबाट नै थालिएको पाइन्छ। आधुनिक नेपाल अधिराज्यको निर्माणपूर्व सुदूर पश्चिममाञ्चल क्षेत्र सिञ्जा, डोटी तथा कर्णाली

भेगका राजा-रजौटाहरू र पराक्रमी व्यक्तिहरूको शूरता र वीरताको जय-जयगान गरेर कथ्यिएका गाथाहरू प्रशिद्ध छन्। खस राजा जितारी मल्ल (वि.सं 1344-46) का चैत, धमारी, भारत र चाँचरी लोकगाथाहरू, डोट्याली राजा मागमल्ल (वि. सं 1444) र रिपु मल्ल (वि.सं 1469) का धमारी, कर्णाली प्रदेशका राजा मलय बम्म र मेदिनी बम्म (वि.सं 1450) का चाँचरी आदि नेपाली गाथाहरू हुन्।

खस राज्य-विस्तार क्रममा लोकगाथा-परम्पराले अझ विकासित रूप ग्रहण गर्‍यो। नेपाली जन-जीवनका संस्कार-संस्कृति र श्रम, देवी-देवता, चाडपर्व, प्रेमभावनासँग सम्बन्धित गीत-गाथाहरू मौखिक रूप नै भए पनि प्रसारित हुँदै गए। चाँचर, सोरठी, सङ्गिनी, असारे, भदैरे, मङ्सिरे, बाह्रामासा, सवाई, लहरी लोक स्तरीय मौखिक गीत-गाथाहरू आधुनिक समयसम्म चलेर आयो। यस सम्बन्धमा प्रतापचन्द्र प्रधान भन्छन्- लोक स्तरका मौखिक गाथाहरूमा एक किसिमले कविता र कथा एकसाथ विकसित हुँदै आएको पाइन्छ। वीर, भक्ति तथा शृङ्गार रसप्रधान नेपाली गीति लोककाव्यहरूमा जङ्गबहादुरको सवाई, भोटको लडाँको सवाई, चरीको सवाई, बाह्रमासा गीत, विभिन्न लहरी (आनन्द लहरी, प्रेम लहरी, समुद्र लहरी, मन लहरी, मदन लहरी आदि), सोरठी जस्ता गीति लोककाव्यहरूलाई नेपाली गाथा-पम्पराका उत्कृष्ट नमुना रूप अघि सार्न सकिन्छ। यी लौकिक-परम्परामा बाँचेका-हुर्केका लोलक गाथाहरूबाटै लिखित नेपाली काव्य-साहित्यको जन्म हुन्छ।'

नेपाली भाषामा कथेका लोककविताहरूको प्राचीन अवशेषका केही कवितांश प्राप्त भएका छन्। जुम्लाका साइमन साहीको वीरताको बयानमा लेखिएको नेपाली लोकगाथा उदाहरणस्वरूप यसप्रकार छ-

मागल गाउन्य साइमल साइले आफ्नो राज्य बनाइइल

काजीको कलेजा लस्काई ह्याम्रा कान सुनाइल ।

अर्को, ल्याइदेओ मेरा भाइओ मेरो जोली तरबार

यै साप गिंडाएर बनाउँ रारा दरबार ।।

यसरी नै सुवानन्ददासका पृथ्वीनारायण र रामभद्र पाध्याका साँढ़याको कवित् जस्ता कविताहरूमा पाइने लोकलयप्रधान कवित्त छन्दको प्रयोगअनुसार नेपाली कविताको पृष्ठभूमि लोकगीत, गाथाहरूबाट नै प्रेरित रहेको स्पष्ट हुन्छ।

4.3.2 लिखित काव्येतिहास पृष्ठभूमि

प्राथमिक नेपाली कविताको वीर धारा नेपाल एकीकरण र राज्यविस्तारको इतिहासबाट सुरु हुन्छ। लेखक पुष्प शर्माका अनुसार 'पृथ्वीनारायण' लोकलयप्रधान कवित्त छन्दमा रचिएको हुनाले नेपाली लोकगीत-गाथाबाट प्रभावित, प्रेरित रहेको प्रतीत हुन्छ। प्राथमिक चरणका 'साँढ्याको कवित्त' जस्ता कविताहरू पनि गीत-गाथाबाट नै प्रभावित, प्रेरित भई रचिएका पाइन्छन्।' इतिहासका नायक वा सर्जक पृथ्वीनारायण शाह हुन्। तिनको नेतृत्वको दूरदर्शी प्रभाव, राजनैतिक कुटनीति, शौर्यता जस्ता व्यक्तित्वले जनमानसमा मात्र होइन इतिहासमै सर्वव्यापक प्रभाव पारेका पाइन्छन्।

दयाराम श्रेष्ठका मतानुसार 'उनको काठमाडौँ विजय, कीर्तिपुरको युद्ध, नुवाकोट विजय तथा पूर्वतर्फको विजय यात्राले उनको रणवीर, योद्धा छविलाई नेपालको सांस्कृतिक इतिहासमा प्रतिष्ठापित गर्न सकेको हुँदा नै तत्कालीन कवि-लेखकवर्गले उनको स्तवन गर्ने अभिप्रेरणा पाएको थियो। विशुद्ध नेपाली सांस्कृतिक चेतनाले उनको राजनीतिक चेतनालाई नियन्त्रणा गरेको थियो। अतः विजित क्षेत्रहहरूमा उनले कुनै प्रकारको असन्तुष्टि वा आतङ्कको सृजना हुन दिएन। उनको यही कर्तव्यले नेपालीमा साहित्यसिर्जनको शुभारम्भ गरायो।'

अतः वीरकालीन कवितामा पाइने शासकस्तुति सायदै आलोच्य नबन्नुपर्ने हो किनभने 'त्यहाँ कविहरूको भाटवृत्ति मात्र उद्देश्य थिएन। बरू नयाँ सामाजिक-सांस्कृतिक मानकको खोजी थियो अनि युगीन चिन्तनलाई विषयवस्तु बनाएर आफ्नो काव्यप्रवृत्तिकोपरिचय दिनु थियो'भन्ने श्रेष्ठको भनाइ समयसापेक्ष छ। जस्तैः

श्री एश्वर्यसँगै भवन् पृय बनी वीर् धेर् तिथीमा अनी

तिन् पुस्ता संग नाति साथि जितमा कस्मिल्लि जित्वान् पनी

सिद्धै ध्यान् हित योगिमा यछबनी श्री पृथ्वीनारायणी

अक्षर्मा न ति भै ति पूर्ण पदमा हे नाथ स्वै गाथ् धनी ।1। (उदयानन्द अर्ज्याल)

यसै क्रममा अङ्ग्रेज-नेपाल युद्धमा नेपालीहरूको हार, रणबहादुर शाहको शासनकालको उदय, दरवारमा नायवी प्रथाको कारण शक्तिप्रदर्शनको होडले गर्दा नेपाली कविता वीर धारादेखि भक्ति धारातिर उन्मुख बन्न कर लाग्यो। कविहरू निस्सासिँदो स्थितिमा राजनैतिक अस्थिरता र विधर्मी शक्तिको भयले एकातिर आर्त बन्नपुगे भने दरवारीय षड्यन्त्रले देशको जग नै कमजोर बन्नथालेपछि भगवान्को अनुग्रह सिवाय अर्को उपाय उनीहरूले देखेनन्। विधर्मी शक्ति परास्तका निम्ति कतिले कृष्णको आगमन महसुस गर्दै तिनैका भक्ति गाउन थाले भने कतिले दरवारीय मनोवृत्तिलाई सत्मार्ग दिउन् भन्ने उद्देश्यमा रामराज्यको कामनामा डुब्न थाले। भक्ति कविहरूले त्यसभन्दा अघिका दामोदर पाँडे, अनरसिंह थापा, भक्ति थापा, बलभद्र कुँवर जस्ता स्वार्थ त्यागी पुरुषहरूका गाथा सुनिसकेको हुँदा मुलुकमा अझै यस्ता वीरहरूका बास होला भन्ने विश्वास त थियो तर व्यवहार थिएन। जस्तैः

रिस राग कपट् छल छैन जहाँ ।

तब धर्म कती छ कति छ यहाँ । (भानुभक्त)

त्यसपछि विस्तारै एकोहोरो भक्ति गानले दिक्क भएर पूरवर्ति कविहरू शृङ्गार वा रति तथा मनोरञ्जनात्मक कवितासिर्जनाको आवश्यकतातिर लागे। दरवार विलास र मोजमजाको केन्द्र बनिसेको थियो। दरवारीय आग्रह अनुसार कविहरू शृङ्गार भावसम्पन्न कविता कोर्नपट्टि यति मस्त भए उनीहरूले शील र अश्लीलताको भेदसम्म बिर्सिए। जस्तैः

मुखमा चूम्बन गर्दछौ किन लाज्छैन या सुत्त छौ ।

सारी सारी फुकाली हालि किरिया, ठग् धूर्तका गर्दछौ ।

पीयारी सित सुत्न जाउन सधै, के रस छ याहाँ म्यरो।

फ्याकेका निरमालका त फूलमा, वस्तैन एक भवरो ।। (शिखरनाथ सुवेदी)

यसरी कविताको प्रयोजन मनोरञ्जन र रतिक्रीडा उद्घाटन गर्नु भयो। सोही समय कति लाहुरेहरू वियोगको गीत सुसेल्दै सोझो र सरल भाकामा औडाह पोख्न थाले। कतिले धर्मकर्म, भक्षक मानव, प्रकृतिप्रकोपको सोझो वर्णन गर्दथे। यसले साधारण मानिसको हृदयसम्म पुग्ने बाटो पायो। साधारण पाठक र कवितालाई जोड्ने सौन्दर्यात्मक फाँटलाई यसले चौडाए। जस्तैः

पूजा गरे बिचरा कठै जीव जन्तु।

पोका पारे धामीले बोकाको मुन्टो।।

अरू चहिँ चढाए भैरूङ्गको थान।

मासु जति भुटीवरी गरे जलपान ।।2।। (दिलबहादुर सरदार)

समयको परिवर्तन र राज्यमा देखापर्न थालेको वैचारिक मदभेदले नयाँ युगको माग गर्न थाल्यो। कविहरू पुराना थोत्रा, भावना र विचारलाई त्यागेर परिवर्तनको आवश्यकताप्रति झुकाउ राख्दै आधुनिकतालाई रोजे। 'मध्ययुगका दासताका थुनामा राखेर एक्ल्याइएका र पछि पारिएका नेपालीहरूलाई एक्कासि विज्ञानको चिताई नसक्नुको प्रगति भइसकेका सन्सारसित परिचित गरायो' तामा शर्मा भन्दछन्। एकाएक जाति, देश, राष्ट्र र प्रकृति कविताका विषय बने। मानसिक दासतादेखि खुलेर कविहरू व्यवस्थाप्रति विद्रोहमा लागे। जस्तैः

हाँसो र आँसुले मुछेको एक डल्लो माटो

रातो रगतले सिंचेको एक डल्लो माटो

मेरो धरतीले मलाई भेटेको

मैले धरतीलाई आफ्नो सम्झी अँगालेको

त्यो दिन, त्यो रात, आकाशसमेत ओर्लेको

मेरो शुरुवात त्यही हो। (सिद्धिचरण श्रेष्ठ)

Notes

यसरी अनेक कारण र परिस्थितिको पृष्ठभूमिबाट आज नेपाली कविताले अढाई सयवर्षको इतिहासमा पाइला टेक्न सफल बनेको देखिन्छ।

[illegible] 1: [illegible]

[illegible] :¡) [illegible]
।

1. [illegible]

....

....

....

2. [illegible] ?

....

....

....

3. [illegible] ? [illegible]
[illegible]

....

....

....

4.4 नेपाली कविताको परम्परा र विकास

नेपाली साहित्येतिहासको काल विभाजनमा एकरूपता पाइँदैन। कालविभाजन मात्र होइन त्यसको नामकरणलाई लिएर पनि अनेक बातविवादहरू भएका छन्। यसरी नेपाली साहित्यका विद्वान् लेखकहरूले सिङ्गो साहित्यको विकास-परम्परालाई विभिन्न कालखण्डहरूमा विभाजन गरेर हेर्ने प्रयासचाहिँ गरेका छन्। धेरैजसो लेखकहरूले साहित्यको विकास-परम्परालाई तीन खण्डमा बाँडेर हेर्ने प्रयत्न गरेका भए तापनि यहाँ घनश्याम नेपालका नेपाली साहित्यको

परिचयात्मक इतिहास (सन् 2003, पुनर्मुद्रन) लाई मान्यता दिँदै नेपाली कविताको विकास-परम्परालाई हेर्नु उपयुक्त मानिनेछ। उनले नेपाली साहित्य इतिहासलाई 1. स्तवन काल : वीरगाथा काल, 2. स्तवन काल : अध्यात्म काल, 3. श्रृङ्गार काल, 4. नीति काल, 5 रोमान्टिक काल, 6. प्रयोगकाल, 7. उत्तर-प्रयोगकाल/ आलोचना काल गरी जम्मा सातवटा काल खण्डहरूमा विभाजन गरेका छन्।

4.4.1 स्तवन काल : वीरगाथा काल

वि. सं. 1797 - 1873 को कालावधिलाई वीरगाथा काल भनिन्छ। यस कालको प्रथम लिखित कविता सुवान्ददासको पृथ्वीनारायण (वि. सं. 1830-31) कविता हो। वीरगाथा कालका आजसम्म प्राप्त अनुसन्धानअनुसार सबैभन्दा पुराना कवि सुवानन्ददास नै हुन्। तिनका जीवनीबारे प्रयाप्त जानकारी पाइएका छैनन्। तिनी नुगा भन्ने ठाउँमा बस्ने नेवार जातिका गरीब, राजभक्तिमा लागेर जीविकोपार्जन गर्थे। यसबारे हामी तिनैका कवितांशबाट थाहा पाउँछौं-

आफु ती नेपार्य जाति वोल्छ ता लतितपुरि

आफु ता मजमकुटु तंरो ता वलियो मुटु

नाम रह्या गजानि धरम तपरे तरा भरले ते

वगर छुटयो तांति ककनि को लायो सांधि

नुगाम सन्ताप सह्या जिवको य्कलो भया

धनको दबलो भत्रा भोककं भओजन नाहिं

काम करिँ दाहि नाहि बचयेको करेम नाहिं

ठंण्डसं वस्त्रा नाहि राजभक्ति कृति जानी

लाउने सुवानन्ददास हः

सुवान्ददासका चरित्रनायक पृथ्वीनारायण शाह थिए। उनीपछि यस कालमा देखापर्ने अन्य कविहरू शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द, अर्ज्याल, सुन्दरानन्द बाँडा, राधावल्लभ अर्ज्याल, रामचन्द्र पाध्या, गुमानी पन्त आदि प्रतिनिधि मानिन्छन्।

शक्तिवल्लभ अर्ज्याल पृथ्वीनारायण शाहका राजपुरोहित र संस्कृतको धुरन्धर पण्डित थिए। यिनका पिता लक्ष्मीनारायण अर्ज्याल पनि दरवारका पण्डित थिए। यिनका हालसम्म दुईवटा मसिना टुक्रा पद्य फेला परेको छ। जुन प्रगति नामक पत्रिकामा छापिएको थियो। कमल दीक्षितले पछि बुइँगल-मा समावेश गर्ने क्रममा यसलाई तनहुँ भकुण्डो शीर्षक नामकरण गरिको हो। यस पद्यको लेखनकालबारे केवल अनुमानको भरमा धेरैले सन् 1972 तिर छापिएको हुनुपर्ने जनाएका छन्। यसै कविताबाट नेपालीमा शास्त्रीय छन्दमा कविता लेखिने परम्पराको थालनी पनि हुन्छ। अतः तनहुँ भकुण्डोलाई शास्त्रीय छन्दमा लेखिएको प्रथम कविता मानिन्छ। उनीभन्दा अघिका सुवानन्ददासमा हामी शास्त्रीय छन्दको नाभो भेट्दैनौँ। तिनले लोकलयमा आधारित कवित्त छन्दको प्रयोग गरेका देखिन्छन्। तिनका चिरत्रनायक पनि पृथ्वीनारायण शाह नै थिए।

शक्तिवल्लभपछि उदयानन्द अर्ज्याल उल्लेखनीय कवि हुन्। यिनी शक्तिवल्लभकै नाताका थिए। यिनका बारेमा अहिलेसम्म कुनै जानकारी प्राप्त छैन। 'यिनका बाबु विश्वेश्वर अर्ज्याल ज्योतिषी थिए। सेनवंशी राजालाई रिझाएर सप्तरी जिल्लाको बैरवा भन्ने ठाउँमा विर्ता पाएका थिए' भन्ने सम्म जानकारी छ। यिनी सिंहप्रताप शाहका समकालीन थिए

कि भन्ने तिनका सिंहप्रताप शाह शीर्षक कविता लेखेकोबाट अनुमान हुन्छ। यिनका छब्बीस श्लोकमा रचित पुरानो बातको अर्जी, वंश वर्णन, पृथ्वीन्द्रोदय

वेताल पच्चीसी आदि कविता प्रकाशित छन्। तिनका चरित्रनायक लिहंप्रताप शाह थिए।

उदयानन्दपछि वीरधाराका कवि सुन्दरानन्द बाँडा हुन्। घनश्याम नेपालका भनाइअनुसार 'यिनी काठमाडौंको ओकुवहालमा बस्ने नेवार थिए।' यिनका गद्य नेपालीमा लेखिएको त्रिरत्नसौन्दर्य गाथा र रामायण अनि संस्कृतमा लेखिएको बहादुरशाहवर्णनम् जम्मा तीनवटा ग्रन्थ प्रकाशित छन्। सुन्दरानन्द वक्रोक्तिमूलक शैलीमा कविता लेख्ने सामर्थ्य भएका कवि थिए। यिनी भीमसेन थापाका समकालीन रहेको बुझिन्छ। बहादुरशाह यिनका चरित्रनायक थिए भन्ने निम्न कवितांशले अझ स्पष्ट हुन्छ-

आशा कोहि नदी थिई सभ महाँ अन्त्य ठूली बड़ी

पानी हो तसमा मनोरथ सभै तेही नपुग्दा सुक्यो।।

तस्माहाँ म पनी थिञाँ विधिवसात्माछो भई हे प्रभो

पानी शुष्क हुँदा जिवै चलि गयो बक्सीस अर्ती हवोस्।।

सुन्दरानन्दपछि राधावल्लभ गोर्खाका राजपुरोहित थिए।

बाँडापछि अर्को कवि राधावल्ल्भ हुन्। यिनी शक्तिवल्लभ अर्ज्यालका कान्छा भाइ थिए भन्ने थाहा पाइएको छ। यिनी गोर्खाका राजपुरोहित शिवमार्गी थिए। यिनका माले साँढेको कवित्त शीर्षक कविता पाइएको छ। यिनको चरित्रनायक रणबाहादुरशाह थिए। तिनैलाई रिझाउनका लागि लेखिएको त्यस कवितामा कलात्मकताको अभावका साथै अश्लील वर्णनले भरिएको हुनाकै कारणले सायद रणबादुरशाहले अस्वीकारेको अनुमान लगाइएको छ।

राधावल्लभपछि अर्को कवि रामभद्र पाध्या हुन्। यिनका बारेमा बालकृष्ण पोखरेलले वि सं. 1800 तिर जन्मेका अनुमान लगाएका छन्। यिनका पिताको

नाम करुणाकर उपाध्याय थियो। यिनका प्रशस्तिरत्नम् र लक्ष्मीधर्मसंवाद ग्रन्थ प्रकाशित छन्। लक्ष्मीधर्मसंवाद यिनको संवाद ग्रन्थ हो। यिन नेपालीमा बन्धुविनपराष्टकं शीर्षक कविता लेखेर परिचित भएका हुन्। घनश्याम नेपालका अनुसार 'यसमा आठ श्लेकमा बहादुरीहरूलाई शिक्षाका कुरा लेखिएका छन्। यस प्रकार नेपाली समाजमा बहादुरीहरूलाई शिक्षा वा उपदेश लेख्ने काम पहिला रामभद्र पाध्याबाटै भएको देखिन्छ।'

रामभद्रपछि गुमानी पन्त मूलतः खडी बोली हिन्दीमा कविता लेखेर आदिकविका रूपमा प्रशिद्ध कवि हुन्। यिनको जन्म कुमाउँको अलमोडामा सन् 1790 मा भएको थियो। तिनी भीमसेन थापाका समकालीन थिए। यिनका धन्य गोर्खाली राजा कविता पाइन्छ। मूलतः यिनी वीरकालीन कविका रूपमा चिनिए पनि विद्वान्हरूका अनुसार नेपाली पाठकलाई राम-सीताको नाम चिनाउने प्रथम कवि यिनै हुन् भनेका छन्।

यी कविहरूबाहेक मौलाराम तोमर, ललिताबल्लभ, लक्ष्मण र जीवनाथ आदिले नेपाली वीरताको गाथालाई ब्रज, अवधि र संस्कृत भाषामा पनि लेखेका पाइन्छन्।

दयाराम श्रेष्ठले अन्य सान्दर्भिक वीरकालीन कवि र काव्यको नामोल्लेखसहित तिनका रचना प्रकाशित गरेका छन्- रत्नाकर पण्डित, उनको सत्रौँ शताबादीको पूर्वार्धतिर रचिएको भन्ने अनुमानित चार पाउका गीत छ। त्यसरी नै क्रमैले विष्णुदास आचार्य र उनको बडेराजा मलयबम्म शीर्षक कविता छ। नेपाली कविताको इतिहासमा सो कवितालाई पृथ्वीनारायण शीर्षक कविताभन्दा जेठो हो भनेर पूर्णप्रकाश यात्रीले उल्लेख गरेका छन्। अज्ञातको रासकोटी-नागवम्शी-शाहीको वाम्शावली, नेउल्या दमाईको जुम्ला खाडाचक्रका रास्कोटी राजा मलयवर्माको खाडाप्रकाश, ललितावल्लभको भक्तविजयकाव्य र

पृथ्वीन्द्रवर्णोदय, जीवनाथ कविको बडो वंश बसनात, पृथ्वीनारायण शाह? को फिरंगानते फिरंगी र बाबा नरभूपाल साहकि दुहाई, लक्ष्मण कविको कवितानिकषोपल, अज्ञातको नेपालया छत्रपति, अज्ञातको जि नुगर ल्योयाओ, मौलाराम तोमरको कांगडा युद्ध र गोरखाविजयकालका घटना आदि छन्।

निष्कर्षमा स्तवनकालका कविता प्रायः वीरधारातिर झुकेको पाइन्छ। पृथ्वीनारायण शाह, रणबहादुर शाह, प्रतापसिंह शाह जस्ता ऐतिहासिक पुरुषहरूलाई चरित्रनायकका रूपमा मूल विषयवस्तु बनाएर कविता रचना गरेका छन्। पुष्प शर्माका अनुसार 'सुवानन्ददासको पहिलो पृथ्वीनारायण देखि यदुनाथ पोखरेलको स्तुतिपद्य सम्म नेपाली वीरहरूको वीरोचित कार्यको गुणगान पाइन्छ।' यस कालका कवितामा शासक स्तुति मूल प्रवृत्तिको रूपमा रहे पनि अन्य गौन प्रतृत्तिहरू पनि देखिन्छन् भनेर नेपालले यस प्रकार छुट्याएका छन्- आत्मनिवेदन, मनोरञ्जनात्मकता, श्रृङ्गारात्मकता, नीति-शिक्षा, सामाजिक संस्कार एवम् समाजपरकता, अध्यात्म-चेतना र ईश्वराराधन, तथा व्यंग्यात्मकता।

4.4.2 स्तवन काल : अध्यात्म काल

वि. सं. 1873 देखि 1939 सम्मको अवधिलाई अध्यात्म काल भनिन्छ। वीरगाथा कालबाट यसरी अध्यात्म वा भक्तिकाल आउनाका कारणहरू के थियो भन्ने सम्बन्धमा पुष्प शर्मा भन्छन् 'भीमसेन थापाको मुख्तीयारीकालमा भएको अङ्ग्रेज-नेपाल युद्धमा नेपालले सहनु परेको पराजय र सुगौली सन्धिको सर्तका अपमानजनक तीतो चोटले नेपालीहरूको मानसिकतामा गहिरो प्रभाव पर्‍यो। यस वैराग्यको चोटले नेपाली कवितालाई वीरधारादेखि अलग्ग छुट्याएर अध्यात्मतिर आकर्षित गरायो भने भीमसेन थापाको दुःखद अन्त्यपछि

निरङ्कुस राणा शासनको उदयले नेपालीहरूमा विरक्तिभाव पैदा गरायो। फलतः नेपाली कविताको वीरधाराको अन्त्य र भक्तिधाराको उदय भयो।'

प्राथमिक नेपाली भक्ति कविताको प्रणयन सम्बन्धमा लेखकहरूले आ-आफ्ना तर्क दिएका छन्। बालचचन्द्र शर्मा, कमल दीक्षित, तारानाथ शर्मा आदिले तत्कालीन राजनैतिक अस्थिरता र विधर्मी शक्तिसित पराजय हुनु अनि सं 1872 मा सुगौली-सन्धिबाट जनतामा उत्पन्न व्यापक मानसिक उदासीनतालाई भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण मानेका छन्। मथुरादत्त पाण्डेयले नेपाली भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण राजनैतिकसापेक्ष तथा सांस्कृतिक परम्पराकै उपज मानेका छन् तर यी मतहरूमा प्रशस्त विवाद रहेको तथ्य दयाराम श्रेष्ठले सार्वजनिक गरेका छन्। उनका विचारमा 'भक्तिकाव्यका सम्बन्धमा कतिपय विवादहरूलाई नलीकन यसको उपादेयताको रूपमा सन्त ज्ञानदिलदासको उदय लहरी वा भानुभक्तीय कृतिहरूमा प्रयुक्त नेपाली भाषालाई केलाएर भक्तिकाव्यमा नेपाली रगत र मासु खोज्नु युक्तिसङ्गत ठहर्दछन्' भनेका छन्। नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाली सेनाको हार, भीमसेन थापाको दुःखद् अन्त्य र राणावंशको उदय इत्यादि कारणले नेपाली काव्याधारा पारलौकिक पुरुषहरूको व्यक्तित्व चित्रणमा प्रवृत्त हुन पुगेपछि भक्तिकाल वा अध्यात्मकालको प्रतिष्ठा भएको हो।

यस भक्ति धारालाई तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

कृष्णभक्ति धारा, 2. रामभक्ति धारा र 3. निर्गुण भक्ति धारा।

4.4.2.1 कृष्णभक्ति धारा

यस धाराका कविहरूले कृष्णलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर कविता रचना गरेका छन्। कृष्णको उपासना गर्नु र अध्यात्म-चेतनालाई सर्वसाधारणसमक्ष पुर्‍याउनु यस धाराका कविताको उद्देश्य रहेको देखिन्छ। यस धाराका प्रवर्तक को हुन् भन्ने सम्बन्धमा लेखकहरूको विचारमा एकरूपता पाइँदैन। कमल दीक्षितले गुमानी

पन्तलाई भक्तिकालका आदि स्रष्टा मानेका छन् भने केशवप्रसाद उपाध्यायले यदुनाथ खनाललाई मान्छन्। यी दुई लेखकबाहेक बाबुराम आचार्य, बालचन्द्र शर्मा, ताना शर्मा, दयाराम श्रेष्ठ, घनश्याम नेपाल, मोहनराज शर्मा आदिले इन्दिरसलाई मानेका छन्। यस धाराका कविहरू इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोखय्राल, हीनव्याकरणी विद्यापति, पतञ्जली गजुर्याल, छविलाल नेपाल आदि प्रमुख छन्।

घनश्याम नेपालले कृष्ण कथामा केन्द्रित नेपाली काव्यलाई मुख्यतः दुई धारामा बाँडेका छन्- 1. रतिरागात्मक अभिव्यक्तिका काव्य, 2. रतिरागेतर अभिव्यक्तिका कविता। पहिलो समूहका कविहरूमा इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, हरिदास, हीनव्याकरणी विद्यापति, छविलाल नेपाल आदि छन् भने रतिरागेतर समूह वा धाराका कविहरू वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, पतञ्जली गजुर्याल आदि छन्। यी कविहरूले अध्यात्म वा भक्तिपरक कविता रचना गरेका पाइन्छन् भने तीमध्ये यदुनाथ पोखर्यालले वीरस्तुतिका काव्य पनि लेखेका छन्।

इन्दिरसका गोपिका स्तुति, विद्यारण्य केशरीका युगलगीत, र द्रोपदी स्तुति, वसन्त शर्माका कृष्ण चरित्र, समुद्र लहरी, वीरशाली पन्तका विमलबोधानुभव, सरस प्रेमावली, यदुनाथ पोख्र्यालका स्तुतिपद्य र श्रीकृष्ण चरित्र, हीनव्याकरणी विद्यापतिका गीत गोविन्द, राग बाह्रमासा, सातराग, सात नायिका, गीतावाणी, पतञ्जली गजुर्यालका चौरपञ्चाशिका, बाल-गोपालवाणी, हरिभक्तमाला आदि काव्य-कृतिहरू उपलब्ध छन्। यी कविहरूका कवितामा पाइने प्रवृत्तिलाई केलाउँदा पौराणिक भागवत् कथालाई मौलिकता दिने प्रयास, नेपाली परिवेशको चित्राङ्कन, ठेट नेपाली र हिन्दी मिश्रित काव्यभाषाको प्रयोग, प्रतीकात्मकता, आन्तरिक भावको उपस्थापन, मौलिक रचनाको प्रयास, युगबोधको झीणो प्रयास, छन्द र अलङ्कारको प्रयोग, भावको पुनरुक्ति आदि देखिन्छन्।

कृष्णकथामा आधारित नेपाली कवितामा वसन्त शर्माको श्रीकृष्णचरित्रलाई मौलिक काव्य-सिर्जनाको प्रयास मानिन्छ। कृष्णचरित्र सोही शीर्षक दिएर यदुनाथ पोखऱ्यालले लेखेका छन्। ती दुवै काव्यका आदिस्रोत श्रीमद्भागवत नै हो। तर फरक यदुनाथका कृष्णचरित्र श्रीमद्भागवतको दसौँ स्तकन्ध हो, जुन कृतिलाई कम मौलिकता बेसी सूरदासीय कृष्णकाव्यको अनुकरण मानिन्छ। वसन्तको श्रीकृष्णचरित्र दसौं र एघारौं स्कन्ध हो जसलाई मौलिक काव्य प्रयास मानिन्छ। यहाँ दुवै कविका अलग-अलग काव्यांश उदाहरण दिइन्छ-

साहेव्लाइ रिझवनै त नशकी जन्मै मधेस्मा बिती ।

बिर्ता जो षहऱ्या पसी उडिगई सुर्ता मनैमा अती ।।

साहूको त सकस् हुँदा घरि घरि हराई मती ।

ध्यान् राखी त शरन् पिछा परिगत्रां क्या हुन्छ मेरो गती ।। (यदुनाथ पौखऱ्याल)

हस्ती सिंह पनी बडा विरहरी प्यादा थिया साथमा ।

नारान्का मोहमा सबै बस मुर्छा पऱ्या रारतमा ।।

ढोका बन्द खुल्या अरी सब भुल्या खेल्दै गया बाटमा ।

जमुनाका जलले माहार्चन गरी गोकुल् पुग्या रातमा ।। (वसन्त शर्मा)

जे भए पनि यी दुई काव्यले मूल ग्रन्थको मूल्यलाई बढाइदिएको छ। इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, वीरशाली पन्त, हीनव्याकरणी विद्यापति, पतञ्जली गजुऱ्याल, छविलाल नेपाल आदि कविहरूबाट अध्यात्मवादी भक्तिभावका कविताहरू विस्तार भएको पाइन्छ।

4.4.2.2 रामभक्ति धारा

वाल्मीकिको अध्यात्म रामायणलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर रामको यश र आदर्शलाई कवितात्मक रूप दिइएर यस धाराका कविहरूले कविता रचना गरेका

छन्। यस धाराका केन्द्रिय कवि भानुभक्त आचार्य हुन् भने रामकाव्यका चर्चित अर्का कवि रघुनाथ पोखरेल हुन्। भानुभक्त आचार्य सम्पूर्ण नेपाली साहित्यको प्रतिनिधि गर्ने आदिकवि हुन्। नेपाली साहित्यमा भानुभक्तका बारेमा जति प्रशंसा र खोजी अरू कविहरूमा भएका छैनन् भन्दा हुन्छ। भानुभक्तका बारेमा सबैलाई धेरथोर जानकारी भएकै छन्। उनका अध्यात्मरामायण मुख्य कृति हो। यसलाई संस्कृतको भावानुवाद मानिन्छ। यो नेपाली समाजका लागि सांस्कृतिक विरासद हो। यिनका अरू कृतिहरू पनि उपलब्ध छन्- बधू-शिक्षा, प्रश्नोत्तरी र रामगीता। भानुभक्त नेपाली समाजमा कविका रूपमा मात्र प्रतिष्ठित छैनन् तिनी जातीय भावना र साम्प्रदायिक सद्भावनाका उन्नायक सांस्कृतिक प्रतीक पनि हुन् भनेर घनश्याम नेपाल भन्छन्। उनको काव्याशं उदाहरणको रूपमा दिइन्छ-

रोज् रोज् दर्शन पाउछू,चरणको ताप् छैन मन्मा कछू
रात्भर नाच् पनि हेर्छु खर्च नगरी ठूला चइन्मा म छू ।
लाङ्खुट्टे उपियाँ उडूस सँगि छन् यिन्कै लहड्मा बसी
लाङ्खुट्टेहरू गाउँछन् ति उपियाँ नाँच्छन् म हेर्छु बसी।।

राम-काव्यका अर्का निर्माता रघुनाथ पोखरेल हुन्। उनले रामायणका कतिपय खण्डहरू अनुवाद गरे पनि सुन्दरकाण्ड मात्र वर्तमानमा उपलब्ध छ। अनि केही फुटकर कुट पद्यहरू प्रकाशित छन्। रामकाव्य परम्पराका कवितामा पाइने प्रवृत्तिहरूमा महाकाव्यात्मक स्वरूपको प्रतिष्ठा, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यको उठान, जातीय भावना, नेपाली लोकभाषाको प्रणयन, शास्त्रीय छन्दको प्रयोग, अभिव्यक्तिमा सरलता र सहजता, अरबी, फारसी उर्दू भाषाका शब्दहरूको प्रयोग, जातीय भावनाप्रति झुकाउ, सरल सुललित पदावली, सामयिक जीवनको छाप र भाषाको सुन्दर र परिमार्जित प्रयोग जस्ता पाइन्छन्। निष्कर्षमा भक्तिको विषय

कृष्ण र राम भए तापनि देशभक्तिको भावनालाई पनि उक्त धाराका कविहरूले उठान गरेका कुरा चूडामणि बन्धुले गरेका छन्।

कृष्ण भक्ति र राम भक्ति सगुण उपधाराको रूपमा प्रवाहित रहेको छ। यस धारामा मुख्यतः कृष्णाश्रयी र रामाश्रयी दुई शाखाहरू छन्।

4.4.2.3 निर्गुण भक्ति धारा

पारलौकिक निर्गुण स्वरूपको ज्ञान र भक्तिलाई लोकलयमा उतार्ने जोसमनी सन्तहरूका कविता परम्परालाई निर्गुण भक्ति परम्परा भनिन्छ। निर्गुण भक्ति धारालाई जोसमनी सन्त परम्पराको रूपमा पनि

चिनिन्छ। यसअन्तर्गत ज्ञानाश्रयी शाखा प्रमुख रहेको छ। यस धाराका आदिगुरु सन्त शशिधर हुन्। तर सन्त ज्ञानदिलदास यस शाखाका उल्लेखनीय कवि हुन्। यस परम्परालाई गतिशीलता प्रदान गर्ने अन्य कविहरू अगमदिलदास, अखडदिलदास, गोविन्ददास, धर्जेदिलदास, प्रेमदिलदास, धौकलदास, सीतारामदास, स्वामी अमयानन्द आदि प्रनुख छन्। शशिधर, अगमदिलदासले केही भजनहरू नेपाली भाषाको प्रभावमा लेखेका छन्। हिन्दीमूलक सधुक्कडी बोली यी सन्त कविहरूका मुख्य भाषिक माध्यमका रूपमा देखिन्छ। यसमा अखडदिलदास विशुद्ध नेपालीपन भएका भाषा प्रयोक्ता कवि हुन्। यस शाखाका मुख्य र केन्द्रिय मानिएका कवि सन्त ज्ञानदिलदास हुन्। उनका उदयलहरी र भजन संग्रह प्रकाशित छन्। ज्ञानदिलदास सरल र ठेट नेपाली भाषामा सामाजिक विद्रूप, अन्धविश्वास र कुरीतिप्रति व्यङ्ग्यात्मक आलोचना तथा गम्भीर दार्शनिक एवम् आध्यात्मिक विचारहरूका अभिव्यक्ति गर्ने कवि हुन् भनेर घनश्याम नेपाल भन्छन्।

निर्गुण शाखाका कविहरूले सगुण आस्थाको अभिव्यक्ति पनि दिएका पाइन्छन्। यस सम्बन्धमा नेपाल अझ के लेख्छन् भने 'एकातिर यिनीहरू निर्गुण निराकार ऐश तत्वको साधनाका कुरा गर्दछन् भने अर्कोतिर शिव, विष्णु, राम, कृष्ण, हरि

आदिलाई पनि मान्ने हुँदा यी शैव र वैष्णव मतानुयायी पनि छन्।' पुष्प शर्माका अनुसार यिनीहरूका अतिरिक्त यसै कालमा देखापरेका वीरशाली पन्त, पतञ्जलि गजुर्याल, हरिदास, यदुनाथ पोख्र्याल, लालबहादुर आउँमासी, रणबहादुर प्रभृति केही कविहरूले मत्स्येन्द्रनाथ, ध्रुव, प्रह्लाद, विष्णु प्रभृति विभिन्न देव-देवताहरूको स्तुतिपरक तथा देशप्रेमपरक, युद्धयात्रा, नीति उपदेशात्मक विषयका एकाध कविता-कृति रचना गरेर नेपाली साहित्यलाई गतिशील तुल्याउने प्रयास गरेका छन्। यस शाखाका कवितामा पाइने प्रवत्तिहरू ईश्वरको साधना, सगुणभक्तिप्रति आस्था, सामाजिक कट्टरताप्रति विरोध, निम्नवर्गीय समाजप्रति सहानुभाव, लोकलयको प्रभाव, नीतिवादी जीवनदर्शन, नेपाली भाषाको परिमार्जित रूप, युगबोध र सामयिकता इत्यादि देखिन्छन्।

4.4.3 शृङ्गार काल

वि. सं. 1940-74 को कालावधिलाई शृङ्गार काल भनिन्छ। नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक कविताको तीन दशकभन्दा थोरै बेसी इतिहास छ। प्रतापचन्द्र प्रधानअनुसार 'शृङ्गारिक कविताको प्रवाह नेपाली लोक-जीवनको ढुकढुकी रहेर साहित्यमा अक्षुण्ण धाराका रूपमा बगेर आएको हुँदा प्राथमिक कालका नेपाली कवितामा बेला-बेलामा शृङ्गारिक प्रवृत्ति छलबलाउने गरेको पाइन्छ।' यसर्थ नेपाली शृङ्गारिक कविताले प्रारम्भिक चरणमै पृष्ठभूमि बनाइसकेको जान्नमा आउँछ। नेपाली शृङ्गारिक कविताको विकासलाई पहिल्याउँदै जाँदा यसका तीनवटा मुख्य कालखण्ड रहेका देखिन्छन्। यस बेग्ला-बेग्लै कालखण्डमा फरक-फरक विषयका शृङ्गारिक अभिव्यक्ति पाइन्छन्। नेपाली शृङ्गारिक कवितालाई मोतीरामपूर्वको समय र मोतीरामको प्रादुर्भाव पछिको समयमा बाँडेर हेर्दा सहज हुन्छ।

4.4.3.1 मोतीरामपूर्व (1940) शृङ्गारिक नेपाली कविताको परम्परा र विकास

मोतीराम भट्टपूर्वका प्रारम्भिक नेपाली कविता वीररस र भक्तिरसमा आधृत रहे पनि विशेष भक्तिकालमा शृङ्गारिक भाव-चेतनाका कविताहरू त्यस समय लेखिएका पाइन्छन्। जस्तै, गीतावाणीका केही उदाहरण-

यौवन्मत्ता कामरसले विहोसै भयाकी ती ।
पक्रन प्रियका पाउ लाजै छ नमान्यकी ।।
एकांत लता कुंजमा षसम्लाई पुर्याउँदी फेर् ।
नायिका भिसारिका भनिंछिन् बहुतै वेर ।।
जस्तै माधवी माधवैकी प्रिया छिन।
तस्तै ई वसंती लता वृक्ष्यकी हुन्।।
प्रियाले छुदामा पुरुषकाषडा रौं।
तुल्यायि कम्प हुन्छ विहोस् कामनाले ।। (हीनव्याकरणी विद्यापति)

कृष्णभक्ति र रामभक्ति दुवै प्रवृत्तिका प्रारम्भिक कविहरूमा शृङ्गार रसको पूर्वाभास पाइन्छन्। इन्दिरसका गोपिका स्तुति शृङ्गार भावले ओतप्रोत रचना हो। यस रचनामा कवि इन्दिरसले तरूणी गोपिनीहरूको उदीप्त कामोद्रेकलाई प्रकाश पारेका छन्। जस्तैः

दिनबित्यापछि नील केश् झरी।
कमल झैं वदन् शोभामान् धरी।।
दरश दान् गरि धलि धेर् धरी।
हृदयमा दिया कामदेव भरी।।

यसबाहेक कृष्णकाव्यका अरू कवि र तिनका रचनाहरूमा पनि शृङ्गार रसको प्रशस्त प्रस्फुट भएको पाइन्छ। पण्डित विद्यारण्य केशरीका युगल गीत र द्रोपदी

स्तुति, वसन्त शर्माको कृष्णचरित्र, पतञ्जली गजुर्यालको चौर पञ्चाशिका, तीर्थराज पाण्डेको विद्या-सुन्दर संवाद, लालबहादुर आठमासीको बाह्रमासे, दानराज लामिछानेको अनुदित चौर पञ्चाशिका र श्लेक पञ्चाशिका, भानुभक्तको रामायण आदि भक्तिकाव्यहरूमा शृङ्गार अङ्ग वा सञ्चारी रतिभावको रूपमा वर्णन गरिएका पाइन्छन्। यी काव्यहरूका मूल प्रवृत्ति भक्ति नै हो तर अङ्ग रसको परिपाकको रूपमा शृङ्गार पनि रहेको देखिन्छ। शृङ्गारिक कविताका पृष्ठभूमि भक्तिकाललाई लिनपर्छ किनभने नेपाली काव्य-परम्परामा वीरगाथा कालको अन्त्यसित राज्यमा राणाहरूको उदय भएको थियो। राणाहरूको आधिपत्यपछि विलासपूर्ण दरवारी सभ्यताको विकास भयो। विलास र मोजमज्जाको मनोकानमा पूरा गर्ने वा उत्तेजित गर्ने किसिमको रोमाञ्चकारी रचनाको चाहना बढयो। त्यसो हुँदा दरवारमा विलासपूर्ण कविताको माग बढ्न थालेपछि शृङ्गार-रसको विकासमा मद्दत पुर्यायो भनेर कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान मान्छन्। प्रधानको भनाइमा सत्यता छ, राणातन्त्रको जगजगीले राज्यमा सामाजिक परिवेश र राजनैतिक परिस्थित यसरी खुम्चिएर रहेको थियो त्यो अविश्वासपूर्ण वातावरणले सुधारवादी र क्रान्तिकारी भावनालाई कवितामा उतार्ने सहास नै गर्न दिइएन। एकातिर राजनैतिक उदासीनताले व्यग्र भएर भक्तिमार्ग रोज्ने कविहरूका लागि भने शृङ्गार-रसको कवितातिर ढल्किनु सहज पनि भयो।

तर मोतीराम भट्टको आगमन र उनको अगुवाइ नपाइन्जेल नेपाली कवितामा शृङ्गारिक कविता फस्टाउन सकेको देखिँदैन। यसो हुनुका केही कारणहरूलाई औंलाउन सकिन्छ-

रोमान्स तथा काम मनोभावले युक्त शृङ्गारिक कविताको परिचय भएकोले नीतिकारहरूले यसलाई अस्वीकार गर्नु,

कलाको नाममा अश्लील शृङ्गारले महत्त्व पाउनु,

कवितालाई केवल मनोरञ्जन र विलासको साधनमात्र बनाउनु,

सत्यं, शिवमं, सुन्दरंको साहित्यिक प्रयोजनको अनादार हुनु,

शृङ्गारिक कवि-कर्मप्रति निन्दा हुनु।

यति मात्र नभर कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले भनेअनुसार पतञ्जलि गजुर्याललाई उनका सहोदर दाजु नित्योदयले शृङ्गार रसका कविता रचना गरेका अभियोगमा सरस्वतीको पर्दा खोली हुर्मत लिने भँडुवा भनेर तिरस्कार गरेका घटनाहरू छँदैछन्। यस्ता अनेक कारणहरूले गर्दा सुस्ताएको शृङ्गारिक नेपाली कविताले मोतीरामको शिष्ट शृङ्गारयुक्त रचनासंस्कारले उर्वरता दिएको छ।

4.4.3.2 मोतीरामोत्तर (सं 1949-74) शृङ्गारिक नेपाली कविताको परम्परा र विकास

यस काल खण्डका अगुवा मोतीराम भट्ट हुन्। भट्टले शिष्ट शृङ्गार-रसका कविता रचना गर्न थालेदेखि पुनः कविहरूमा यसतर्फ जाँगर पलाएको देखिन्छ। भट्टका पिकदूत, श्लोक-संग्रह, संगीत-चन्द्रोदय, पतञ्जली र तीर्थराजका चौरपञ्चाशिका, देवराज लामिछानेको शलोकपंचाशिका, पहलमानसिंह स्वारको प्रेमामृतवचन, दुर्गाप्रसाद शर्मा सम्पादित कविता-कल्पद्रुम, दानराज लामिछानेको बाह्रमासे, हरिप्रसाद उपाध्यायको श्री भर्तृहरिशतक, कृष्णप्रसाद रेग्मीको विरहलहरी र प्रभावतीचरित्र, कविता-कल्पद्रुमको दोस्रो संस्करणमा समावेश कविताहरू मदनोद्दीपन, शृङ्गारपच्चीसी, श्रृङ्गारकालिका, यमयमकमाला, श्रृङ्गारमनोहारिणी, श्रृङ्गारतरङ्गिणी, मानसाकर्षिणी आदि चन्द्रमान राईको आनन्द लहरी-भग दुई, चन्द्रध्वज राईको प्रेम तरङ्ग, सुन्दरसिंह मुन्सीको आनन्द लहरी – भाग पाँच, प्रसादसिंह नेचालीको प्रीति लहरी, नरवीर तामाङको आनन्द लहरी छैटौँ भाग, धर्मसिंह चामलिङको माया लहरी, यसै समय देखापरेका मदनमञ्जरी, विरह लहरी र प्रेम लहरी, शिखरनाथ

सुवेदीको श्रृङ्गारदर्पण, लेखनाथको ऋतुविचार, बैरवकुमार राजभण्डारीको प्रेमप्रबन्ध, कृष्णप्रसाद रेग्मीको बाह्रमासे, टीकाराम शर्माको ऋतुमञ्जरी, पत्र-पत्रिकाहरूमा सुन्दरी, माधवी, सूक्तिसिन्धु आदि यस कालका मुख्य उपल्बधि हुन्।

यस चरणका प्रबल शृङ्गारिक कविताहरूका केही उदाहरण यस प्रकार छन्-

ताहाँ चन्द्र भया चकोर म त हुँ वर्षा तिमी मो मयर्

बत्ती ब्हौ तिमी ता म ता पुतली हुँ यो जान प्यारी जरूर्।।

तिमी फूल भमरो म हुँ रस तिमी मौरी म हुँ रस् लिन्या

नङ् मासु झैँ गयौ तभ यहाँ तब यहाँ व्यर्थै कति लेखन्या।। (मोतीराम)

तिग्रा छोपेर हरियो, फरिया कटिमा रह्यो।

केराको पातले मानू, थाम बेह्रे सरी भयो।।

जब पर्‍यो गडबड् मत झक् चली ।

सुतिरह्याँ बइठक्तिर गै ढली ।

पछि त सारी उतारि उही गई ।

नकचिने कचिले गरि मन् लिई ।। (लेखनाथ)

अर्काको सुसार गरेर प्यारी! कति दिन् खान्छयौ नि।

आइतबार बिहान् खर्साङमा आउँछयौ बेलूकी जान्छयौ नि।।

भातै पाक्यो गूदु र गूदु तिहुन् त खोर्सानी।

जेठीलाई मेरो सलाम भन्दयौ कान्छीलाई गुटमार्नी ।।

शृङ्गारिक नेपाली कविताका साङ्गोपाङ्गो इतिहासलाई हेर्दा छुट्टाछुट्टै विषयवस्तु, स्वरूप र शैलीलाई ग्रहण गरेर लेखिएका पाइन्छन्। अतः शृङ्गारिक नेपाली कविताका निम्नलिखित विशेषताका साथ विकासिएको घनश्याम नेपाल लेख्छन्-

बाह्रमासा र ऋतुवर्णनका शृङ्गारी कविता ।

जातीय छन्दमा लेखिएका गेय लहरी काव्य र गजलहरू ।

अङ्ग-प्रत्यङ्ग वर्णन, कटाक्ष, नारी नखराको वर्णनका कविता ।समस्यापूर्ति र विभिन्न स्वतन्त्र भावका कविता ।

उपर्युक्त विशेषताहरूका विकाससितै शृङ्गारिक कविताको उत्थान भए पनि कालान्तरमा धेरै विरोध र प्रतिक्रियाको सम्मुखीन बन्न परेको देखिन्छ। नारी-सौन्दर्यको स्थूल शृङ्गारिक वर्णन-चित्रणको प्रभावक्यलाई नै प्रतिक्रियाको सम्मुखीन गराएको विद्वान्हरूले अडकल लगाएका छन्। काव्यमा श्लीलताको उलङ्घन हुनु, कामुकताको उद्दीपन ज्याद हुनु, शासकको चाहनानुरूप सस्तो भावुकता र कामुक आचारणलाई काव्यमा उतार्नु, युगीन चेतनालाई बेवास्ता गर्नु, नर-नारीको यौन स्मबन्धको स्थूल वर्णन गर्नु, नारीलाई काम-वासनाको प्रतीक बनाउनु, बहु-बिवाहको चलनलाई प्रोत्साहन गरिनु इत्यादि कमजोरीहरू रहेका विद्वान्हरूले ठहर गरेका छन्। यति मात्र नभएर सूक्तिसिन्धु पत्रिकाको प्रतिबन्ध हुनु भनेकै शृङ्गारिक कविताको घोर विरोध गरिनु हो। यसै पत्रिकालाई लागेको आरोपले पनि शृङ्गारिक कविताका कमजोरी स्वतः स्पष्ट हुँदछ। यदुनाथ खनालले सो पत्रिकालाई क्षयोन्मुखी, दासत्वको भावनाको प्रचार गर्ने र मानवताको अपमान गर्ने भनेर आरोप लगाएका छन्। यति हुँदा-हुँदै पनि शृङ्गारिक नेपाली कविताका साहित्यिक उपलब्धिले नेपाली साहित्यलाई नवीन दिशातर्फ अग्रसर गराएको देखिन्छ। प्रचलित परम्परालाई त्यागेर नयाँ परम्पराको थालनी गर्नु, पाठकका रुचिअनुरूप रचना गर्नु, जन-साधरणलाई साहित्यमा मिसाउनु, आलाङ्कारिक काव्यात्मक शैलीको विकास गर्नु, प्रकृतिलाई आलम्बन बनाउनु, लोकछन्दको प्रतिष्ठापन गर्नु, परम्परानिषिध अभिव्यक्तिमा जोड दिनु, काव्यलाई रसको परिपाक गराउनु, पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन युगको रूपमा चिनिनु, समस्यापूर्तिको प्रचलन थालिनु जस्ता शृङ्गारिक कविताका विशेषताहरू हुन्।

4.4.4. नीतिकाल

वि. सं.1974-90 सम्मको कालावधिलाई नीतिकाल भनिन्छ। शृङ्गारिक कविताको चरम विरक्तिभाव र वितृष्णाले 'उच्छृङ्खलता र अश्लीलभद्दा ग्रामीण रुचिको विरोध' गर्दै तत्कालीन कविहरूले नीतिकालको प्रवर्तन गरेको देखिन्छ। यस कालका कवितालाई विकास गर्ने कविहरू लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर शर्मा कोइराला, चक्रपाणि चालिसे, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, रामचन्द्र गिरी, ठाकुर चन्दनसिंह, मणिसिंह गुरुङ, रामप्रसाद सत्याल, दीनानाथ सापकोटा, कुलचन्द्र गौतम, सौमनाथ सिग्द्याल, भैयासिंह, इन्द्रमान राई, पुष्पलाल उपाध्याय आदि प्रमुख छन्।

घनश्याम नेपल अनुसार 'यस कालका प्रतिनिधि कवि लेखनाथ पौड्याल र धरणीधर शर्मा कोइराला मुख्य हुन्।' लेखनाथ पौड्यालका ऋतुविचार, बुद्धिविनोद, सत्यकलि संवाद, लरुण-तपसी, लालित्य-1 र लालित्य-2, मेरो राम, गेगा-गौरी नीतिकालका उच्चकोटिका कविता-कृतिहरू हुन्। लेखनाथका ऋतुविचार (वि सं. 1974) बाट नै नेपाली कवितामा शृङ्गारकालदेखि नीतिकालको सुरुवात भएको थाहा पाइन्छ। लेखनाथका नीतिपरक चेतनाका कविताले आध्यात्मवादी जीवनदर्शन र सामाजिक प्राकृतिक चित्रणलाई परिष्कृत र परिमार्जित भाषाशैलीमा उतार्न सक्षम भएका छन्। जस्तैः

पृथ्वीको दिव्य सौन्दर्य नअटाएर पट्ट भै ।
फुटी बाहिर निस्कियो कि पुष्पका रूपमा सबै ।
आफ्नु शील-सौन्दर्य-महिमाको प्रदर्सनी।
खोलिन् प्रकृतिले लाखौं फूलमा मन मोहनी ।।

सौन्दर्यलाई दर्शनको रूप दिएर नेपाली कवितालाई उनले विश्वमा मौलिकताको आलोक थप्ने काम गरेका छन्। वासुदेव त्रिपाठीले लेखनाथलाई परिष्कारवादी कविको संज्ञा दिन चाहेका छन्।

Notes

लेखनाथपछि नीति शिक्षा र जागरणको शङ्खघोष गर्ने नीतिवादी काव्य धाराका शसक्त प्रयोक्ता धरणीधर शर्मा कोइराला हुन्। उनका नैवेद्य, स्पन्दन नेपाली समाज औ दार्जिलिङे नेपाली समाजका लागि जीवनोपयोगी कृतिहरू हुन्। मानसिक, नैतिक, सामाजिक र पारमार्थिक ज्ञानको प्रचार यिनका कविताको मुख्य उद्देश्य हो। जस्तैः

आचार छैन न छ शपुद्ध विचार काहीँ
सङ्गी समाज हुनगो सब जाहिँताहीँ।

अर्को, पथ सत्य समाति निराश न हो,
हरिको पदको दृढ दास तँ हो,
हरिको तँकनै निगहा गरनन्,
तब ताप जती सब ती हरनन्।

मानसिक पवित्रता र आत्मभिमानको कमीले ह्रास हुँदै गएको र जो हो सत्य त्यही नै हो शिक्षा भन्ने अर्ति कोइरालाले दिएका छन्। यी दुई कविपछि नीतिकालमा देखापरेका कवि र तिनका कृतिहरू महानन्द सापकोटाका मनलहरी, अपुंगो, विशाल, अन्नु आशा र आँशु, पारसमणि प्रधानका पुष्पाञ्जलि र उषा मञ्जरी, रामचन्द्र गिरीको समाजदर्पण आदि प्रमुख छन्। यस अतिरिक्त केही कविहरूले फुटकर कविताहरू पनि लेखेका पाइन्छन्। उपर्युक्त कविहरूमध्ये महानन्द सापकोटाले समाजमा पाइने अन्धविश्वास, धर्म-कर्मको नाममा हुने शोषण, गरिबीपन आदिको निन्दा गर्दै सरल भाव र शैलीमा यसबाट उम्कने आग्रह राखेर जातीय र राष्ट्रिय संदेश बोकेका कविता लेखेका छन्।

नीतिशिक्षामूलक कविता लेखेर समाजमा जागरण ल्याउन चाहने अर्को कवि हुन् पारसमणि प्रधान। पुष्पलाल उपाध्यायले पनि देशभक्ति, जातिको उत्थान, नीति-शिक्षाको पाठ कविता मार्फत दिनचाहेका छन्।

नीतिवकालमा नेपाली कविताले मूल्यको हिसाबमा धेरै उन्नति गरेको देखिन्छ। यस कालका कृतिमा शैली र प्रयोगगत विषयको व्यापकता र विविधता पाइन्छ। घनश्याम नेपालका अनुसार यस कालका कवितामा जातीय तथा सामाजिक जागरण, मानवताको भावना, चारित्रिक विकास, विश्वबन्धुत्वको भावना, आध्यात्मिक चिन्तन, दार्शनिकता, भाषिक परिष्कार आदि प्रमुख विशेषता रहेका छन्। यसरी हेर्दा नीतिकालीन कवितामा सामाजिक जागरण, जातीय उन्नति, देश भक्ति, पारमार्थिक चेतना, शिक्षाप्रचार जस्ता विशेषतामा जोड दिएको देखिन्छ। यस कालका कविताले पाठकलाई शिक्षा र नीतिको पाठ पढाउने उद्देश्य राखेको भए पनि त्यो युगको माग जस्तै भएकोले त्यसलाई युगबोध चेतनाको रूपमा हेर्न सकिन्छ।

4.4.5. रोमान्टिक काल

वि. सं. 1991-2017 सम्मको कालवधिलाई रोमान्टिक काल भनिन्छ। रोमान्टिक काल सिङ्गो नेपाली साहित्यमा कविता विधाबाट नै सर्वप्रथम प्रवेश गरेको हो। नेपाली कवितामा रोमान्टिक काललाई भित्र्याउने श्रेय महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई जाँदछ। त्यसैले उनलाई नै यस धाराका प्रवर्तक कवि पनि मानिन्छन्। कविताको क्षेत्रमा यो धारा तथा प्रवृत्तिले दिगो प्रभाव जमाएर प्रचुर विकास गरेको छ। अतः रोमान्टिक नेपाली कविताको समयसीमा व्यापक र विकासमूलक रहेकोले यसको विकासप्रक्रिया पहिलाउन सजिलो देखिँदैन। नेपालीमा रोमान्टिक कविता धाराको प्रारम्भिक पृष्ठभूमि देवकोटापूर्व लेखनाथ पौड्यालका कविताहरूमा पूर्वाभाष हुन्छ। प्रकृतिलाई वर्ण्य विषय बनाएर मानव सभ्यतालाई चित्रण गर्ने लेखनाथीय कविताको पृष्ठभूमि टेकेर नै पछि देवकोटा र सिद्धिचरण समान प्रवृत्तिका साथ देखा पर्छन्। देवकोटा, सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भवानी भिक्षु, ओकियामा ग्वान, अगमसिंह गिरी, नरेन्द्रप्रसाद कुमाई, तुलसी अपतन, दायनियल खालिङ, माधव घिमीरे, रिमाल, भीमनिधि तिवारी, वीरेन्द्र

सुब्बा, केदारमान व्यथित, विजय मल्ल, भाइचन्द प्रधान, अच्छा राई रसिक, सानुमति राई लक्खीदेवी सुन्दास आदि-आदि रोमान्टिक प्रतिनिधिमूलक कविहरू हुन्। देवकोटाका मुना-मदन, शाकुन्तल, सुलोचना, भिखारी, लुनी, प्रमिथस आदि काव्य-कृतिहरू उच्चकोटिका कृतिहरू हुन्। बालकृष्ण समका आगो र पानी, फुटेको फूलदान, बहुलाले, स्वर्ग र देवता, रिमालका आमाको सपना, तिवारीका तर्पण, यशस्वी शव, सिद्धिचरण श्रेष्ठका उर्वसी, गिरीका याद, आँसु, युद्ध र योद्धा, जलेको प्रतिबिम्ब र रोएको प्रतिध्वनि, तलसीबहादुर छेत्रीका कर्ण-कुन्ती, नहेर आज मलाई, वीरेन्द्रका एकान्त, मेघमाला, गवाइनका सुनाखरी, चित्रलेखा जस्ता रोमान्टिक प्रवृत्तिका कृतिहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन्।

रोमान्टिक नेपाली कविताको प्रारम्भिक लक्षण प्रकृतिप्रेम हो। रोमान्टिक कविहरू नेपाली कवितालाई नागरीय कोलाहलदेखि प्रकृतिको राज्यतर्फ डोहोर्‍याउ खोजेका छन्। देवकोटा, सिद्धिचरण, माधव घिमिरे कविहरू प्रकृतिको सुन्दर चित्र उतार्न सिपालु देखिन्छन्। देवकोटा प्रकृतिलाई सर्वव्यापी शक्ति मान्छन्, सिद्धिचरण प्रकृतिको हरेक स्वरूपमा सुन्दरताको आह्वान गर्छन्, माधव घिमिरे प्रकृतिलाई नैसर्गिक शक्ति मान्छन्। समाजको कुत्सित मूल्यहरूको विरोध, मानवताप्रति विपुल सहानुभूति, मानवताको विरोधीप्रति आलोचना, कल्पनाशीलता, गरिबीमा ईश्वर देख्नु, नैसर्गिकता, राष्ट्रवाद, रोमान्टिक विद्रोह-क्रान्ति, त्याग, आदर्श, वेदना, रहस्य, जागरण, दुःख-पीडा, निरासा र मुत्यु, कारुणिकता जस्ता रोमान्टिक कवितामा पाइने विशेषताहरू हुन्। देवकोटाका पागल भौतिक तथा बुद्धिको विरोधमा हृदयलाई आह्वान गरिएको रोमान्टिक कविता हो –

तिमी पाँच इन्द्रियले काम गर्दछौ, म छैटौले
तिम्रो गिदी छ साथी! मेरो मुटु!

त्यसरी नै कवि व्यथित प्रकृतिको क्रीडामा मानवीय मूल्य देख्छन्। राष्ट्रचेत, वेदना, आदर्श तिनको कविका रोमान्टिक वृत्ति हो। सिद्धिचरण क्रान्तिको गीत गाउँदै प्रकृतिको नजीकबाट मानिसको स्वाभाविक चित्र उतारेर ग्रामीण सौन्दर्यमा केन्द्रीभूत बन्छन्। अगमसिंह गिरी रोमान्टिक विद्रोह गर्दै अतीतलाई प्रशंसा, वर्तमानलाई तिरस्कार गर्न पुग्छन्। जस्तै-

कठोर कारागारको यातना भोगी
विरक्त, बन्दी जस्तो
गाँस खोसिएको बास लुटिएको
विह्वल हतभागी जस्तो
कस्तो कस्तो भएछौ
तिमी त यहाँ नचिनिने भएछौ !

यसरी प्रकृतिलाई बिम्ब बनाएर मानिसलाई प्रकृतिको उपादानस्वरूप चित्रण गर्नु रोमान्टिक कविताको वैशिष्ट्य हो भने समाजको विसङ्गति र विकृतिप्रति ज्यादै भावुक भएर राजनैतिक विद्रोह ओराल्नु रोमान्टिक कविहरूको चिन्हारी हो। रोमान्टिक कवितामा घनश्याम नेपालका अनुसार 'जाति, देश वा राष्ट्र, प्रकृतिप्रतिको रोमान्टिक दृष्टि तथा मानवतावादको पनि प्रयोग पाइन्छ।'

4.4.6. प्रयोगकाल

वि. सं. 2018-31 सम्मको कालवधिलाई प्रयोगकाल भनिन्छ। यस कालका कवि र कवितालाई दुई हाँगामा छुट्याएर सुबोध्य र दुर्बोध्यको रूपमा हेर्दा सजिलो हुन्छ। सुबोध्य र दुर्बोध्य दुवै कविहरूले बेग्ला-बेग्लै शैलीको प्रयोग र विकास गरेर कविता-परम्परालाई अघि लगेका छन्। सुबोध्य कविहरूमा भूपि शेरचन, विजय मल्ल, भीमदर्शन रोका, हरिभक्त कटुवाल, पारिजात, गोविन्द भट्ट, गुमानसिंह चामलिङ, वासु शशी, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, द्वारिका श्रेष्ठ, मोहनहिमांशु थापा, तुलसी दिवस, भीम सन्तोष आदिका नाम लिइन सकिन्छ भने दुर्बोध्य

कविहरू ईश्वरवल्लभ, वैरागी काइँला, मोहन कोइराला, नरेशचन्द्र खाती आदि प्रमुख देखिन्छन्।

पाठक र कविता माझ आपसी सुझबुझ हुन सक्ने अर्थात् सम्प्रेषणात्मक, सरल, सूचनाप्रद र दूरदर्शी शैलीको विकास गर्ने कविता-परम्पराका भूपि शेरचन अग्रणी कवि हुन्। तिनका नयाँ झ्याउरे, निर्झर र घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे कविता-कृति प्रकाशित छन्। तिनलाई सम-सामयिक कविताका अत्यन्त चाखलाग्दा कविको रूपमा लिइन्छ। नेपाली कविता क्षेत्रमा तिनलाई 'लायनाइन्ड' व्यक्तित्व मानिन्छन्। उच्च वर्गीय परिवार र सामाजिक अर्थतन्त्रबाट साहित्यमा आएका भए पनि तिनको प्रभाव साधारण जनमानसमा धेरै परेको छ। समाज, देश र जातिको मन-मुटुसम्म पुगेर कविता लेख्नसक्ने कवि हुन् तिनी।

हरिभक्त कटुवाल यस कालका अत्यन्त चर्चित कवि हुन्। तिनका सम्झना, भित्रीमान्छे बोल्न खोज्छ, यो जिन्दगी खै के जिन्दगी, बदनाम मेरा यी आँखाहरू जस्ता काव्य-कति प्रकाशित छन्। यिनी भावुक कविका रूपमा पनि चिनिन्छन्। सारा नेपालीको मायालाई मुटुमा च्यापेर कहिले नेपाल, कहिले भारत हुँदै दुवै देशको मायालाई अँगाल्न चाहने सन्दिग्ध कालका जरासन्ध थिए। घनश्याम नेपाल अनुसार 'भावगत संवेदनशीलता, दुःखबोध, पीडापूर्ण अभिव्यञ्जना र गीतिमयता' यिनका कविताका विशेषता हुन्। यी दुई कविबाहेक अन्य यस शैलीका कविहरू पनि अत्यन्त प्रभावकारी चिन्तनशील र सामाजिक देखिन्छन्।

गुमानसिंह चामलिङ अर्को एक सुधी कवि हुन्। तिनका जीवन परिधिभित्र, सूर्य उदाउनुभन्दा पहिल्यै, कारागारभित्र प्रतीक्षा र अन्य कविता आदि प्रकाशित छन्।

विजय मल्ल मूलतः आख्यानकार तथा नाटककारका रूपमा चर्चित छन्। तिनका विजय मल्लका कविता प्रकाशित छन्।

यस पंक्तिका कविहरूले'समकालीन विश्वका गतिविधि, बद्लँदा मान्यताहरू, र युगीन मानव जगत्का समस्याहरूको चेत राखेर सरल, सहज र सुबोध्य कविता लेखेका छन्।'

पाठक र कविताबीच त्यति सजिलै भेट हुन नसक्ने अर्थात् प्रयोगात्मक शैलीका मोहन कोइराला, आयामवादी ईश्वरवल्लभ र वैरागी काइँला यस कालका चर्चित दोस्रो पंक्तिका प्रतिनिधि कविहरू हुन्।

मोहन कोइरालाले सर्वप्रथम नेपालबाट कवितामा प्रयोगवादको प्रवतर्न गरेका हुन्। उनको रूपरेखा (वि. सं 2020) पत्रिकामा घाइते युग शीर्षक कविता लेखेर नेपाली कविता-परम्परामा प्रयोगवादी कविता-परम्परा शिलान्यास गरेका हुन्। तिनका लेक, मोहन कोइराला का कविता, नदी किनाराका माझी, सारङ्गी बोकेको समुद्र आदि प्रकाशित कृतिहरू हुन्। आधुनिक यान्त्रिक जीवनमा देखापरेका विसङ्गति, निराशा, नागरीय जीवनको कुरूपता, संवेदनशीलता र अमानवीयता, कुण्ठित जीवनको चित्रात्मक प्रस्तुति, नवीन बिम्ब-प्रतीकको प्रयोग, भाषिक दुर्बोध्यता, र क्लिष्टता उनका कवितागत विशेषता हुन्।

कोइरालाकै हाराहारीमा दार्जिलिङबाट लेखनको सम्पूर्णताको आग्रहमा आयामिक आन्दोलन सुरुवात हुन्छ। यसका प्रवर्रतक त्रयमध्ये ईश्वरवल्लभ र वैरागी काइँला आयामिक कविताका प्रतिनिधि कविद्वय हुन्। वल्लभका आगोका फूलहरू हुन् : आगोका फूलहरू होइनन्, एउटा शहरको किनारामा, समान्तर, कस्मै देवाय आदि कविता-कृति प्रकाशित छन् भने काइलाका वैरागी काइँलाका कविता प्रकाशित छन्। यी दुई कविबाहेक आयामेली परम्परालाई परवर्ती कालका थोरै कविहरूले अघि बढाउने कार्य गरेका छन्। बौद्धिकता, सम्पूर्णता, चित्रकलाको सोझो साम्य भाषाको प्रस्तुति, प्रयोगशीलता, च्याप्टा कविता वा परम्परित कविता लेखनको विरोध, दुर्बोध्यता आदि आयामिक कविताका विशेषताहरू हुन्।

4.4.7. उत्तर-प्रयोगकाल/आलोचना काल

वि. सं. 2032 देखि यताका कालवधिलाई उत्तर-प्रयोगकाल भनिन्छ। कविता विधाबाट नै यस कालको प्रवर्तन पनि सर्वप्रथम भएको हो। अघिका प्रयोगवादी दुरुहता र क्लिष्टतालाई पन्साएर सरलता र सहजतातिर यस कालका कविहरू प्रवृत्त बनेका देखिन्छन्। पाठक र कवितामाझको दूरीलाई यस कालका कविताले पुनः जोड्ने प्रयत्न गरेको छ। शरद छेत्री, जीवन थिङ, नोर्देन रूम्बा, गिर्मी शेर्पा, रामलाल अधिकारी, केदार गुरुङ, मोहन ठकुरी, अविनाश श्रेष्ठ, नव सापकोटा, जस योञ्जन प्यासी, राजेन्द्र भण्डारी, भविलाल लामिछाने, पदम छेत्री, नोर्जाङ स्याङ्देन, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, अशेष मल्ल, मनप्रसाद सुब्बा, पवन चामलिङ किरण, कालिप्रसाद रिजाल, जीवन नामदुङ, विमल कोइराला, विकास गोतामे, युद्धवीर राणा, सञ्जय वान्तवा, सूधीर छेत्री, केवलचन्द्र लामा, उदय थुलुङ, तोया गुरुङ, वानिरा गिरी, रेमिका थापा, वीरभद्र कार्कीढोली, वीणा हाङ्खिम, राजु प्रधान हिमांशु, मिलन वान्तवा, सुवास सोताङ, कमल रेग्मी, वासुदेव पुलामी, नीरज थापा, ज्ञानेन्द्र यक्सो, राजा पुन्यानी, पवित्र लामा, मनोज बोगटी, ज्योतिवाला तामाङ, निमा शेर्पा, सुमन वान्तवा, लेखनाथ छेत्री, महेश दाहाल, कर्ण विरह, शरण मुस्कान, रवि रोदन, अपसरा दाहाल आदि-आदि यस कालका उल्लेखनी कविहरू हुन्। यीमध्ये एकाध कविहरू अघिल्लो प्रयोगवादी दुरुहतादेखि सर्वथा मुक्त बन्न सकेका छैनन्।

उत्तर-प्रयोगकालको लामो अवधिमा धेरैभन्दा धेरै कविहरू र तिनका कृतिहरू देखापरेका छन्। त्यसमा प्रतिनिधिका रूपमा गिर्मी शेर्पा विरोकीका बाँझो दिनमा पलाएका केही फूलहरू, हिपोक्रिट चाँप गुराँस र अन्य कविता, जीवन थिङका साङ्लीभित्र बाँधिएका घोडाका टापहरू, शरद छेत्रीका चोइटिएको आकाश : मक्किएको चेतना, महानिशा, पर्यटन, शरद खोज्दै कविता : कविता खोज्दै

शरद, राजेन्द्र भण्डारीका हिउँदे यी चिसा रातका पर्दाहरूमा, यी शब्दहरू : यी हरफहरू, क्षर-अक्षर, शब्दहरूको पुनर्वास, अविनाश श्रेष्ठका परेवा : सेता-काला, संवेदना/ओ संवेदना, अनुभूति यात्रामा, करड़ौ सूर्यहरूको अन्धकार, मोहन ठकुरीका निशब्द, जस योन्जन प्यासीका एउटा देशको खोजमा, शान्ति सन्देह, विकास गोतामेका अनास्था पहाड़का गीतहरू, लड़ वीरहादुर लड़, रगतका रेखाहरू, भविलाल लामिछानेका अनागत, मनप्रसाद सुब्बाका आदिम वस्ती, बुख्याँचाहरूको देशमा, किनाराका आवाजहरू, युद्धवीर राणाका चिहान नपाएका तक्माहरू, क्षेत्रप्रताप अघिकारीका गामवेँसीका गीत, नोर्जाङ स्याङ्देनका मुर्च्छना, कविता जस्तै कविताहरू, सन्जय वान्तवाका मोहदंश, शब्ददाह, केवलचन्द्र लामाका खण्ड-अखण्ड, केवलय, घर, उदय थुलुङका दुख्दो त यहाँ जीवन नै छ, प्रत्यागमन, प्रवीन राई जुमेलीका घाउका आवर्तहरू, सूधीर छेत्रीका शिल्पका पखेटाहरू, फेरि अर्को अनुष्टुप्, रेमिका थापाका वेदनाको पछिल्लिर, गाउँमा कविताहरू, किनाराका आवाजहरू, वासुदेव पुलामीका उज्यालोका आँखा, ज्ञानेन्द्र यक्सोका दाहिने बाटो, राजा पुन्यानीका अर्को लश्कर, मनोज बोगटीका पसिनाको छाला, गीतको आँशु, काफरे अमेरिका, रवि रोदनका समय स्ट्रोक, शरण मुस्कानका मूल धारातिर आदि प्रमुख छन्।

□ 2: □ □ □ □ □

□ □ □ :i) □

1. □

....

....

....

2. □
□ □ □ □ □ □ □ □ □

....

Notes

3. [illegible]

4.5 उपसंहार

नेपाली कविताको पृष्ठभूमि लोकगाथा, लोकगीत तथा बालुन, सङ्गिनी, धमारी, सिलोक, भजन आदि रहेको स्पष्ट हुन्छ। मौखिक र श्रुति-परम्पराकै प्रभावमा थालिएको नेपाली कविताको प्रथम लिखित रूप सुवानन्ददासका पृथ्वीनारायण कविता हो। प्रायः अढाई सय वर्षको लामो इतिहास पार गरेको नेपाली कविताका विकास-परम्परामा अनेक धारा-उपधारा, प्रवृत्ति र मोडहरू रहेका छन्। आजसम्मको खोज र अनुसन्धानअनुसार पृथ्वीनारायण कविता नै प्रथम लिखित कविता भएकोले नेपाली कविताको परम्परा वीरगाथाबाट सुरु भएको कुरामा दुई मत छैन।

4.6 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकासबारे संक्षिप्त जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदागत रूपमा समेट्न सकिन्छ।

नेपाली कविताको पृष्ठभूमि मौखिक तथा श्रुति-प्रम्पराबाट थालिएको देखिन्छ। सुवानन्ददास, उदायनन्द अर्ज्याल, रामभद्र पाध्या जस्ता प्रारम्भिक नेपाली कविताका स्तम्भहरूका कवितामा लोकलयात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ।

नेपाली कविता वीरगाथाबाट प्रारम्भ हुन्छ। तत्कालीन कविहरूले आफ्ना चरित्रनायकका यशोगान वा स्तुति गर्नु यस कालको कविताका मुख्य

विशेषता हो। सुगौली सन्धिपछि नेपाली कविहरू अध्यात्मतर्फ आकर्षित भएर पारलौकिक चरित्रनायकका स्तुति गर्न थाल्छन्। यसरी नै नेपाली कविताले दोस्रो, चोथो गर्दै विभिन्न मोड र प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गर्दै अघि बढ्छ।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली कविताको पृष्ठभूमि के कस्तो रहेको छ? साथै नेपाली कविताको परम्परा र विकासमा कुन-कुन चरण, मोड र प्रवृत्तिहरू रहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। नेपाली कविताको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकासबारे यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

4.7 अनुशीलनी

1. नेपाली कविताको पृष्ठभूमिलाई प्रकाश पारेर नीतिकालीन कविताका प्रयोजनलाई केलाउनुहोस्।

2. नेपाली कविताको विकास-परम्परामा देखिएका विभिन्न धारा उपधाराहरूको अध्ययन प्रस्तुत गर्नुहोस्।

3.वीरगाथा काल र अध्यात्म कालका खास-खास विशेषताहरूबारे चर्चा गर्नुहोस्।

4. प्रयोगकालका कवितामा पाइने प्रवृत्तिगत समानता र असमानता माथि प्रकाश पार्नुहोस्।

5. शृङ्गारिक नेपाली कविताका कमजोरी पक्षहरू केलाएर सूक्तिसिन्धु पत्रिकाको भूमिकाबारे चर्चा गर्नुहोस्।

संक्षिप्त टिप्पणी लेख्नुहोस्।

आयामिक कविता ।

प्रयोगवादी कविता र मोहन किराला ।

भारतका नेपाली कविहरू ।

रोमान्टिक कालीन नेपाली कविता ।

नीतिवादी कवितामा उपदेश ।

4.8 अतिरिक्त अध्ययन

1. बासुदेव त्रिपाठी – नेपाली कविताको सिँहावलोकन ।

2. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा) – साझा समालोचना ।

3. रत्नध्वज जोशी – आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक ।

4. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

4. अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।

5. घनश्याम नेपाल – कविता सागर ।

7. खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास ।

8. लक्ष्मणप्रसाद गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्श ।

9. घनश्याम नेपाल – रूप र रेखाहरू ।

10. रमेश श्रेष्ठ – नेपाली कविताको प्रवृत्ति ।

11. अमरकुमार सिंह – नयी कविता की रचना प्रक्रिया ।

12. मोहन कोइराला – मोहन कोइरालाका कविता ।

13. असित राई – भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास ।

14. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।

15. केशवप्रसाद उपाध्याय –रिमाल व्यक्ति र कृति ।

16. तामा शर्मा – घोत्ल्याइँहरू ।

17. केशवप्रसाद उपाध्याय – प्राथमिककालीन नेपाली कविता ।

18 राममणि रिसाल – नेपाली काव्य र कवि ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

4.9

1. 1:

-1 4.3

- 2 4.3.1

-3 4.3.2

2. 2:

-1 4.4, 4.4.1 - 4.4.7

-2 4.4.1 - 4.4.7

-3 4.4.1 - 4.4.7

एकाइ – 5 : प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति

संरचना

5.1 उद्देश्य

5.2 परिचय

5.3प्राथमिककालीन नेपाली कविता

5.3.1 प्राथमिककालीन नेपाली कविता र कविहरूका योगदान

5.3.2 प्राथमिककालीन नेपाली कविताका संरचनागत विशेषता

5.4प्राथमिककालीननेपाली कविताका प्रवृत्ति वा धारा

5.4.1 प्राथमिककालीननेपाली कविताका प्रवृत्ति

5.4.1.1 वीरगाथाकाल

5.4.1.2 अध्यात्मकाल

5.4.1.2.1 कृष्णभक्ति धारा

5.4.1.2.2 रामभक्ति धारा

5.4.1.2.3 निर्गुण भक्ति धारा

5.5 उपसंहार

5.6 सार

5.7 अनुशीलनी

5.8 अतिरिक्त अध्ययन

5.1 उद्देश्य

- प्राथमिककालीन नेपाली कविताको परिचय

- प्राथमिककालीन नेपाली कविहरूको योगदान
- प्राथमिककालीन नेपाली कविताको संरचना
- प्रवृत्तिगत दृष्टिले प्राथमिककालीन नेपाली कविता

5.2 परिचय

मन, वचन र कर्मले नेपाली भाषामा लेखिएको कविता नेपाली कविता हो। विश्वको जुनसुकै ठाउँमा रहेर आफ्नो मन-प्राणले नेपाली जातित्व, संस्कार-संस्कृति र भावनाका एकीकृत स्वरूपलाई लिएर लेखिएका रचना नेपाली कविता हो। नेपाली कविताको इतिहास पहिल्याउँदै जाँदा हामीलाई तत्कालीनआधुनिक नेपालका राष्ट्र निर्माता श्री 5 बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहकालसम्म नपुगी धर छैन। आजसम्मका खोज र अनुसन्धानताका तथ्याङ्कनले नेपाली कविताको इतिहास लगभग अढाई सय वर्षको रहेको छ। यद्यपि खोज वा अनुसन्धान जारी नै रहेकोले नेपाली कविताको इतिहास यसभन्दा अझ पर तानिन सक्छ। प्रामणिकताका आधारमा पहिलो प्राथमिक नेपाली कविता सुवानन्ददासद्वारा रचित 'पृथ्वीनारायण' कविता हो। सुवानन्ददास कहाँका थिए भन्ने कुरा यद्यपि कसैले निश्चित रूपमा भन्न सकेका छैनन्। सुवानन्दका कविता पृथ्वीनारायण शाहकै शासनकालमा रचिएको हो भन्ने तर्क कमल दीक्षितले गरेका छन्। दीक्षितको प्रस्तुत तर्कमा कुनै शङ्का हुँदैन किनभने कविताको वर्णनशैलीबाट स्वतः स्पष्ट भइहाल्दछ। यस कविताको रचनाकालबारे आजसम्म स्पष्ट हुनसकेको छैन तापनि कविताका पृष्ठभूमि वा विषयवस्तु एवम् परिवेशको अध्ययन गरेर साहित्येतिहासकारहरूले सम्भवतः वि. सं. 1831 हुनुपर्ने अनुमान लगाएका छन्। तथापि आज कतिपय साहित्येतिहासकारहरूले सो प्रामणिकतालाई उल्टाएर सुवानन्ददासभन्दा अघि कसैले नेपाली भाषामा कविता कोरिसेका तथ्याङ्कलाई पनि प्रकाशमा ल्याएका देख्न पाइएको छ।

वीरपूजाको परम्परा नेपाली साहित्यको आदिपरम्परा हो। त्यसैले परवर्ती माध्यमिक र आधुनिक कालसम्म पनि यसै परम्पराका पोषककविहरू देखापर्छन् भनेर दयाराम श्रेष्ठको कथन छ। नेपाली कविताको प्राथमिककाल मोठ सात दशकीय अन्तरालभित्र केन्द्रित छ। यसमा वीरगाथा र अध्यात्म दुई प्रमुख कालखण्ड रहेका छन्। यसैलाई आधारमा मानेर आजसम्म प्राप्त सामग्री र नेपाली कविताको पृष्ठभूमिलाई पहिल्याउँदै जाँदा यस युगमा नेपाली पद्य उति फस्टाउन वा विकासिन सकेको प्रतीत हुँदैन। तापनि नेपाली भाषामा कथेका लोककविताहरूको प्राचीन अवशेषका केही कवितांश प्राप्त भएका छन्। जुम्लाका साइमन साहीको वीरताको बयानमा लेखिएको नेपाली लोकगाथा उदाहरणस्वरूप यसप्रकार छ-

मागल गाउन्य साइमल साइले आफ्नो राज्य बनाइइल
काजीको कलेजा लस्काई ह्राम्रा कान सुनाइल ।
अर्को, ल्याइदेओ मेरा भाइओ मेरो जोली तरबार
यै साप गिंडाएर बनाऊँ रारा दरबार ।।

यसैले यस कालका कविहरू सुवानन्ददास, शक्तिभल्लभ अर्ज्याल, उदायनन्द अर्ज्याल, राधावल्लभ अर्ज्याल, सुन्दरानन्द बाँडा, रामभद्र पाध्या, गुमानी पन्त, इन्दिरस, वीरशाली पन्त र विद्यारण्य केशरी, लक्ष्मीनारायण आदि प्रमुख देखिन्छन् भने साहित्येतिहासकार दयाराम श्रेष्ठले यस अतिरिक्त कविहरूका पाठ्य सामग्रीसहित केही नामहरू उल्लेख गरेका छन्।

प्राथमिककालीन नेपाली कविता वीरधाराबाट प्रवर्तन भएर भक्तिधारा हुँदै निर्गुण भक्ति धारागत प्रवृत्तिसम्म फस्टिएर गएको देखिन्छ। वीरहरूको स्तुति गर्नु, साकार वा साक्षात् ईष्टलाई पुकार्नु, निराकार ईष्टको गान-भजन गर्नु यस कालका कविताको मुख्य परिचय हो।

5.3 प्राथमिककालीन नेपाली कविता

प्राथमिककालीन नेपाली कविता भनेको वीर, भक्तिआदिको स्तुति गरेर लेखिएको मौलिक कविता परम्परा हो।प्राथमिककालीन नेपाली कविताको काल-विभाजनबारे लेखकहरूमा एकरूपता देखिँदैनन्। यतिमात्र होइन नामकरण सम्बन्धमा पनि विविधता देखिन्छन्। सबै लेखकहरूका काल-विभाजनलाई मध्यनजर गर्दै घनश्याम नेपालले गरेका काल-विभाजनलाई यहाँ आधार रूप मानिनेछ। उनले प्राथमिक नेपाली कवितालाई जम्मा दुईवटा प्रमुख भागमा वर्गीकरण गरेर समयसीमा तोकेका छन्- 1. वीरगाथा काल (सन् 1740-1816), 2. अध्यात्मकाल (सन् 1816-82)। नेपालका कालविभाजनको आधारमा प्राथमिक नेपाली कविताको प्रवृत्तिगत अध्ययन गरिनेछ। प्राथमिककालीन नेपाली कविता युद्धकालबाट सुरु भएको देखिन्छ। यस कालको लगभग सात दशक लामो इतिहास छ। यस सात दशकभित्र कविहरूले एउटै भाव र विचारमा प्रवाहित भएर कविता लेखेका पाइँदैनन्। यस अवधिमा मूलतः तीनवटा प्रमुख काव्य प्रवृत्तिलाई लिएर छुटाछुट्टै काव्य धारा र केही उपधाराहरूको विकास भएको छ। आजसम्मका खोज र प्राप्त सामग्रीका आधारमा प्राथमिककालीन नेपाली कविताको प्रारम्भ नेपाल एकीकरण तथा राज्यविस्तारको युगबाट भएको देखिन्छ। वीर र वीरताको मङ्गल गाउनु वा पूजा गर्नु मात्र यस कालका कविता र कविको विशेषता होइन। यस अवधिका कविताको आफ्नै मूल्य र वैशिष्ट छ। यस सम्बन्धमा इतिहासकार दयाराम श्रेष्ठ भन्छन्- 'युद्धकालीन नेपाली कविता-परम्परा पलायनवादको कुहिरोभित्र हराएको काग होइन जसलाई दिशाबोध नहुनाको कारणले दिग्भ्रमित बन्न पुग्दछ। समग्रमा एउटा निश्चित दिशातर्फ अभिमुख भएर यस परम्पराले आफ्नो भूत र भविष्यसँग मानसिक-नैतिक सम्बद्धता देखाएको छ। वाङ्मयको आदिस्रोत मानिएको संस्कृतसँग गहिरो नाता जोडेर पनि यसले प्रारम्भमै मौलिकतालाई गहना बनाएर आफूलाई

मज्जाले सिँगार्‌यो। त्यसपछि समयको परिवर्तनका साथै यसले आफ्नै प्रकारको संस्कार रोपेर भावी परम्पराको जिम्मा लगाइदियो।'

श्रेष्ठका भनाइमा सान्दर्भिकता पाइन्छ। नेपाली साहित्यको मौलिक इतिहास खासमा पद्य विधाबाट नै यथोचित रूपमा विकासिएको हो। यसभन्दा अघि नेपाली भाषामा लिखित रूपमा साहित्यिक भनिन योग्य मौलिक रचना फेला पर्दैनन्। नेपालीमा पद्यभन्दा गद्यशैलीको विकास केही अघि भए तापनि केवल नेपाली भाषामा अनुदित कृतिहरूबाहेक गद्यले मौलिकतालाई ग्रहण गर्नका लागि पछिल्लो धेरै समय पर्खिनुपर्‌यो। आजसम्म नेपाली भाषामा साहित्यिक विशेषता बोकेको गद्यको पहिलो मौलिक नमुना पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश नै हो। तर यसले मौखिक परम्पराबाट हस्तान्तरण हुँदै पछिमात्र लिखित स्वरूप प्राप्त गरेको हो।

प्राथमिककालीन नेपाली कविता कुन प्रवृत्तिबाट प्रारम्भ भएको हो भन्ने सम्बन्धमा पनि अलमल देखिन्छन्। तारानाथ शर्माले उल्लेख गरेअनुसार हाम्रा विद्वान्हरू नेपाली कविताको थालनी भक्तिरसका कविताबाट भएको भनेर पछिसम्म अलमलमा परेको सन्दर्भ उठाएका छन्। उनले प्राथमिककालीन नेपाली कविता भाषिक स्वरूपका आधारमा ब्रज भाषामुखी थियो भनेर नेपाली साहित्यको प्रारम्भलाई साँगुरो पाराले अर्थ्याइएको र अनावश्यक रूपमा होच्याइएको प्रसङ्ग झिकेका छन्। तापनि सात दशकको छोटो समयमा यस कालका कविताले मौलिकता र विधागत अस्मिता आर्जन गर्न सफल भएको देखिन्छ भने समयको गर्तलाई आत्मसात् गरेर भावी परम्पराको निम्ति मौलिक संस्कारको गौरव प्रारम्भ गरेको छ। साथै मानवसभ्यताको प्रथम चरण युद्ध र सङ्घर्षको इतिहास हो र उसैले काव्यको प्राथमिक युग वीरगाथाको काल हुन गएको रहेछ भन्ने केशवप्रसाद उपाध्यायको निष्कर्षसित दुईमत हुँदैन।

5.3.1 प्राथमिककालीन नेपाली कविता र कविहरूका योगदान

प्राथमिककालीन नेपाली कविताका इतिहासमा देखापरेका कविहरूबारे यद्यपि सबैका पर्याप्त जानकारी छैनन्। त्यसमा पनि वीर धाराका कविहरूका बारेमा ठीकसित भन्न सकिँदैन। त्यस समय के कसले के कति कविता लेखे भन्ने खोजको परिणाम अझै पनि प्रकाशमा आइरहेका छन्। अघिल्लो खोज र अनुसन्धानले केही कविहरूका नामोल्लेख गरेका छन् ती कविहरूमा सुवानन्द दास, शक्तिभल्लभ अर्ज्याल, उदायनन्द अर्ज्याल, राधावल्लभ अर्ज्याल, सुन्दरानन्द बाँडा, रामभद्र पाध्या, गुमानी पन्त, इन्दिरस, वीरशाली पन्त र विद्यारण्य केशरी, लक्ष्मीनारायण आदि छन् भने दयाराम श्रेष्ठले अन्य सान्दर्भिक वीरकालीन कवि र तिनका काव्यको नामोल्लेखसहित रचना प्रकाशित गरेका छन्, ती हुन् रत्नाकर पण्डित, उनको सत्रौँ शताबादीको पूर्वार्धतिर रचिएको भन्ने अनुमानित चार पाउका गीत छ। त्यसरी नै क्रमैले विष्णुदास आचार्य र उनको बडेराजा मलयबम्म शीर्षक कविता छ। नेपाली कविताको इतिहासमा सो कवितालाई पृथ्वीनारायण शीर्षक कविताभन्दा जेठो हो भनेर पूर्णप्रकाश यात्रीले उल्लेख गरेका छन्। अज्ञातको रासकोटी-नागवम्शी-शाहीको वाम्शावली, नेउल्या दमाईको जुम्ला खाडाचक्रका रास्कोटी राजा मलयवर्माको खाडाप्रकाश, ललितावल्लभको भक्तविजयकाव्य र पृथ्वीन्द्रवर्णोदय, जीवनाथ कविको बडो वंश बसनात, पृथ्वीनारायण शाह? को फिरंगानते फिरंगी र बाबा नरभूपाल साहकि दुहाई, लक्षमण कविको कवितानिकषोपल, अज्ञातको नेपालया छत्रपति, अज्ञातको जि नुगर ल्योयाओ, मौलाराम तोमरको कांगडा युद्ध र गोरखाविजयकालका घटना आदि। उक्त कवि र कविताका प्रकाशनबाट के कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ भने वीरकालीन नेपाली कविताले नेपाली जगत्लाई साहित्यिक उर्वरता दिएको छ। नेपाली भाषामा मात्र होइन, यस समय अन्य

नेपाली मातृभाषामा पनि कविता लेख्ने प्रेरणा प्रदान गरेको देखिन्छ। नेपाली संस्कृतिको एक अभिन्न परम्पराको सुरुवात् पनि गरेको छ।

प्राथमिककालीन नेपाली कविताको परम्परामा सुवानन्द दासकृत पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता सामग्रीको रूपमा उपलब्ध भए पश्चात् शक्तिवल्लभका दुई श्लोक तनहूँ-भकुण्डो र उदयानन्द अर्ज्यालका दुई कविता पुरानु बातको अर्जी र पृथ्वीन्द्रोदय पाइएको चूडामणि बन्धुले एक ठाउँ उद्धृत गरेका छन्। यसपछिका कविहरूका कविता सबै प्रकाशमा आएका छन्। ती कवि र कविताहरूको योगदान अपूर्व छ।

वीर धाराको अन्त्यपछि भक्ति धाराको प्रवर्तनले नेपाली समाज र संस्कृतिमा क्रान्ति नै ल्याउन सकेको अनुभूत हुन्छ। हुन त नेपालको इतिहासमा अङ्ग्रेजहरूसित नेपालीहरूको हार नै कलङ्क थियो। त्यो कलङ्कबाट नै नेपाली कविताले हार पखाल्ने सुगम माध्यम रोज्यो त्यो थियो भक्तिधारा। कविहरू विजीत योद्धाहरूको भक्तिभाव गर्न छाडेर अगम, गोचर, अगोचर ईश्वर भक्तितिर फर्किए। भक्तिकालका कविताले साहित्यमा मात्र उन्नति नगरेर नेपाली भाषाको प्रचार-प्रसार र उन्नतिमा ठूलो योगदान पुर्‍यायो। भगवान् कृष्णको लीला अनि भगवान् रामको आदर्शसत्तालाई नेपाली समाजमा स्थापित गरायो। दुर्लभ प्रतिभा भानुभक्त आचार्यलाई त्यस युगले जन्माउन सक्यो। नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको प्रवर्तनले वैचारिक क्रान्तिको सूत्रपात गरायो। भानुभक्तकै भाषाको छहारीमा सारा नेपाली जातित्व एउटा सूत्रमा उनिन सके भने जातीय चेतनाको ढुकनी पनि तिनैले उघारिदिए।

भक्तिकालको प्रवर्तनबारे निम्नलिखित कारक वा उत्तरदायीका बुँदाहरू साहित्येतिहासकार घनश्याम नेपालले अघि सारेका छन्-

अध्यात्ममुखी नेपाली संस्कृति ।

नेपाली जीवनमा संस्कृत वाङ्मयको प्रभाव ।

मध्ययुगीन नेपालको साहित्यिक परम्परा ।

विभिन्न भक्ति-सम्प्रदायको प्रभाव ।

सुगौली सन्धि ।

नेपालमा हत्यापूर्ण राजनीतिको आविर्भाव ।

नेपाली लोक-साहित्यको अध्यात्ममुखी प्रवृत्ति ।

माथिका अनेक कारणहरूले गर्दा भक्ति भावपरक काव्यलेखनको परम्परा थालिएको हो।

भक्तिकालको अर्को विशेषता निर्गुण स्वरूपको अवधारणा विकास हुन हो। निर्गुण कविहरूले सन्तसाहित्यको विकास मात्र गरेनन्। फुटकर पद्यलेखनमा सीमित प्राथमिक नेपाली कविताका शैलीको यथोचित विकास भएको छ। सुवानन्द दासले सिर्जेका कवित्त परिपाटीको लेखनविधिलाई सन्तकविहरूले फराकिलो दिशा दिँदै लहरीकाव्य शैलीको प्रवर्तन गर्‍यो। ज्ञानदिल दासको उदय लहरी प्राथमिककालीन नेपाली कविताको अर्को कोशेढुङ्गो हो। वीरधारा र सगुणधाराका कविहरूले प्रदान गरेका लोकदृष्टिलाई निर्गुण कविता परम्पराले सांस्कृतिक समन्वय गरेर अझ व्यापक बनायो। त्यसैकै परिणामले नेपाली कविता परम्परामा सवाई छन्दको प्रभाव अभिहीत गरेर धैरै लाहुरेहरूले सवाई काव्यको भण्डारण गरे।

नेपाली काव्य साहित्यको विकास र प्रचारमा यस प्राथमिककालीन कविहरूको अतुलनीय योगदान छ भने नेपाली संस्कृति र भाषाको उन्नयनका लागि अभिस्मरणीय छ।

5.3.2 प्राथमिककालीन नेपाली कविताका संरचनागत विशेषता

छुट्टा-छुट्टै समय र धारामा अवतरित प्राथमिक नेपाली कविताका संरतनागत विशेषतालाई निम्नलिखित रूपमा देखाउन सकिन्छ।

वीरधाराका नेपाली कवितामा नेपाली जीवन र मनमा युगौदेखि भिज्दै आएको संस्कृत परम्परालाई प्राथमिककालीन वीर धाराका कविताले पच्छ्याएका छन्। परम्परागत शास्त्रीय छन्द तथा लोकप्रसिद्ध काव्य संरचना यसकालका कवितामा पाइन्छ।

वीरगाथा र अध्यात्म दुईवटा कथ्य क्षेत्रको समानन्तर विकासले प्राथमिक नेपाली कविताको ढाँचा तयार गरेको अवबोध हुन्छ। घनश्याम नेपालको भनाइ यस सम्बन्धमा युक्तियुक्त देखिन्छ – दुवै कालखण्डका कविहरूले आफ्ना-आफ्ना चरित्रनायकको स्तुतिगान र प्रशंसा गरेर कविता लेखेका छन्। तर अन्तर कहाँ छ भने पहिलो कालखण्डकाले आफू जस्तै हाड-मासुका तर आफूभन्दा शक्तिशाली भौतिक नायकहरूको यशोगान गरेका छन्। अनि दोस्रो कालखण्डकाले चाहिँ पराभौतिक शक्तिको उपासना र स्तवन गरेका छन्। आध्यात्मिक भाव र यसका प्रतिपादक प्रतीक एवम् बिम्बहरूको प्रयोग सुवानन्ददासदेखिकै कवितामा पाइन्छन् भने व्यक्तिस्तुति र वीरगाथाको परम्परा प्राथमिककालको अन्त्यसम्म मात्र होइन, कुनै न कुनै रूपमा आधुनिक कालसम्म पनि चलिरहेकै पाइन्छ।

लोकजीवनको अभिन्न ढुकढुकीलाई कवितामा कवित् र कवित्त लोकछन्दको संरचनात्मक रूप दिन सकेका छन्। सांस्कृतिक रीतिनियम, धार्मिक व्यक्तित्वको, पौराणिक प्राक्सन्दर्भको, नेपाला मानसिकता र नेपाली सांस्कृति जीवनको, पैतृक भू-सन्दर्भहरूको ऐतिहासिक वर्णन यस कालका कविताको संरचनागत विशेषता हो। उदाहरणका लागि-

जस्ले सातु गर्‍यो मकैकन पिंधी सिधो मुठीमा धर्‍यो ।

सिन्की थीचि सुकाइदियो नुनढिको फोर्‍यो र साथ्मा लियो ।।

कोदो फाँडि फल्यो नखाइ दहिको ठेको सिकामा धर्‍यो ।

भेंडो छोडिदियो दशैंकन भनी त्यो हो बडो बुद्धिमान् ।।

भक्ति धाराका नेपाली कवितामा भक्तिको विषयकृष्ण र रामसितै देश भक्तिको भावना रहेको छ। भक्तिकालीन नेपाली कविताको संरचनात्मकताबारे चूडामणि बन्धुको कथन उपयुक्त देखिन्छन्-जातीय छन्दमा लेखिएका कृतिहरूले कविका मौलिकता, लोकप्रियता र कल्पना-शक्तिको नमुना उपस्थित गरेका छन्। भाषाको चोखो रूप र छन्दको गतिशीलता र सरसता भानुभक्तले दिएका हुन्।

यस कालमा सन्त साहित्यको प्रादुर्भावन मात्र भएन तर नेपाली कविताको बाह्य संरचनागत परिपाटीमा पनि नयाँपन आउन सक्यो। लहरीकाव्यको उद्भावना यसको उपज मान्न सकिन्छ।

भक्तिकालीन वा अध्यात्म कालका नेपाली कवितामा पाइने विशेषताहरू नै यसका संरचना पक्ष हुन्। कविहरू ईश्वरको आराधना, सगुण र निर्गुण भक्तिको उपासना, रतिरागात्मक प्रवृत्ति, दार्शनिक चिन्तन, साम्प्रदायिकता, लोक-तत्त्वको प्रभाव र अन्तर्भावन, स्वतन्त्र र मौलिक भावको उन्मेष, जातीयताप्रति सचेतता, स्थानीयताको समावेश, राष्ट्रप्रेमपर्ति जागरण, युगीन चित्रण, ब्रज भाषाको प्रभाव, अनुवाद कलामा मौलिकता, अध्यात्ममुखी विद्रोहतिर आकर्षण,

परम्पराप्रति विरोध, विद्रोह, व्यङ्ग्यात्मकता, प्रबन्धात्मक काव्य स्वरूपको विकास, निम्नवर्गीय समाज र जीवनप्रति दृष्टि, संवादात्मक शैलीको विकास, नैतिक चेतनातर्फ आग्रह, भाषामा जागरुकता, शास्त्रीय संस्कृत साहित्यको प्रभाव आदि देखिन्छन्।

नमुनाका लागि भानुभक्तका राष्ट्रप्रेमको विशुद्ध अभिव्यक्तिको कवितांश यसप्रकार छ-

अमरावति कान्तिपुरी नगरी

+++

तरवार कटार खुडा कुकुरी ।

पिसतोल र बन्दुकसम्म भिरी ।।

अति शूर र वीर भरी नगरी ।छ त कुन् सरि कान्तिपुरी नगरी ।।

निष्कर्षमा वीर र भक्ति दुवै कालका प्राथमिक नेपाली कवितामा संवेदनशील युगबोध तथा एतिहासिक वा राजनैतिक चेतनाको प्रभाव बढी देखिन्छन्। वीर र भक्तिमा विषयगत प्रयोजनको दृष्टिले केही भिन्नता देखिए पनि भक्ति परम्पराको सूक्ष्म बीजरूप वीर परम्परामै अङ्कुरित भएको दयाराम श्रेष्ठको भनाइ छ। वीरपरम्पराको राष्ट्रिय भावयुक्त काव्य-प्रवृत्तिलाई भक्तिपरम्पराले पनि अंशतः वहन गरेको पाइन्छ। यस कालको ऐतिहासिक स्वरूप परस्पर श्रृङ्खलाबद्ध छन् भन्ने श्रेष्ठको थप भनाइ सामयिक देखिन्छ।

1:

:¡)

1.

?

....

....

....

2. [illegible] र [illegible]

....

....

3. [illegible]

....

....

5.4 प्राथमिककालीननेपाली कविताका प्रवृत्ति वा धारा

[illegible] – 1. [illegible] , 2. [illegible] । [illegible] र [illegible] र [illegible] यस [illegible] लगभग [illegible] दशक [illegible] छ। [illegible] र [illegible] - 1. [illegible] , 2. [illegible] र 3. [illegible] यस [illegible] छ।

[illegible] अलग [illegible] आ [illegible]

छ। नेपाली कविताको प्राथमिककालको पहिलो कालखण्डमा आजसम्म अनुसन्धानले फेला पारेका दुर्लभ कविहरू र तिनका कविताहरूको नामोल्लेख गर्न सकिन्छ। सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ, उदयानन्द आदि कविहरूले आफ्ना कवितामा समकालीन युगपुरुषलाई विषय बनाएर युगको प्रवृत्तिगत मर्यादालाई लेखेका छन्। यस कालखण्डमा व्यक्तिगत स्वार्थ र काल्पानिक उडानमा रमाएर युगवोध चिन्तनदेखि टाढा मिथ्यास्तुतियुक्त कविताहरू पनि सिर्जना गरिएको देख्नमा पाइन्छ। ललितावल्लभका दुई पृथ्वीन्द्रवर्णनोदय र भक्तविजय आदि काव्यलाई स्वयं पृथ्वीनारायण शाहले अनादार गरेका प्रसङ्गहरू विवेच्य छन्।

प्राथमिक प्रारम्भावस्थाका नेपाली कवितामा नेपाली माटोको सुवास रहेको खोजकर्ताहरू मान्छन् किनभने वीरपूजक कविहरूलाई देशको यथार्थ र जातीय वैशिष्ट्यले आकृष्ट पारेनन् भन्न सकिँदैन। यसरी हेर्दा प्राथमिक नेपाली कविताको दुवै कालखण्डका कविताहरूमा वैशिष्ट्यको हिसाबले पहिलो कालखण्डका कविहरू युगीन राष्ट्रिय र जातीय संवेदनाले भरिएका पाइन्छन्। यसको विपरीत दोस्रो कालखण्डका राम र कृष्णका उपासक औ सन्त कविहरू यथार्थ निरप्रेक्ष अलौकिक आदर्शलोकतिर बडी झुकाउ राखेका पाइन्छन्। उनीहरू नेपाली जातीय सांस्कृतिक एकताको भावनातिर आकृष्ट बन्न सकेका छैनन्। यस सम्बन्धमा दयाराम श्रेष्ठका विचार उल्लेख योग्य छन्- अघिल्लो सुवानन्ददासहरू युग-पुरुषको स्तवन, व्यक्तिको चित्रण र युद्धको सजीव वर्णनद्वारा देखभक्तिमा जोड दिन्छन्, ईश्वरभक्तिमा होइन। यसैले पनि भक्तिकालका कविहरूमा पूर्ववर्ति कालको काव्य-परम्पराप्रति प्रभाव पर्नु स्वाभाविक छ।

धिक्कार हो मकन बस्नु नराखी कीर्ति–भनी आफ्नो यशलाई अमर बनाउने आकांक्षाले प्रेरित भएर भानुभक्तले संस्कृतको उपजीव्य महाकाव्य अध्यात्म रामायणको नेपालीमा उल्था गरेर तत्कालीन राजनैतिक र सामाजिक स्थितिको समेत प्रकाश पारेर आफ्नो युगको पुष्टि एतिहासिक पृष्ठभूमिमा गरेका छन्। त्यसैबाट भक्तिकाव्यको सापेक्षिक सोद्देश्यता तत्कालीन सामाजिक र राजनैतिक परिप्रेक्ष्यमा भएको छ भनेर श्रेष्ठले लेखेका छन्। भक्तिकालमा कविहरूमा भक्तिको अनेक मार्गको प्रभाव परेको देखिन्छ। ईश्वर बरालले पुष्टि-मार्गको प्रभावलाई नै भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण मानेका छन्। बरालका भनाइ यसप्रकार छन्- प्राथमिक कालको नेपाली साहित्यमा 1884 तिर वैष्णव भक्ति साहित्यको जुन प्रणयन देखिन्छ त्यो पुष्टि-मार्गको प्रभावले हो।

प्राथमिक नेपाली भक्ति कविताको प्रणयन सम्बन्धमा लेखकहरूले आ-आफ्ना तर्कको पुष्टि गरेका छन्। बालचचन्द्र शर्मा, कमल दीक्षित, तारानाथ शर्मा आदिले तत्कालीन राजनैतिक अस्थिरता र विधर्मी शक्तिसित पराजय हुनु अनि सं 1872 मा सुगौली-सन्धिबाट जनतामा उत्पन्न व्यापक मानसिक उदासीनतालाई भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण मानेका छन्। मथुरादत्त पाण्डेयले नेपाली भक्तिकाव्यको निर्मितिको कारण राजनैतिकसापेक्ष तथा सांस्कृतिक परम्परावै उपज मानेका छन् तर यी मतहरूमा प्रशस्त विवाद रहेको तथ्य श्रेष्ठले सार्वजनिक गरेका छन्। उनका विचारमा भक्तिकाव्यका सम्बन्धमा कतिपय विवादहरूलाई नलीकन यसको उपादेयताको रूपमा सन्त ज्ञानदिलदासको उदय लहरी वा भानुभक्तीय कृतिहरूमा प्रयुक्त नेपाली भाषालाई केलाएर भक्तिकाव्यमा नेपाली रगत र मासु खोज्नु युक्तिसङ्गत ठहर्दछन् भनेका छन्।

5.4.1 प्राथमिककालीननेपाली कविताका प्रवृत्ति

प्राथमिक नेपाली कवितालाई प्रमुख दुई कालखण्डमा बाँडेर त्यसका प्रवृत्तिगत विशेषताहरूमाथि चर्चा गरिनेछ।

5.4.1.1 वीरगाथाकाल

पहिलो खण्डलाई वीरगाथा काल (1740-1816) वा वीर धारा पनि भनिन्छ। नेपाल एकीकरण र राज्य विस्तारको सम्पूर्ण अवधि नै नेपाली कविता साहित्यको वीरगाथा काल हो। यस कालमा देखापरेका कवि र तिनका कवितामा पाइने प्रवृत्तिगत विशेषता यस प्रकार छन्-

सुवानन्ददास- यिनका बारेमा आजसम्म निश्चित रूपमा कसैले पत्तो लगाउन सकेका छैनन्। तापनि यिनका कवित्तमा पाइएका आत्मनिवेदनबाट उनका आंशिक जानकारी पाउन सकिन्छ-

आफु ति नेवार्‍या जाति बोल्छ ता ललित पारी
आफु ता मजमकुटु तंरो ता वलियो मुटु
(नाम रह्या गजानन धरम तपरे तरा भरले ते)
बगर छुट्यो ताँति ककनि को लायो सांधिः

यिनले पृथ्वीनारायण शाहको विजय अभियान सम्बन्धी कवित्त छन्दमा पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता रचना गरेका पाइएका छन्। राष्ट्र निर्माता श्री 5 पृथ्वीनारायण शाहको जीवनकालमा तिनले कविता लेखेका थिए भन्ने अनुमान सबैले लगाएका छन्। तिनका रचनाशक्तिमा प्रौढता देखिन्छन् भने वीरताको बयान गर्न तिन सक्षम देखिन्छन्।

यिनका कवितामा लोकलयको कवित्तको प्रयोग गरिएको छ। यस कविताले आजसम्म नेपाली भाषाका पहिलो नेपाली कविताको प्रतिष्ठा पाएको छ। यसमा कवितामा अनुप्रास, उपमा र रूपक अलङ्कारको सुन्दर प्रयोग गरिएको छ। गोकुल, भीमसेन, कृष्णअउतारीजस्ता पूर्व मिथक र प्रतीकहरूको प्रयोग पाइन्छ भने तत्सम, ठेट नेपाली शब्द तथा ब्रज, अवधि र नेवारी भाषाको शब्दको विशेषता पाइन्छ।

शक्तिवल्लभ अर्ज्याल- यिनी पृथ्वीनारायण शाहाका राजपुरोहित र संस्कृतका ठूला पण्डित थिए। यिनी आफैले कोटी-कोटी श्लोकका रचयिता भनेर घोषना गरे पनि शास्त्रीय छन्दमा रचिएको दुईवटा श्लोक मात्र प्राप्त छ। यसलाई तनहूँ-भकुण्डो शीर्षक दिएर पछि प्रगती पत्रिकामा सर्वप्रथम छापिएको छ। प्रस्तुत श्लोक स्वागता छन्दमा रचिएको छ। यसमा राजनैतिक दूरदर्शिता एवम् अन्त्यानुप्रास र प्रतीकको संयोजन रहेको छ।

उदयानन्द अर्ज्याल- यिनी सिंहप्रताप समकालीन एवम् संस्कृतका पण्डित थिए। यिनका 26 श्लोके पुरानो बातको अर्जी र कुलवर्णन कविता प्राप्त छन्। ऐतिहासिक दृष्टिकोण, वीरताको भावना, चित्रात्मक वर्णन एवम् उपमा, अनुप्रास आदिको प्रयोग यिनका कविताका विशेषता हुन्।

सुनदरानन्द बाँडा- बहादुर शाह र भीमसेन थापाका समयावधि राम्रो दरवारिया पहुँच भएका बाँडाका दुई नेपाली श्लोक आशा नदी पाइन्छन्। यिनका 12 नेपाली श्लोकहरू त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा, रामायण र बहादुरशाहवरणनम् फेला परेका छन्। चिनका कवितामा संस्कृत, नेपाली, नेवारी भाषाको मिश्रण पाइन्छन्। यिनी प्रतीकात्मक ढङ्गमा कविता रच्ने सिपालु कवि देखिन्छ। यिनले भौतिक चरित्र नायकलाई ईश्वरको प्रतिनिधि मानेका छन्।

राधावल्लभ अर्ज्याल- यिनी गोर्खाका राजपुरोहित थिए। यिनका तीन थरीका साँढ्याको कवित् मध्ये माले साँढेको कवित् उनको हो भनी ठम्याइएको छ।

यिनका कवित्‌सित सुवानन्दको लेखनी रूप दुरुस्त मिल्दछन्‌ त्यसैले ती कवित्‌ सुवानन्दले नै लेखेका हुन्‌ कि भन्ने शङ्का पनि गरिएको छ। यिनका कवितामा युगीन चेतनाको अभाव र मिथ्यास्तुतिले भरिएको आरोप पनि रहेको छ। तापनि यिनका कवितामा मानवेतर जीव र जीवनतर्फको सजीव वर्णन पाइन्छ जसले कविताको परम्परामा नयाँ क्षितिज उघारिदिएको छ।

रामभद्र पाध्या- संस्कृतका ज्ञाता थिए। तिनका नेपालीमा उल्था गरिएको लक्ष्मीधर्म संवाद र आठ श्लोके नेपाली कविता बन्धुविनपराष्टकं प्रकाशित छन्‌। यस आठ श्लोके कविता बुहारी शिक्षानिष्ट देखिन्छ। यिनी शिक्षा र उपदेश दिने कविका रूपमा चिनिएकाले यिनी वीरकाव्य परम्पराको श्रेणीमा पर्दैनन्‌ भनेर घमश्याम नेपालले लेखेका छन्‌।

गुमानी पन्त- यिनी भीमसेन थापाको समकालीन अलमोडा निवासी थिए। यिनलाई खडीबोली हिन्दीका आदिकविका रूपमा चिनिन्छन्‌। कवित्वशक्ति भएका पन्त तरुन्त कविता कोर्न सिपालु कवि थिए। यिनले संस्कृत, खोडी र नेपाली भाषामा केही पद्यहरू लेखेका भए पनि पूरा नेपाली कविताहरू प्राप्त हुन नसकेको चूडामणि बन्धुको मत छ। यिनका धन्य गोर्खाली राजा कविता प्राप्त छ। यस कवितामा नेपाली गोर्खालीहरूको वीरताको प्रशंसा पाइन्छ।

यस धाराका कवितामा पाइने प्रमुख प्रवृत्तिलाई घनश्याम नेपालले यसरी राखेका छन्‌- यस अवधिको मूल प्रवृत्ति वीरगाथा र शासक-स्तुति हो। यसबाहेक आत्मनिवेदन, मनोरञ्जनात्मकता, श्रृङ्गारात्मकता, नीति-शिक्षा, सामाजिक संस्कार एवम्‌ समाजपरकता, अध्यात्म-चेतना र ईश्वराराधन, तथा व्यङ्ग्यात्मकता आदि छन्‌। यस कालका कविताहरू प्रायः फुटकर रूपमा छन्‌।

5.4.1.2 अध्यात्मकाल

प्राथमिक नेपाली दोस्रो कालखण्डलाई अध्यात्मकाल (1816-82) वा भक्तिकाल पनि भनिन्छ। नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाली सेनाको हार, भीमसेन थापाको

दुःखद् अन्त्य र राणावंशको उदय इत्यादि कारणले नेपाली काव्याधारा पारलौकिक पुरुषहरूको व्यक्तित्व चित्रणमा प्रवृत्त हुन पुगेपछि भक्तिकाल वा अध्यात्मकालको प्रतिष्ठा भएको हो।

यस भक्ति धारालाई तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

कृष्णभक्ति धारा, 2. रामभक्ति धारा र 3. निर्गुण भक्ति धारा।

5.4.1.2.1 कृष्णभक्ति धारा

यस धाराका कविहरूले कृष्णलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर कविता रचना गरेका छन्। कृष्णको उपासना गर्नु र अध्यात्म-चेतनालाई सर्वसाधारणसमक्ष पुर्‍याउनु यस धाराका कविताको उद्देश्य रहेको देखिन्छ। यस धाराका प्रवर्तक को हुन् भन्ने सम्बन्धमा लेखकहरूको विचारमा एकरूपता पाइँदैन। कमल दीक्षितले गुमानी पन्तलाई भक्तिकालका आदि स्रष्टा मानेका छन् भने केशवप्रसाद उपाध्यायले यदुनाथ खनाललाई मान्छन्। यी दुई लेखकबाहेक बाबुराम आचार्य, बालचन्द्र शर्मा, ताना शर्मा, दयाराम श्रेष्ठ, घनश्याम नेपाल, मोहनराज शर्मा आदिले इन्दिरसलाई मानेका छन्। यस धाराका कवितामा पाइने प्रवृत्तिगत विशेषताहरू यसप्रकार छन्। यस धाराका कविहरू इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, हीनव्याकरणी विद्यापति, पतञ्जली गजुर्‍याल, छविलाल नेपाल आदि प्रमुख छन्।

घनश्याम नेपालले कृष्ण कथामा केन्द्रित नेपाली काव्यलाई मुख्यतः दुई धारामा बाँडेका छन्- 1. रतिरागात्मक अभिव्यक्तिका काव्य, 2. रतिरागेतर अभिव्यक्तिका कविता। यस पहिलो समूहका कविहरूमा इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी, हरिदास, हीनव्याकरणी विद्यापति, छविलाल नेपाल आदि छन् भने रतिरागेतर समूह वा धाराका कविहरू वसन्त शर्मा, वीरशाली पन्त, यदुनाथ पोख्र्याल, पतञ्जली गजुर्‍याल आदि छन्। यी कविहरूले अध्यात्म वा भक्तिका

Notes

कविता रचना गरेका पाइन्छन् भने तीमध्ये यदुनाथ पोखर्यालले वीरस्तुतिका काव्य पनि लेखेका छन्।

इन्दिरसका गोपिका स्तुति, विद्यारण्य केशरीका युगलगीत, र द्रोपदी स्तुति, वसन्त शर्माका कृष्ण चरित्र, समुद्र लहरी, वीरशाली पन्तका विमलबोधानुभव, सरस प्रेमावली, यदुनाथ पोख्र्यालका स्तुतिपद्य र श्रीकृष्ण चरित्र, हीनव्याकरणी विद्यापतिका गीत गोविन्द, राग बाह्रमासा,सातराग, सात नायिका, गीतावाणी, पतञ्जली गजुर्यालका चौरपञ्चाशिका, बाल-गोपालवाणी, हरिभक्तमाला आदि काव्य-कृतिहरू उपलब्ध छन्। यी कविहरूका कवितामा पाइने प्रवृत्तिलाई केलाउँदा पौराणिक भागवत् कथालाई मौलिकता दिने प्रयास, नेपाली परिवेशको चित्राङ्कन, ठेट नेपाली र हिन्दी मिश्रित काव्यभाषाको प्रयोग, प्रतीकात्मकता, आन्तरिक भावको उपस्थापन, मौलिक रचनाको प्रयास, युगबोधको झीणो प्रयास, छन्द र अलङ्कारको प्रयोग, भावको पुनरुक्ति आदि देखिन्छन्।

5.4.1.2.2 रामभक्ति धारा

वाल्मीकिको अध्यात्म रामायणलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर रामको यश र आदर्शलाई कवितात्मक रूप दिइएर यस धाराका कविहरूले कविता रचना गरेका छन्। यस धाराका केन्द्रिय कवि भानुभक्त आचार्य हुन् भने रामकाव्यका चर्चित अर्का कवि रघुनाथ पोखरेल हुन्। भानुभक्त आचार्य सम्पूर्ण नेपाली साहित्यको प्रतिनिधि गर्ने आदिकवि हुन्। नेपाली साहित्यमा भानुभक्तका बारेमा जति प्रशंसा र खोजी अरू कविहरूमा भएको छैनन् भन्दा हुन्छ। भानुभक्तका बारेमा सबैलाई धेरथोर जानकारी भएकै छन्। उनका अध्यात्मरामायण मुख्य कृति हो। यसलाई संस्कृतको भावानुवाद मानिन्छ। यो नेपाली समाजका लागि विरासद हो। यिनका अरू कृतिहरू पनि उपलब्ध छन्-बधू-शिक्षा, प्रश्नोत्तरी र रामगीता। भानुभक्त नेपाली समाजमा कविका रूपमा मात्र प्रतिष्ठित छैनन् तिनी जातीय

भावना र साम्प्रदायिक सद्भावनाका उन्नायक सांस्कृतिक प्रतीक पनि हुन् भनेर घनश्याम नेपाल भन्छन्।

राम-काव्यका अर्का निर्माता रघुनाथ पेखरेल हुन्। उनले रामायणका कतिपय खण्डहरू अनुवाद गरे पनि सुन्दरकाण्ड मात्र हालमा उपलब्ध छ। अनि केही फुटकर कुट पद्यहरू प्रकाशित छन्। रामकाव्य परम्पराका कवितामा पाइने प्रवृत्तिहरूमा महाकाव्यात्मक स्वरूपको प्रतिष्ठा, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यको उठान, जातीय भावना, नेपाली लोकभाषाको प्रणयन, शास्त्रीय छन्दको प्रयोग, अभिव्यक्तिमा सरलता र सहजता, अरबी, फारसी उर्दू भाषाका शब्दहरूको प्रयोग, जातीय भावनाप्रति झुकाउ, सरल सुललित पदावली, सामयिक जीवनको छाप र भाषाको सुन्दर र परिमार्जित प्रयोग जस्ता विशेषता पाइन्छन्। निष्कर्षमा भक्तिको विषय कृष्ण र राम भए तापनि देशभक्तिको भावनालाई पनि उक्त धाराका कविहरूले उठान गरेका कुरा बन्धुले गरेका छन्। **5.4.1.2.3**

निर्गुण भक्ति धारा

पारलौकिक निर्गुण स्वरूपको ज्ञान र भक्तिलाई लोकलयमा उतार्ने जोसमनी सन्तहरूका कविता परम्परालाई निर्गुण भक्ति परम्परा भनिन्छ। निर्गुण भक्ति धारालाई जोसमनी सन्त परम्पराको रूपमा पनि चिनिन्छ। यस धाराका आदिगुरु सन्त शशिधर हुन्। यस धाराका अन्य कविहरू अगमदिलदास, अखडदिलदास, ज्ञानदिलदास, गोविन्ददास आदि छन्। शशिधर, अगमदिलदासले केही भजनहरू नेपाली भाषाको प्रभावमा लेखेका छन्। हिन्दीमूलक सधुक्कडी बोली यी सन्त कविहरूका मुख्य भाषिक माध्यमका रूपमा देखिन्छ। यसमा अखडदिलदास विशुद्ध नेपालीपन भएका भाषा प्रयोक्ता कवि हुन्। यस धाराका मुख्य र केन्द्रिय मानिएका कवि सन्त ज्ञानदिलदास हुन्। उनका उदयलहरी र भजन संग्रह प्रकाशित छन्। ज्ञानदिलदास सरल र ठेट नेपाली भाषामा सामाजिक विद्रूप, अन्धविश्वास र कुरीतिप्रति व्यङ्ग्यात्मक

Notes

आलोचना तथा गम्भीर दार्शनिक एवम् आध्यात्मिक विचारहरूको अभिव्यक्ति गर्ने कवि हुन् भनेर घनश्याम नेपाल भन्छन्।

निर्गुण धाराका कविहरूले सगुण आस्थाको अभिव्यक्ति पनि दिएका पाइन्छन्। यस सम्बन्धमा नेपाल अझ के लेख्छन् भने एकातिर यिनीहरू निर्गुण निराकार ऐश तत्वको साधनाका कुरा गर्दछन् भने अर्कोतिर शिव, विष्णु, राम, कृष्ण, हरि आदिलाई पनि मान्ने हुँदा यी शैव र वैष्णव मतानुयायी पनि छन्। पुष्प शर्माका अनुसार यिनीहरूका अतिरिक्त यसै कालमा देखापरेका वीरशाली पन्त, पतञ्जलि गजुर्याल, हरिदास, यदुनाथ पोख्र्याल, लालबहादुर आउँमासी, रणबहादुर प्रभृत्ति केही कविहरूले मत्स्येन्द्रनाथ, ध्रुव, प्रह्लाद, विष्णु प्रभृत्ति विभिन्न देव-देवताहरूको स्तुतिपरक तथा देशप्रेमपरक, युद्धयात्रा, नीति उपदेशात्मक विषयका एकाध कविता-कृति रचना गरेर नेपाली साहित्यलाई गतिशील तुल्याउने प्रयास गरेका छन्। यस धारा धाराका कवितामा पाइने प्रवत्तिहरू ईश्वरको साधना, सगुणभक्तिप्रति आस्था, सामाजिक कट्टरताप्रति विरोध, निम्नवर्गीय समाजप्रति सहानुभाव, लोकलयको प्रभाव, नीतिवादी जीवनदर्शन, नेपाली भाषाको परिमार्जित रूप, युगबोध र सामयिकता इत्यादि देखिन्छन्।

□ 2: □ □ □ □ □

□ □ □:¡) □

1. □ -□ □ □ □ □ □ ?

....
....

....

2. □ □ □ □ □ □ □ र □ -□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

....

....

....

3.□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □□□ □
□ □ □ □ □ □ □ □ □

....

....

....

5.5 उपसंहार

प्राथमिककालीन नेपाली कविताको प्रारम्भ वीर स्तुतिबाट नै भएको देखिन्छ। शाश्वत् तथा वीर पौरुषय चरित्रनायकहरूका प्रशंसा गरेर कविता लेख्नु वीरगाथाकालका कविहरूको चिन्हारी हो। यस चरण वा धाराका कविहरूले युगको प्रवृत्तिगत मर्यादाभित्र रहेर कविता लेखेका छन्। वीरगाथा कालका कविसितै भक्ति वा अध्यात्म कालका कविहरूमा पनि वीरको स्तुति गर्ने प्रभावको परम्परा यथावत् रहेको पाइन्छ। राजनैतिक चेतनाको गहिरो प्रभाव वीरगाथा कालका कविताको विशेषता हो। वीरगाथा कालपछि नेपाली कविता परम्परामा भक्ति वा धार्मिक

6.9□ □
□ □ □

1.□ 1:□ □ □ □ □

□ □ □ 6.3□ □

2.□ 2:□ □ □ □ □

□ □ □ 6.4□ □

3.□ 3:□ □ □ □ □

□ □ □ 6.5□ □

Notes

भक्तिकालका कविहरूले अरू तीन उपधाराहरूमा रहेर कविता सिर्जना गरेका छन्। अघिल्लो वीरगाथा कालको मर्यादाको हिसाबमा भक्तिकाललाई पलयानवादी वैचारिकताको उपज मानेर हेयाएका पनि छन् तर यस कालमा नेपाली भाषाको चोखो रूप र छन्दको गतिशीलताका साथै सारा नेपालीलाई जातीय बन्धनको एउटा सूत्रमा सांस्कृतिक प्रतिष्ठा कायम गर्न सक्षण भएको घटनालाई बिर्सन सकिँदैन।

5.6 सार

यस प्रखण्डमा प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्तिबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

प्राथमिककालीन नेपाली कविता वीरगाथाबाट सुरुवात भएको हो। आजसम्मको खोज र अन्सन्धानबाट नेपाली कविता वीरधाराबाट प्रवर्तन भएको हो। यस धारामा वीर पौरुषय चरित्रनायकहरूको प्रशंसा गरी राष्ट्रिय चेतनाबोधलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

अङ्ग्रेजसित नेपालीहरूको हार र व्यापक उदासीनताले नेपाली काव्य-परम्परामा भक्तिकालको परवर्तन भएको हो। सं 1872 को सुगौली-सन्धिले राष्ट्रिय शक्ति क्षीण बन्नथालेपछि कविहरू लाचार भएर अन्तर्मुखी धरातललाई रोज्न पुगेका थिए। सुगौली सन्धिको ढुँडा टेकाइलाई जातीय अपमान मान्दै राजनीतिक नैराश्यतालाई साहित्यमा पुकारेका छन्।

साकार वा साक्षात् ईश्वरको प्रतिस्वरूपलाई कविता-परम्परामा उतार्ने सगुण धाराका कविहरू हुन्। यस धाराका कविहरूले कृष्ण र रामको महिमागान गरेका छन्। भानुभक्त यसै धारामा देखिएका पहिलो नेपाली आदिकवि हुन्।

पारलौकिक निर्गुण स्वरूपको ज्ञान र भक्तिलाई लोकलयमा उतार्ने जोसमनी कविता परम्परा निर्गुण हो। पारलौकिकका साथै लौकिक सगुण स्वरूपको भक्तिगान निर्गुण धाराले गरेको छ। सामाजिक कट्टरताप्रति विरोध, निम्नवर्गीय समाजप्रति सहानुभाव र नैतिक चेतनाको जागरण ल्याउने कार्यमा यस धाराका कविहरू कटिवद्ध देखिन्छ। शास्त्रीय लेखन विधानदेखि अक्षुण्ण लोकलयमा लहरीकाव्यको प्रवर्तन सन्त साहित्यको प्राप्ति हो।

युगको प्रवृत्तिगत मर्यादाभित्र रहेर कविता लेख्नु वीरगाथा कालका कविताको विशेषता हो। सामाजिक संस्कार एवम् समाजपरकता, अध्यात्म-चेतना र ईश्वराराधन यस धाराको मुख्य चिन्हारी हो।

यस प्रखण्डको अध्ययनले प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति के कस्तो रूपमा विकास भएको छ? यस कालका कवितामा पाइने धारा-उपधाराहरूबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। प्राथमिककालीन नेपाली कविता र काव्यिक प्रवृत्ति यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

5.7 अनुशीलनी:

1. प्राथमिककालीन नेपाली कविताका स्वरूपबारे लेख लेख्नुहोस्।

2. प्राथमिक नेपाली कविताका संरचनापक्षको विवेचना गर्नुहोस्।

3. वीरगाथा कालका मुख्य कवि र तिनका कवितामा पाइने काव्य-प्रवृत्तिमाथि विश्लेषण गर्नुहोस्।

4. सगुण र निर्गुण धाराका कविहरूको परिचय दिएर यस धाराका मुख्य-मुख्य विशेषतालाई केलाउनुहोस्।

5. वीरगाथा कालपछि भक्ति वा अध्यात्म कालको आगमनका कारणलाई दर्शाएर भक्तिकालीन कवितामा पाइने सांस्कृतिक चेतनाबारे चर्चा गर्नुहोस्।

6. वीरगाथा कालका कविहरूमा पाइने भाषिक प्रयोगको अध्ययन गर्नुहोस्।

7. नेपाली जातिमा भानुभक्त आचार्यको महत्त्वलाई चिनाउनुहोस्।

8. कृष्णभक्ति धाराका कविहरूले प्रस्तुत गरेका कृष्णको स्वरूपलाई वर्णन गर्नुहोस्।

9. नेपाली काव्य-परम्परामा सन्त कविहरूको योगदानलाई विवेचना गर्नुहोस्।

10. सुवानन्ददासलाई पहिलो नेपाली कविका रूपमा चिनाएर प्रामणिक तथ्यको पुष्टि गर्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

भानुभक्त र नेपाली समाज ।

कृष्णचरित्र र श्रीकृष्ण चरित्र ।

लहरीकाव्यका रूपमा उदय लहरी ।

जोसमनि सन्त साहित्य ।

सन्त काव्यमा हिन्दी खडीबोलीको प्रभाव।

5.8 अतिरिक्त अध्ययन-

1. कमल दीक्षित – बुईँगल ।

2. राजुप्रधान हिमांशु- साहित्य परिचय ।

3. केशवप्रसाद उपाध्याय-प्राथनिककालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति ।

4. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।

5. तारानाथ शर्मा – नेपाली साहित्यको इतिहास ।

6. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

7. बाबुराम आचार्य – पुराना कवि र कविता ।

8. तारानाथ शर्मा – समसामयिक साझा कविता ।

9. दयाराम श्रेष्ठ सम्भव – वीरकालीन कविता ।

10. दयाराम श्रेष्ठ सम्भव – नेपाली साहित्यको केही पृष्ठ ।

11. खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास।

12. लक्ष्मणप्रसाद गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्श ।

13. दयाराम श्रेष्ठ सम्भव र मोहनराज शर्मा ।

14. कृष्णप्रसाद पराजुली – पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य ।

15. बालचन्द्र शर्मा – नेपाली साहित्यको इतिहास ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

5.9□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□1:□□□□□

□□□□□-□

1□□□□□□□□□□5.3□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□

□□□□□-2□

□□□□□□□□□□5.3.1□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□

□□□□□-□

3□□□□□□□□□□5.3.2□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□

Notes

2. 2:

-1 5.4.1 -
5.4.1.2.3

-2 5.4.1.1 - 5.4.1.2.3

-3 5.4.1 - 5.4.1.2.3

एकाइ – 6 : शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारा

संरचना

6.1 उद्देश्य

6.2 परिचय

6.3 शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारा

6.3.1 शृङ्गार शब्दको परिचय

6.3.1 सम्भोग शृङ्गार

6.3.1 विप्रलम्भ शृङ्गार

6.3.2 शृङ्गारिक कविताको थालनी र विकास

6.3.2.1 मोतीरामपूर्व (सं 1940) शृङ्गारिक कविताको स्थिति र विकास

6.3.2.1 मोतीराम युगमा (सं 1949-1974) शृङ्गारिक कविताको विकास र उपलब्धि

6.4 परिष्कारवादी धाराको परिचय

6.4.1 परिष्कारवादी धाराको प्रवर्तन र विकास

6.4.2 परिष्कारवादी धाराका काव्यिक विशेषता

6.5 स्वच्छन्दतावादी धाराको परिचय

6.3.1 स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन र विकास

6.3.2 स्वच्छन्दतावादी धाराका काव्यिक विशेषता

6.6 उपसंहार

6.7 सार

6.8 अनुशीलनी

6.9 अतिरिक्त अध्ययन

6.1 उद्देश्य

- शृङ्गारिक नेपाली कविताको परिचय र विशेषता
- परिष्कारवादी धाराको परिचय र नेपाली कविता
- स्वच्छन्दतावादी धाराको परिचय र नेपाली कविता
- माध्यमिकदेखि रोमान्टिक कालसम्मका नेपाली कविताको वैशिष्ट्य

6.2 परिचय

नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक काललाई माध्यमिक काल औं विकासकाल पनि भनिन्छ। युग प्रवर्तक मोतीराम भट्टको आगमनसितै सुरु भएको शृङ्गारिक नेपाली कविता परम्परालाई मोतीयुग भनेर पनि चिनिन्छ। तर मोतीराम भट्टपूर्व केही कविहरूले शृङ्गारिक भावचेतनाका कविता लेखेर नयाँ युगको सुरुवात गरिसकेका भए पनि मोतिरामको प्रादुर्भाव भएपछि मात्र शृङ्गार-रसका कविता-रचना फस्टाएर जान सकेको हो। यस कालको प्रवर्तनले नेपाली साहित्यमा नयाँ युगको विजारोपण गरेको छ। नेपाली कविताको भक्तिधारालाई किनारा लगाउँदै रागात्मक सौन्दर्य, प्रेम-वासना र कामोद्रेक परितोष, मनोरञ्जनतर्फ आस्वादन गराएर नेपाली समाजलाई नयाँ स्वाद दिएको हो। नेपाली भाषा साहित्य विकासको क्षेत्रमा यस युगलाई उर्वर युग मानिन्छ। यस युगमा पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन, गजल विधाको प्रतिष्ठापन, सामूहिक तथा साहित्यिक साङ्गठानिक चेतनाको सांस्कृतिक उन्नयन, दूतकाव्य र नाटिका आदिको प्रकाशन भएर नेपाली साहित्यलाई नवीन दिशाबोध गरेको छ।

शृङ्गारिक धाराको अन्त्यपछि आधुनिक कालको विशेष प्रवृत्तिको रूपमा परिष्कारवाद देखा परेको हो। साहित्यको प्रयोजन केवल मनोरञ्जन मात्र भएपछि त्यसैको वैचारिक विरोधमा परिष्कारवाद नेपाली कविता साहित्यबाट भित्रिएको हो। परिष्कारवादलाई शास्त्रीयवादको नामले पनि चिनिन्छ। लेखनाथ पौड्याल परिष्कारवादी प्रवर्तक कवि हुन्। यसभन्दा अघि भानुभक्तलाई परिष्कारवादी कविको संज्ञा दिएको भएपनि लेखनाथले परिष्कारवादी धारालाई समुचित प्रयोग गरेर अघि बढाएका हुन्। परिष्कारवादको विरोधमा देखापरेको वाद स्वच्छन्दतावाद हो। अघिल्लो परिष्कारवाद र स्वच्छन्दतावाद दुवै पश्चिमबाट विकास भएर नेपाली साहित्यमा कालान्तरमा भित्रिएको हो। सबैभन्दा चासोको कुरो पश्चिममा यी वादहरूको विरोधपछि आधुनिककाल सुरु भएको थियो तर नेपाली साहित्यमा यसले आधुनिककालको प्रवृत्तिका रूपमा प्रवेश गर्‍यो। यसैले समय-समयमा नेपाली साहित्यमा आधुनिककालको प्रतिष्ठापन यद्यपि नभइसकेको भ्रम साट्ने गरेका छन्। पाश्चात्य साहित्यमा पुराना र पारम्पारिक मानिएका यी वाद नेपाली साहित्यमा आधुनिकताका तत्त्वहरूका साथ प्रविष्ठ भएको छ। अतः नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक काल, परिष्कारवाद र स्वच्छन्दतावाद क्रमशः एकपछि अर्को हुँदै नवीन चेतना र दर्शनका साथ विकासिएको छ। यिनीहरूको आ-आफ्नै महत्त्व र पहिचान नेपाली कविता वा साहित्यमा देखापर्छ।

6.3 शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारा

शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दवादी धारालाई निम्नलिखित रूपमा चर्चा गरिन्छ।

6.3.1 शृङ्गार शब्दको परिचय

शृङ्गार शृङ्ग र आर समासबाट बनेको शब्द हो। शृङ्ग को अर्थ कामोद्रेक र आर को अर्थ गति वा प्राप्ति हो। यसैले कामोद्रेकको गति वा प्राप्ति नै शृङ्गार हो। पूर्वीय काव्य-सिद्धान्तमा शृङ्गार मुख्य रस हो। यसलाई आदिरस वा रसराजको संज्ञा दिइएको छ। शृङ्गारलाई आदिआचार्य भरतमुनिले नाट्यशास्त्रमा यसप्रकार चिनाएका छन् – शृङ्गारको शाब्दिक अर्थ कामोद्रेक वा कामवृद्धिको प्राप्ति हो र कुनै पनि उदीप्त मनले प्राप्त गरेको रतिभावजन्य अनुक्रिया नै शृङ्गार हो। यसरी नै आचार्य विश्वनाथले शृङ्गारलाई मनमथोद्भेद वा कामोद्गम भनेर चिनेका छन्। सोमनाथ सिग्देलका अनुसार शृङ्गारको स्थायी भाव रति वा प्रीति हो र नायक-नायिका आलम्बन विभाव हुन् भने एकान्त प्रदेश, उपवन, वसन्तादि ऋतु, चन्द्रोदय, भ्रमर शृङ्गार, विलासका साधन, आलम्बनका चेष्टा आदि चाहिँ उद्दीपन विभाव हुन्छन् अनि नायक नायिकाका भ्रूभङ्ग, कटाक्ष आदि बाह्य शारीरिक व्यापार अनुभाव हुन् र स्मृति, उन्माद, आवेग, मोह, स्वप्न, औत्सुक्य, विषाद, सफलता आदि सहकारी भावहरू चाहिं सञ्चारी (व्यभिचारी) भाव हुन्। यसको स्थायी भाव रति हो। यसका दुई भेदहरू छन्- 1. सम्भोग र 2. विप्रलम्भ।

6.3.1.1 सम्भोग शृङ्गार

सम्भोगलाई संयोग पनि भनिन्छ। नायक नायिकाको मिलन वा संयोगमा आधारित रतिलाई नै सम्भोग शृङ्गार हो। रति मनले चाहेको वस्तु वा व्यक्तिप्रति आकार्षण नै रति हो। सम्भोग शृङ्गारको परिपाक वा परितुष्टि विप्रलम्भ शृङ्गारको समन्वयबाट मात्र सम्भव छ भन्ने मान्यता छ। सम्भोग शृङ्गारका उदाहरण –

कोठा निर्जन देखिँदा शयनमा विस्तार केही उठी

निद्रा-मस्तसरी मुहार प्रियको हेरी निहारी निकै।

गर्दा चुम्बन, देखिएर भरिलो रोमाञ्च गाला भरी

लज्जाक्रान्त वधु जुरूक्क उनले हाँस्दै उठी चुमिइन्। (भरतराज पन्त)

6.3.1.2 विप्रलम्भ शृङ्गार

नायक-नायिकाबीच एकार्कामा प्रेम-प्रणय वा आशक्ति रहेर पनि मिलनको अभावमा छट्पटिएको र वियोगको अवस्थामा रहेको स्थितिलाई विप्रलम्भ शृङ्गार भनिन्छ। जस्तै-

जहाँ छ अनुराग धेर

प्रिय सङ्गम नभए विप्रलम्बै त्यो ।(सोमनाथ सिग्देल)

विप्रलम्भ शृङ्गारका अनुभाव आँखा भिज्नु, स्वर काप्नु, अनुहार खस्नु आदि-आदि हुन्। विश्वानाथ र सोमनाथले विप्रलम्भ शृङ्गारको पूर्वराग, मान प्रवासवास, करुण आदिका रूपमा भेद गरेका छन्। यस शृङ्गारका भेदहरूमा देखापर्ने दसवटा मनोदशाहरू हुन्छन् भनेर प्रतापचन्द्र प्रधानले उल्लेख गरेका छन्। जस्तै- अभिलाषा, चिन्ता, स्मरण, गुँकथन, उद्वेग, प्रलाप अनि उन्माद, व्याधि, जाढ्य, मरण आदि।

विप्रलम्भ शृङ्गारको उदाहरण-

यसो झुकाईकन रातमा पनि

उठेर बाँकी प्रहरै छँदा यिनी

कता गयौ हे शिवजी! भनी भनी

अंगाली रित्तोसंग बोल्दथिन् पनि ।(सोमनाथ सिग्देल)

काव्यमा शृङ्गारको भूमिका सर्वोपरि रहेको देखिन्छ। संस्कृत साहित्य शृङ्गार रसको परिपाकको दृष्टिमा उदाहरण सफल उदाहरण हो। साहित्यको सन्दर्भमा जुन रचनाले मानव मनमा रहको काम वा भोगलाई जगाउँछ या परितुष्ट गर्छ त्यस रचनाली नै शृङ्गार काव्य भनिन्छ। 6.2.2 शृङ्गारिक कविताको पृष्ठभूमि र विकास

नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक कविताको तीन दशकभन्दा थोरै बेसी इतिहास छ। प्रतापचन्द्र प्रधानले नेपाली साहित्यको शृङ्गारिक परम्परालाई विक्रमको 1941 देखि वि.सं. 1974 को सूक्तिसिन्ध र अझ वि. सं. 1982 सम्मको कालावदिलाई मानेका छन्। उनको विचारमा शृङ्गारिक कविताको प्रवाह नेपाली लोक-जीवनको ढुकढुकी रहेर साहित्यमा अक्षुण्ण धाराका रूपमा बगेर आएको हुँदा प्राथमिक कालका नेपाली कवितामा बेला-बेलामा शृङ्गारिक प्रवृत्ति छलबलाउने गरेको पाइन्छ। यसर्थ नेपाली शृङ्गारिक कविताले प्रारम्भिक चरणमै पृष्ठभूमि बनाइसकेको जान्नमा आउँछ। अतः नेपाली शृङ्गारिक कविताको विकासलाई पहिल्याउँदै जाँदा यसका तीनवटा मुख्य कालखण्ड रहेका देखिन्छन्। यस बेग्ला-बेग्लै कालखण्डमा फरक-फरक विषयको शृङ्गारिक अभिव्यक्ति पाइन्छ। यसको विस्तृत चर्चा दोस्रो अध्यायमा गरिनेछ। नेपाली शृङ्गारिक कवितालाई मोतीरामपूर्वको समय र मोतीरामको प्रादुर्भाव पछिको समयमा बाँडेर हेर्दा सहज हुन्छ।

6.3.2.1 मोतीरामपूर्व (1940) शृङ्गारिक नेपाली कविताको स्थिति

मोतीराम भट्टपूर्वका प्रारम्भिक नेपाली कविता वीररस र भक्तिरसमा आधृत रहे पनि विशेष भक्तिकालमा शृङ्गारिक भाव-चेतनाका कविताहरू त्यस समय लेखिएका पाइन्छन्। जस्तै, गीतावाणीका केही उदाहरण-

यौवन्मत्ता कामरसले विहोसै भयाकी ती ।

पक्रन प्रियका पाउ लाजै छ नमान्यकी ।।

एकांत लता कुंजमा षसम्लाई पुर्याउँदी फेर् ।

नायिका भिसारिका भनिंछिन् बहुतै वेर ।।

जस्तै माधवी माधवैकी प्रिया छिन।

तस्तै ई वसंती लता वृक्ष्यकी हुन्।।

प्रियाले छुदामा पुरुषकाषडा रौं।

तुल्यायि कम्प हुन्छ विहोस् कामनाले ।। (हीनव्याकरणी विद्यापति)

कृष्णभक्ति र रामभक्ति दुवै प्रवृत्तिका प्रारम्भिक कविहरूमा शृङ्गार रसको आभास पाइन्छन्। इन्दिरसका गोपिका स्तुति शृङ्गार भावले ओतप्रोत रचना हो। यस रचनामा कवि इन्दिरसले तरूणी गोपिनीहरूको उदीप्त कामोद्रेकलाई प्रकाश पारेका छन्। जस्तैः

दिनबित्यापछि नील केश् झरी।

कमल झैं वदन् शोभामान् धरी।।

दरश दान् गरि धलि धेर् धरी।

हृदयमा दिया कामदेव भरी।।

यसबाहेक कृष्णकाव्यका अरू कवि र तिनका रचनाहरूमा पनि शृङ्गार रसको प्रस्फुट प्रशस्त भएको पाइन्छ। पण्डित विद्यारण्य केशरीका युगल गीत र द्रोपदी स्तुति, वसन्त शर्माको कृष्णचरित्र, पतञ्जली गजुर्यालको चौर पञ्चाशिका, तीर्थराज पाण्डेको विद्या-सुन्दर संवाद, लालबहादुर आउमासीको बाह्रमासे, दानराज लामिछानेको अनुदित चौर पञ्चाशिका र श्लेक पञ्चाशिका, भानुभक्तको रामायण आदि भक्तिकाव्यहरूमा शृङ्गार अङ्ग वा सञ्चारी रतिभावको रूपमा वर्णन गरिएका पाइन्छन्। यी काव्यहरूका मूल प्रवृत्ति भक्ति नै हो तर अङ्ग रसको परिपाकको रूपमा शृङ्गार पनि रहेको देखिन्छ। शृङ्गारिक कविताका पृष्ठभूमि भक्तिकाललाई लिनपर्छ किनभने नेपाली काव्य-परम्परामा वीरगाथा कालको अन्त्यसित राज्यमा राणाहरूको उदय भएको थियो। राज्यमा राणाहरूको आधिपत्यपछि विलासपूर्ण दरवारी सभ्यताको विकास भयो। विलास र मोजमज्जाको मनोकानमा पूरा गर्ने वा उत्तेजित गर्ने किसिमको रोमाञ्चकारी रचनाको चाहना बढयो। त्यसो हुँदा दरवारमा विलासपूर्ण कविताको माग बढ्न थालेपछि शृङ्गार-रसको विकासमा मद्दत पुर्‍यायो भनेर कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान मान्छन्। प्रधानको भनाइमा सत्यता छ, राणातन्त्रको जगजगीले राज्यमा सामाजिक परिवेश र राजनैतिक परिस्थित यसरी खुम्चिएर रहेको थियो त्यो अविश्वासपूर्ण वातावरणले सुधारवादी र क्रान्तिकारी भावनालाई कवितामा उतार्ने सहास नै गर्न दिइएन। एकातिर राजनैतिक उदासीनताले व्यग्र भएर भक्तिमार्ग रोज्ने कविहरूका लागि भने शृङ्गार-रसको कवितातिर ढल्किनु सहज पनि भयो।

तर मोतीराम भट्टको आगमन र उनको अगुवाइ नपाइन्जेल नेपाली कवितामा शृङ्गारिकता फस्टाउन सकेको देखिँदैन। यसो हुनुका केही कारणहरूलाई औलाउन सकिन्छ-

रोमान्स तथा काम मनोभावले युक्त शृङ्गारिक कविताको परिचय भएकोले नीतिकारहरूले यसलाई अस्वीकार गर्नु,

कलाको नाममा अश्लील शृङ्गारले महत्त्व पाउनु,

कवितालाई केवल मनोरञ्जन र विलासको साधनमात्र ठानिनु,

सत्यं, शिवमं, सुन्दरंको साहित्यिक प्रयोजनको अनादार हुनु,

शृङ्गारिक कवि-कर्मप्रति निन्दा हुनु।

यति मात्र नभर कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले भनेअनुसार पतञ्जलि गजुर्याललाई उनका सहोदर दाजु नित्योदयले शृङ्गार रसका कविता रचना गरेका अभियोगमा सरस्वतीको पर्दा खोली हुर्मत लिने भँड्वा भनेर तिरस्कार गरेका घटनाहरू छँदैछन्। यस्ता अनेक कारणहरूले गर्दा सुस्ताएको शृङ्गारिक नेपाली कविताले मोतीरामको शिष्ट शृङ्गारयुक्त रचनासंस्कारले उर्वरता पायो।

6.3.2.2 मोतीरामोत्तर (सं 1949-74) शृङ्गारिक नेपाली कविताको स्थिति र विकास

यस काल खण्डका अगुवा मोतीराम भट्ट हुन्। भट्टले शिष्ट शृङ्गार-रसका कविता रचना गर्न थालेदेखि पुनः कविहरूमा यसतर्फ जाँगर पलाएको देखिन्छ। भट्टका पिकदूत, श्लोक-संग्रह, संगीत-चन्द्रोदय, पतञ्जली र तीर्थराजका चौरपञ्चाशिका, देवराज लामिछानेको शलोकपंचाशिका, पहलमानसिंह स्वारको प्रेमामृतवचन, दुर्गाप्रसाद शर्मा सम्पादित कविता-कल्पद्रुम, दानराज लामिछानेको बाह्रमासे, हरिप्रसाद उपाध्यायको श्री भर्तृहरिशतक, कृष्णप्रसाद रेग्मीको विरहलहरी र प्रभावतीचरित्र, कविता-कल्पद्रुमको दोस्रो संस्करणमा समावेश कविताहरू मदनोद्दीपन, शृङ्गारपच्चीसी, श्रृङ्गारकालिका, यमयमकमाला, श्रृङ्गारमनोहारिणी, श्रृङ्गारतरङ्गिणी, मानसाकर्षिणी आदि

चन्द्रमान राईको आनन्द लहरी-भग दुई, चन्द्रध्वज राईको प्रेम तरङ्ग, सुन्दरसिंह मुन्सीको आनन्द लहरी – भाग पाँच, प्रसादसिंह नेचालीको प्रीति लहरी, नरवीर तामाङको आनन्द लहरी छैटौँ भाग, धर्मसिंह चामलिङको माया लहरी, यसै समय देखापरेका मदनमञ्जरी, विरह लहरी र प्रेम लहरी, शिखरनाथ सुवेदीको श्रृङ्गारदर्पण, लेखनाथको ऋतुविचार, बैरवकुमार राजभण्डारीको प्रेमप्रबन्ध, कृष्णप्रसाद रेग्मीको बाह्रमासे, टीकाराम शर्माको ऋतुमञ्जरी, पत्र-पत्रिकाहरूमा सुन्दरी, माधवी, सूक्तिसिन्धु आदि मुख्य देखिन्छन्।

यस चरणमा प्रबल शृङ्गारिक कविताहरूका केही उदाहरण यसप्रकार छन्।

ताहाँ चन्द्र भया चकोर म त हुँ वर्षा तिमी मो मयर्

बत्ती ब्हौ तिमी ता म ता पुतली हुँ यो जान प्यारी जरूर्।।

तिमी फूल भमरो म हुँ रस तिमी मौरी म हुँ रस् लिन्या

नङ् मासु झैँ गयौ तभ यहाँ तब यहाँ व्यर्थैं कति लेखन्या।। (णोतीराम)

तिग्रा छोपेर हरियो, फरिया कटिमा रह्यो।

केराको पातले मानू, थाम बेह्रे सरी भयो।।

जब पर्‌यो गडबड् मत झक् चली ।

सुतिरह्याँ बइठक्‌तिर गै ढली ।

पछि त सारी उतारि उही गई ।

नकचिने कचिले गरि मन् लिई ।। (लेखनाथ)

अर्काको सुसार गरेर प्यारी! कति दिन् खान्छयौ नि।

आइतबार बिहान् खर्साङमा आउँछयौ बेलूकी जान्छयौ नि।।

भातै पाक्यो गूदु र गूदु तिहुन् त खोर्सानी।

जेठीलाई मेरो सलाम भन्दयौ कान्छीलाई गुटमार्नी ।।

शृङ्गारिक नेपाली कविताका साङ्गोपाङ्गो इतिहासलाई हेर्दा छुट्टाछुट्टै विषयवस्तु, स्वरूप र शैलीलाई ग्रहण गरेर लेखिएका पाइन्छन्। अतः शृङ्गारिक नेपाली कविताका निम्नलिखित विशेषताका साथ विकासिएको घनश्याम नेपाल लेख्छन्-

बाह्रमासा र ऋतुवर्णनका शृङ्गारी कविता ।

जातीय छन्दमा लेखिएका गेय लहरी काव्य र गजलहरू ।

अङ्ग-प्रत्यङ्ग वर्णन, कटाक्ष, नारी नखराको वर्णनका कविता ।

समस्यापूर्ति र विभिन्न स्वतन्त्र भावका कविता ।

उपर्युक्त विशेषताहरूका विकाससितै शृङ्गारिक कविताको उत्थान भए पनि कालान्तरमा धेरै विरोध र प्रतिक्रियाको सम्मुखीन बन्न परेको देखिन्छ। नारी-सौन्दर्यको स्थूल शृङ्गारिक वर्णन-चित्रणको प्रभावक्यलाई नै प्रतिक्रियाको सम्मुखीन गराएको विद्वान्हरूले अडकल लगाएका छन्। काव्यमा श्लीलताको उलङ्घन हुन्, कामुकताको उद्दीपन ज्याद हुनु, शासकको चाहनानुरूप सस्तो भावुकता र कामुक आचारणलाई काव्यमा उतार्नु, युगीन चेतनालाई बेवास्ता गर्नु, नर-नारीको यौन स्मबन्धको स्थूल वर्णन गर्नु, नारीलाई काम-वासनाको प्रतीक बनाउनु, बहु-बिवाहको चलनलाई प्रोत्साहन गरिनु इत्यादि कमजोरीहरू रहेका विद्वान्हरूले ठहर गरेका छन्। यति मात्र नभएर सूक्तिसिन्धु पत्रिकाको प्रतिबन्ध हुनु भनेकै शृङ्गारिक कविताको घोर विरोध गरिनु हो। यसै पत्रिकालाई लागेको आरोपले पनि शृङ्गारिक कविताका कमजोरी स्वतः स्पष्ट हुँदछ। यदुनाथ खनालले सो पत्रिकालाई क्षयोन्मुखी, दासत्वको भावनाको प्रचार गर्ने र मानवताको अपमान गर्ने भनेर आरोप लगाएका छन्। यति हुँदा-हुँदै पनि शृङ्गारिक नेपाली कविताका साहित्यिक उपलब्धिले नेपाली साहित्यलाई नवीन

Notes

दिशातर्फ अग्रसर गराएको देखिन्छ। प्रचलित परम्परालाई त्यागेर नयाँ परम्पराको थालनी गर्नु, पाठकका रुचिअनुरूप रचना गर्नु, जन-साधरणलाई साहित्यमा मिसाउनु, आलाङ्कारिक काव्यात्मक शैलीको विकास गर्नु, प्रकृतिलाई आलम्बन बनाउनु, लोकछन्दको प्रतिष्ठापन गर्नु, परम्परानिषिध अभिव्यक्तिमा जोड दिनु, काव्यलाई रसको परिपाक गराउनु, पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन युगको रूपमा चिनिनु, समस्यापूर्तिको प्रचलन थालिनु जस्ता शृङ्गारिक कविताका विशेषताहरू हुन्।

1:

:¡)

1. ?

....

....

....

2.

....

....

....

3. सबल र - ?

....

....

....

6.4 परिष्कारवादी धाराको परिचय

परिष्कारवादलाई शास्त्रीयतावाद, आभिजात्यवाद, क्लासिकवाद नामले पनि चिनिन्छन्। परिष्कारवाद अङ्ग्रेजी भाषाको Classicism को नेपाली रूपान्तरण शब्द हो। Classic मा ism को योगबाट Classicism शब्द बनेको देखिन्छ। Classic शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम दोस्रो ईशाब्दका ल्यानटिन लेखक ओलस जेलियसले गरेका हुन्। Classic शब्दको खास औचित्य अभिजातवर्गका लागि लेख्ने लेखक औ तिनका रचनालाई बुझाउँछ। परिष्कारवादलाई समय-समयमा अनेक अर्थमा अर्थ्याइएका छन्। जस्तैः प्राचीन ग्रिस र रोममा लेखिएका स्तरीय रचना, सार्वभौम विशेषताले युक्त कृति, विषेश युग र क्षेत्रलाई प्रतिनिधि गर्ने कृति आदि।

परिष्कारवादले साहित्यलाई स्वतःस्फुर्त विधाका रूपमा मान्यता नदिएर साधना मान्दछ। भावुकता र भावनाको विपरीत बोद्धशक्ति र बुद्धिपक्षमाथि जोड दिँदछ। शास्त्रीय नियम अनुकूल परम्पराप्रति सजगता राखेर वस्तुनिष्ठ संयमतासित लेखिने साहित्यलाई परिष्कारवाद भनिन्छ। नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादको प्रभाव र प्रचलन भक्तिकालको रामकाव्य परम्परादेखि नै हुँदैआएको भए पनि यसले यथोचित रूपमा नेपाली साहित्यमा 16 वर्षको कलिलो आयु टेक्न पाएको छ।

6.4.1 परिष्कारवादी धाराको प्रवर्तन र विकास

नेपाली साहित्यमा परिष्कारवादी धाराको परम्परा र विकासको गतिले उर्वरता पाउन सकेको देखिँदैन जति स्वच्छन्दतावादी परम्परासित रहेको छ। ल्याटिन साहित्यमा दोस्रो शताब्दीको समयदेखि चलिआएको यो परम्परा नेपालीमा धेरै पछाडि मात्र प्रवर्तन हुनसक्यो। यसर्थ नेपाली काव्य परम्परामा औलामा गन्न सकिने परिष्कारवादी कविहरू फेला फर्छन्। जति फेला पर्छन् ती कविहरू नेपाली साहित्यका गरिमामय धरोहरका रूपमा प्रतिष्ठापित छन्। यसैले यसकालमा

नेपाली कविताले धेरै उन्नति गर्न सकेको देखिन्छ। समयको व्यवधानको एकमात्र कारणले पनि परिष्कारवादी नेपाली काव्यको विकास कालान्तरमा फस्टाउन सकेन। आधुनिक समयको होड र प्रतिगामी छलाङले गर्दा नीतिवादी प्रवृत्तिसापेक्ष यो धारा धेरै टिक्न नसकेको हुनसक्छ। शास्त्रीय नीति-नियम र बुद्धि क्रीडाले मथिङ्गल खियाउनुपर्ने झन्झट र समयको आग्रहले गर्दा पनि कविहरू यस घेराभित्र धेरै बाँधिएर बस्न रुचाएनन् होला। नेपाली काव्य-परम्परामा परिष्कारवादी चेतनाको उन्मेष सचेत रूपमा हुन नसकेको होइन। यसकालका कविताले कम समयमा धेरै प्रभाव पार्ने कविताको विकास गरेको छ। यसभन्दा पूर्वका शृङ्गारिक कविहरू र उतरार्धका स्वच्छन्दतावादी कविहरू र तिनका कविताहरूको सामु परिष्कारवादी काल कविताले साहित्यलाई बलियो धरातल दिएको छ। यसै कालमा आएर नेपाली कविताले शुद्ध परिष्कृत नेपाली भाषाको विकास गर्ने प्रयास गरेको हो। विषयगत विविधताका दृष्टिले पनि स्वच्छन्दतावादी कविताहरूभन्दा नीतिकालीन कविताहरू ज्यादा शक्तिशाली र समाजोपयोगी देखिन्छन्।

घनश्याम नेपालले परिष्कारवादी धाराको कालावधिलाई नीतिकालको नामकरणको रूपमा चिनाएका छन्। उनले नामकरण गरेका नीतिकालावधि सन् 1917-33 सम्म 16 वर्षको रहेको छ। यसकालका कवितालाई विकास गर्ने कविहरू लेखनाथ पौड्याल, धरणीधर शर्मा कोइराला, चक्रपाणि चालिसे, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, रामचन्द्र गिरी, ठाकुर चन्दनसिंह, मणिसिंह गुरुङ, रामप्रसाद सत्याल, दीनानाथ सापकोटा, कुलचन्द्र गौतम, सौमनाथ सिग्द्याल, भैयासिंह, इन्द्रमान राई, पुष्पलाल उपाध्याय आदि प्रमुख छन्।

घनश्याम नेपाल अनुसार यसकालका प्रतिनिधि कवि लेखनाथ पौड्याल र धरणीधर शर्मा कोइराला मुख्य हुन्। लेखनाथ पौड्यालका ऋतुविचार,

बुद्धिविनोद, सत्यकलि संवाद, लरुण-तपसी, लालित्य-1 र लालित्य-2, मेरो राम, गेगा-गौरी परिष्कारवादी कालका उच्च कविता-कृति हुन्।

धरणीधर शर्माका नैवेद्य, स्पन्दन नेपाली समाज औ दार्जिलिङे नेपाली समाजका लागि जीवनोपयोगी कृति हुन्। महानन्द सापकोटाका मनलहरी, अपुंगो, विशाल, अन्नु आशा र आँशु, पारसमणि प्रधानका पुष्पाञ्जलि र उषा मञ्जरी, रामचन्द्र गिरीका समाजदर्पण आदि सङ्गृहीत कृतिहरू हुन्। बाँकी केही कविहरूले फुटकर रूपमा कविता लेखेका छन्।

6.4.2 परिष्कारवादी धाराका काव्यिक विशेषता

परिष्कारवादी कवि र कविताले धेरै उन्नति गरेको पाइन्छ। यस कालका कविहरू शैली र प्रयोगगत विषयको व्यापकता र विविधताका साथ देखापरेका छन्। अघिल्ला शृङ्गारिक कविहरू झैं एउटै विषयवस्तुमा साँघुरिएर कोरा भावुकतालाई आलपेका छैनन्। घनश्याम नेपालका अनुसार यस कालका कवितामा जातीय तथा सामाजिक जागरण, मानवताको भावना, चारित्रिक विकास, विश्ववन्धुत्वको भावना, आध्यात्मिक चिन्तन, दार्शनिकता, भाषिक परिष्कार आदि प्रमुख विशेषता रहेका छन्।

यसकालका केन्द्रिय कवि लेखनाथका नीतिपरक चेतनाका कविताले आध्यात्मवादी जीवनदर्शन र सामाजिक प्राकृतिक चित्रणलाई परिष्कृत र परिमार्जित भाषाशैलीमा उतार्न सक्षम भएका छन्। जस्तैः

पृथ्वीको दिव्य सौन्दर्य नअटाएर पट्ट भै ।

फुटी बाहिर निस्कियो कि पुष्पका रूपमा सबै ।

आपनु शील-सौन्दर्य़-महिमाको प्रदर्सनी।

खोलिन् प्रकृतिले लाखौं फूलमा मन मोहनी ।।

सौन्दर्यलाई दर्शनको रूप दिएर नेपाली कवितालाई लेखनाथले विश्वमा मौलिकताको आलोक थप्ने काम गरेका छन्। जस्तै :

गुणको वैरी मानुसजाति शुष्क गराई गुणिको छाती।

प्राण-पखेरू नलिएसम्म खुश किन हुन्थ्यो हाय अचम्म।।

वासुदेव त्रिपाठीले लेखनाथलाई परिष्कारवादी कविको संज्ञा दिन चाहेका छन्। यस कालमा नीति शिक्षा र जागरणको शङ्खाघोष गर्ने नीतिवादी काव्यधाराका शसक्त प्रयोक्ता धरणीधर शर्मा कोइराला हुन्। मानसिक, नैतिक, सामाजिक र पारमार्थिक ज्ञानको प्रचार यिनका कविताको मुख्य उद्देश्य हो।जस्तै :

आचार छैन न छ शपुद्ध विचार काहीँ

सद्गी समाज हुनगो सब जाहिँताहीँ।

अर्को, पथ सत्य समाति निराश न हो,

हरिको पदको दृढ दास तँ हो,

हरिको तँकनै निगहा गरनन्,

तब ताप जती सब ती हरनन्।

मानसिक पवित्रता र आत्मभिमानको कमीले हाम्रा ह्रास निश्चित हुँदै गएको र जो हो सत्य त्यही नै हो शिक्षा भन्ने अर्ति कोइरालाले दिएका छन्।

महानन्द सापकोटाले पनि समाजमा पाइने अन्धविश्वास, धर्म-कर्मको नाममा हुने शोषण, गरिबीपन आदिको निन्दा गर्दै सरल भाव र शैलीमा यसबाट उम्कने आग्रह राखेर जातीय र राष्ट्रिय संदेश बोकेका कविता लेखेका छन्।

नीतिशिक्षामूलक कविता लेखेर समाजमा जागरण ल्याउन चाहने अर्का हुन् पारसमणि प्रधान। पुष्पलाल उपाध्यायले पनि देशभक्ति, जातिको उत्थान,

नीति-शिक्षाको पाठ कविता मार्फत दिनचाहेका छन्। यसरी हेर्दा नीतिकालीन वा परिष्कारवादी कवितामा सामाजिक जागरण, जातीय उन्नति, देश भक्ति, पारमार्थिक चेतना, शिक्षाप्रचार जस्ता विशेषतामा जोड दिएको देखिन्छ। यस कालका कविताले पाठकलाई शिक्षा र नीतिको पाठ पढाउने उद्देश्य राखेको भए पनि त्यो युगको माग जस्तै भएकोले त्यसलाई युगबोध चेतनाको रूपमा हेर्न सकिन्छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□2:□□□□□

□□□:i)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

....

....

....

2.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□-□□□□□?

....

....

....

3.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□□□□□छ?

....

....

....

6.5 स्वच्छन्दतावादी धाराको परिचय

स्वच्छन्दतावाद अग्रेजी भाषाको Romanticismको नेपाली रूपान्तरण शब्द हो। यस शब्दको व्युत्पत्तिलाई पहिल्याएर जाँदा मध्यकालीन ल्याटिन र फ्रान्ससम्म पुग्नपर्छ। रोमेली भाषामाRomanticism लाई Romanice , फ्रन्सेलीमा Romanceशब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यसको अर्थ 'कुनै पनि प्रेम र वीरताले भरिएको काल्पनिक रचना हो।' प्रारम्भमा यो साहित्यिक प्रवृत्तिको रूपमा न विकासिएर यसले सङ्कुचित अर्थ दिन्थ्यो। मध्यकालका रोमेली भाषामा लेखिएका विकृत, कोरा, अयथार्थले भरिएको काल्पानिक कृतिहरूलाई बुझाउन यो शब्दको व्यवहार भएको थाहा पाइन्छ।

कालान्तरमा रोमान्टिक शब्द 'रोमाञ्चकारी' र 'काल्पानिक' अर्थमा बुझ्न थालियो। सर्वप्रथम युरोपबाट 1654मा रोमान्टिक शब्दको उपर्युक्त अर्थमा प्रयोग परम्परा सुरु भएको हो भने सन् 1777 मा आएर मात्र फ्रान्सेली लेखक रूसोले यसको विशिष्ट अर्थमा प्रयोग गरेका हुन्। सन् 1798 मा फ्रान्सेली एकेडेमीले रोमान्टिक शब्दलाई स्वीकृत दिइयो। तर अठाह्रौँ शताब्दीमा आएर मात्र स्लेगल र डे स्टेलको तत्परतामा यसले साहित्यिक प्रवृत्तिविशेषको तात्पर्य प्राप्त गर्नु पुग्यो।

यस क्रममा अङ्ग्रेजी भाषामा प्रचलित भएर विश्व साहित्यमा छरिन पुग्यो। नेपाली साहित्यमा भने बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धको अन्त्यतिर देखा परेको हो। महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, वीरेन्द्र सुब्बा, अगमसिंह गिरी, माधव घिमिरे जस्ता कविहरूबाट नेपाली कवितामा भित्रियो। सुरुमा प्रकृति प्रेमको लक्षण बोकेर प्रवेश गरेको स्वच्छन्दतावादी नेपाली कविताले कालन्तरमा राष्ट्रप्रेम, विद्रोहात्मकता, क्रान्तिकारिता, जातीय चेतना, परिवर्तनशीलता, मानवता, संस्कृतिप्रेम आदि तत्त्वहरूलाई समेटेर झ्याँगिन पुग्यो। मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेलका अनुसार 'परिष्कारवादी नियाका कठोर बन्धनलाई पन्छयाएर देखापरेको

स्वच्छन्दतावादी अवधिमा नेपाली साहित्यको प्रचुर विकास भएको हुंदा यस समयावधिलाई नेपाली साहित्को स्वर्णकाल/ स्वरणयुग भनिन्छ।' यसै युगमा नेपाली कवितामा शास्त्रीय छन्दमुखी कविता परिपाटीबाट उन्मुक्त गराएर गद्य-कविता धारा थालनी भएको देखिन्छ।

6.4.1 स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन र विकास

नेपाली कवितामा स्वच्छन्दवादी प्रवृत्तिको उन्मेष आधुनिक कालबाट सुरु हुन्छ। स्वच्छन्दतावाद सिङ्गो नेपाली साहित्यमा कविता विधाबाट नै सर्वप्रथम प्रवेश गरेको देखिन्छ। नेपाली कवितामा स्वच्छन्दतावादलाई भित्र्याउने श्रेय महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई जाँदछ त्यसैले उनलाई नै यस धाराका प्रवर्तक कवि पनि मानिन्छ। विद्वान्हरू देवकोटाका गरिब शीर्षक कवितालाई स्वच्छन्दतावादी काव्य धाराको सुरुवात मान्छन्। कविताको क्षेत्रमा यो धारा तथा प्रवृत्तिले दिगो प्रभाव जमाएर प्रचुर विकास गरेको छ। अतः स्वच्छन्दतावादी नेपाली कविताको समयसीमा व्यापक र विकासमूलक रहेकोले यसको विकासप्रक्रिया पहिलाउन सजिलो देखिँदैन।

नेपालीमा स्वच्छन्दतावादी कविता धाराको प्रारम्भिक पृष्ठभूमि देवकोटापूर्व लेखनाथ पौड्यालका कविताहरूमा पूर्वाभाष हुन्छ। प्रकृतिलाई वर्ण्य विषय बनाएर मानव सभ्यतालाई वर्णन गर्ने लेखनाथीय कविता पृष्ठभूमि टेकेर नै पछि देवकोटा र सिद्धिचरण समान प्रवृत्तिका साथ देखा पर्छन्। अतः स्वच्छन्दतावादी नेपाली कविताको प्रवर्तन देवकोटाबाट भएको हुँदा तिनको देवाहसनसम्मको समयलाई स्वच्छन्दतावादी युग भन्न सकिन्छ।

देवकोटा, सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भवानी भिक्षु, ओकियामा ग्वान, अगमसिंह गिरी, नरेन्द्रप्रसाद कुमाई, तुलसी अपतन, दायनियल खालिङ, माधव घिमीरे, रिमाल, भीमनिधि तिवारी, वीरेन्द्र सुब्बा, केदारमान व्यथित, विजय मल्ल,

भाइचन्द प्रधान, अच्छा राई रसिक, सानुमति राई लक्खीदेवी सुन्दास आदि-आदि स्वच्छन्दतावादी प्रतिनिधिमूलक कविहरू हुन्। देवकोटाका मुना-मदन, शाकुन्तल, सुलोचना, भिखारी, लुनी, प्रमिथस आदि काव्यकृतिहरू उच्चकोटिका कृतिहरू हुन्। बालकृष्ण समका आगो र पानी, फुटेको फूलदान, बहुलाले, स्वर्ग र देवता, रिमालका आमाको सपना, तिवारीका तर्पण, यशस्वी शव, सिद्धिचरण श्रेष्ठका उर्वसी, गिरीका याद, आँसु, युद्ध र योद्धा, जलेको प्रतिबिम्ब र रोएको प्रतिध्वनि, तलसीबहादुर छेत्रीका कर्ण-कुन्ती, नहेर आज मलाई, वीरेन्द्रका एकान्त, मेघमाला, गवाइनका सुनाखरी, चित्रलेखा जस्ता रोमान्टिक प्रवृत्तिका कृतिहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन्। यस कालका कवितामा घनश्याम नेपालका अनुसार 'जाति, देश वा राष्ट्र, प्रकृतिप्रतिको रोमान्टिक दृष्टि तथा मानवतावादको पनि प्रयोग पाइन्छ।'

6.4.2 स्वच्छन्दतावादी धाराका काव्यिक विशेषता

स्वच्छन्दतावादी नेपाली कविताको प्रारम्भिक लक्षण प्रकृतिप्रेम हो। स्वच्छन्दतावादीहरूले नेपाली कवितालाई नागरीय कोलाहलदेखि प्रकृतिको राज्यतर्फ डोहोर्‍याएका छन्। देवकोटा, सिद्धिचरण, माधव घिमिरे कविहरू प्रकृतिको सुन्दर चित्र उतार्न सिपालु देखिन्छन्। देवकोटा प्रकृतिलाई सर्वव्यापी शक्ति मान्छन्, सिद्धिचरण प्रकृतिको हरेक स्वरूपमा सुन्दरताको आह्वान गर्छन्, माधव घिमिरे प्रकृतिलाई नैसर्गिक शक्ति मान्छन्। स्वच्छन्दतावादी कविता लोक-परम्परातिर फर्केको देखिन्छ र अतीतका आग्रही छन्। समाजको कुत्सित मूल्यहरूको विरोध, मानवताप्रति विपुल सहानुभूति, मानवताको विरोधीप्रति आलोचना, कल्पनाशीलता, गरिबीमा ईश्वर देख्नु, नैसर्गिकता, राष्ट्रवाद, रोमान्टिक विद्रोह-क्रान्ति, त्याग, आदर्श, वेदना, रहस्य, जागरण, दुःख-पीडा, निरासा र मुत्युको गान गर्नु, कारुणिकता जस्ता विशेषता रहेका देखिन्छन्।

देवकोटाका पागल भौतिक तथा बुद्धिको विरोधमा हृदयलाई आह्वान गरिएको रोमान्टिक कविता हो –

तिमी पाँच इन्द्रियले काम गर्दछौ, म छैटौले

तिम्रो गिदी छ साथी! मेरो मुटु!

त्यसरी नै कवि व्यथित प्रकृतिको क्रीडामा मानवीय मूल्य देख्छन्। राष्ट्र चेत, वेदना, आदर्श तिनको कविका रोमान्टिक वृत्ति हो। सिद्धिचरण क्रान्तिको गीत गाउँदै प्रकृतिको नजीकबाट मानिसको स्वाभाविक चित्र उतारेर ग्रामीण सौन्दर्यमा केन्द्रीभूत बन्छन्। यताबाट गिरी रोमान्टिक विद्रोह गर्दै अतीतलाई प्रशंसा, वर्तमानलाई तिरस्कार गर्न पुग्छन्। जस्तै-कठोर कारागारको यातना भोगी

विरक्त, बन्दी जस्तो

गाँस खोसिएको बास लुटिएको

विह्वल हृतभागी जस्तो

कस्तो कस्तो भएछ

तिमी त यहाँ नचिनिने भएछौ !

यसरी प्रकृतिलाई बिम्ब बनाएर मानिसलाई प्रकृतिको उपादानस्वरूप चित्रण गर्नु स्वच्छन्दतावादी कविताको वैशिष्ट्य हो भने समाजको विसङ्गति र विकृतिप्रति ज्यादै भावुक भएर राजनैतिक विद्रोह ओराल्नु रोमान्टिक कविहरूका चिन्हारी हो।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□3:□□□□□

□□:j)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
।

Notes

1. [illegible]?

....

....

....

2. [illegible]

....

....

....

3. [illegible]

....

....

....

6.5 उपसंहार

शृङ्गारिक धारा, परिष्कारवादी धारा स्वच्छन्दतावादी धारा नेपाली साहित्यमा देखिएको विशेष धारा वा प्रवृत्ति हुन्। यस तीनवटा अलग-अलग धारामा लेखिएका कविताका आ-आफ्नै मूल्य र स्थान रहेको छ। यस तीन धाराका काव्य-परम्परामा परिष्कारवादी वा नीतिवादी कविताको स्थान सबैभन्दा उच्च र गरिमामय प्रतीत हुन्छ। शृङ्गारिक कालका कवितालाई कालान्तरमा ठूलो अपमान र लाञ्छना आई लाग्यो भने स्वच्छन्दतावादी कालका कविताले पनि जस पाउन सकेको देखिँदैन। यी सबै दृष्टिले हेर्दा नीतिकालमा सबैभन्दा बेसी काव्यको उन्नति भएको अवबोध हुन्छ। समय र युगको आग्रहलाई वैचारिक अभिव्यक्तिको कौशलता दिने कार्यमा यस कालका कविहरू सचेत देखिन्छन्। काव्यमा विषय र भाषाशैलीको परिष्कृत र परिमार्जन परिष्कारवादी कविहरूले मात्र गर्न सकेका छन्। तापनि शृङ्गारिक कविताले नयाँ प्रवृत्तिको दिशा निर्देश गरेर सामाजिक मूल्यहरूको उत्भावन गर्ने चेष्टा गरेको छ। शृङ्गार रसलाई नेपाली समाजमा चिनाएर शास्त्रीय रस चखाउने कार्य गरेको छ। नारीलाई केन्द्रमा राखेर प्रेमको महत्त्व र उचाइँलाई सरस अभिव्यक्ति दिएको छ। स्वच्छन्दतावादी कविताले भावुकता र कल्पनामा मात्र एकोहोरिन सिकाएन प्रकृति प्रेम, मानव प्रेम, जातिप्रेम, देशप्रेम, सामाजिक आर्थिक विषमता र विसङ्गतिको चित्रण, भावुक विद्रोह अतीत र संस्कृतिको महिमालाई स्मरण गराउने कार्यमा स्वच्छन्दतावादी कविताको ठूलो मूल्य र योगदान रहेको देखिन्छ।

6.6 सार

यस प्रखण्डमा हामीलाई शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी कविता र स्वच्छन्दतावादी कविताका बारेमा सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा संक्षिप्त समेट्न सकिन्छ।

नर-नारीमा कामोद्रेकको उद्दीपन अनुभाव नै शृङ्गार हो। शृङ्गारले रति र त्यसको प्राप्ति वा गतिलाई बुझाउँछ। रति शृङ्गारको स्थायीभाव हो। मानव जातिमा कामलिप्सा वा कामवासनालाई जगाउने परितोष हो यसलाई कामसित जोडेर हेरिन्छ। काम मानिसको जन्मजात वृत्ति हो यसैले मानिसमा भोग र अतृप्ति सबभन्दा ठूलो विषय हो।

नर-नारीबीचको प्रेम र रति अनि वियोगलाई काव्यमा कलात्मक उतार्नु शृङ्गारिक कविता हो। शृङ्गारिक भाव उद्दीपन र आलम्बन दुई किसिमका हुन्छन्। यसको सम्भोग र विप्रलम्भ दुईवटा प्रकार हुन्छन्। सम्भोग शृङ्गार त्यो हो एकान्त ठाउँ, फूल बगैँचा, सुन्दर झरना, रमाइलो यात्रा आदि। आँखा रसाउनु, ओठ सुक्नु, शरीर काम्नु, पसिना आउनु विप्रलम्भ शृङ्गार हो।

सामाजिक अन्धविश्वास, कुप्रथा, गरिबी, मानसिक जडता इत्यादिलाई हटाएर समाजलाई शिक्षा र नीतिको सन्देश प्रचार गर्नु परिष्कारवादी कविताको विशेषता हो। परिष्कारवादलाई समाजोपयोगी र जीवनोपयोगी काव्यको सिर्जना गरी देशप्रेम र जातीय जागरणप्रति निष्ठा राख्ने काव्यधाराका रूपमा चिनिन्छ। समाज सूधार, नैतिक आचारशीलता, पारमार्थिक दर्शन, शिक्षा परिष्कारवादी कवितामा पाइने लक्षणहरू हुन्।

प्रकृतिवर्णन र कल्पनालाई महत्व दिएर लिखिएको कविता स्वचछन्दतावादी कविता हो। राष्ट्रप्रेम, अतीतप्रेम, प्रकृति प्रेम, कौतुहलता, संस्कृति प्रेम, इत्हास प्रेम, परम्पराप्रति विरोध, क्रान्ति, भ्रमण, पलायनवृत्ति, रहस्य, हार्दिकता र कल्पना स्वचछन्दतावादी कविताका गुणहरू हुन्। स्वच्छन्दतावादी कविता भावना र कल्पनाप्रधान हुन्छ। प्रेमको उद्दीपन र सौन्दर्यको बयान गरेर नथाक्नु यसको विशेषता हो।

यस प्रखण्डको अध्ययनले शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी कविता र स्वच्छन्दतावादी कविता के हो? यसको विकास र प्रवृत्तिगत विशेषताबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी कविता र स्वच्छन्दतावादी कविताका खास-खास विशेषता र तिनका कविहरूबारे पनि यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

6.7 अनुशीलनी:

1. शृङ्गारिक कविताको प्रवर्तन र विकासको विवरण प्रस्तुत गर्नुहोस्।
2. शृङ्गारिक नेपाली कविताका मुख्य-मुख्य विशेषताहरू केलाउनुहोस्।
3. शृङ्गारिक नेपाली कविताका प्राप्ति र सीमाबारे समीक्षा गर्नुहोस्।
4. परिष्कारवादी वा नीतिकालीन नेपाली कविताको विकासको परिचय दिनुहोस्।
5. परिष्कारवादी कालका कविहरूको योगदानलाई मूल्याङ्कन गर्नुहोस्।
6. परिष्कारवादी कवितामा पाइने मुख्य-मुख्य विशेषताहरूलाई केलाउनुहोस्।
7. स्वच्छन्दतावादी कविताको विकास र उपलब्धिबारे चर्चा गर्नुहोस्।
8. नेपाली कविताको परम्परामा स्वच्छन्दतावादी कविहरूको स्थान निर्धारण गर्नुहोस्।

9. स्वच्छन्दतावादी तत्त्वहरूका आधारमा देवकोटा र रिमालका कविताको विश्लेषण गर्नुहोस्।

10. शृङ्गारिक कविता, परिष्कारवादी कविता र स्वच्छन्दतावादी कविताका तुलना गर्दै एउटा लेख लेख्नुहोस्।

टिप्पणी लेख्नुहोस्-

माध्यमिक काल र मोतीराम ।

लेखनाथ र धरणीधर ।

शृङ्गारिक कवितामा नारी ।

सम्भोग शृङ्गार र विप्रलम्भ शृङ्गार ।

स्वच्छन्दतावाद र प्रकृति

6.8 अतिरिक्त अध्ययन-

रमेश श्रेष्ठ – नेपाली कविताको प्रवृत्ति ।

बासुदेव त्रिपाठी – नेपाली कविताको सिँहावलोकन ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा) – साझा समालोचना ।

रत्नध्वज जोशी – आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक ।

अभि सुवेदी – सिर्जना र मूल्याङ्कन ।

घनश्याम नेपाल – कविता सागर ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास ।

घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।

तारानाथ शर्मा – नेपाली साहित्यको इतिहास ।

चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

बाबुराम आचार्य – पुराना कवि र कविता ।

तारानाथ शर्मा – समसामयिक साझा कविता ।

दयाराम श्रेष्ठ सम्भव – नेपाली साहित्यको केही पृष्ठ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल – कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम – कविताको सैद्धान्तिक विमर्श ।

दयाराम श्रेष्ठ सम्भव र मोहनराज शर्मा – नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास ।

कृष्णप्रसाद पराजुली – पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य ।

बालचन्द्र शर्मा – नेपाली साहित्यको इतिहास ।

राजनारायण प्रधान – केही कृति-केही स्मृति ।

ईश्वर बराल – आख्यानको उत्भव ।

कुमारबहादुर जोशी – कविता चर्चा ।

ताना शर्मा – घोत्ल्याइँहरू ।

नेत्र एटम – समालोचनाको स्वरूप ।

सञ्जय राई – समीक्षण ।

कविताबारे अन्य भाषासित सम्बन्धित पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू ।

6.9□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□1:□□□□□

□□□□□-1□□□□□□□□□6.3.1.1, 6.3.1.2
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2□□□□□□□□□□6.3.2.1
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3□□□□□□□□□6.3.2.2
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

Notes

2.[illegible] 2: [illegible]

[illegible]-1[illegible] 6.4.2 [illegible]

[illegible]

[illegible]-2[illegible] 6.4.1, 6.4.2

[illegible]

[illegible]-3[illegible] 6.4.1, 6.4.2

[illegible]

3. [illegible] 3: [illegible]

[illegible]-1[illegible] 6.5 [illegible]

[illegible]

[illegible]-2[illegible] 6.4.2 [illegible]

[illegible]

[illegible]-3[illegible] 3.5 - 6.4 - 6.4.2

[illegible]

एकाइ – 7 : नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर

संरचना

7.1 उद्देश्य

7.2 परिचय

7.3 नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना

7.4 नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी स्वर

7.5 उपसंहार

7.6 सार

7.7 अनुशीलनी

7.8 अतिरिक्त अध्ययन

7.1 उद्देश्य

- विद्रोहको परिचय
- क्रान्तिको परिचय
- नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना
- नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी स्वर

7.2 परिचय

छोटो समयमा घटित हुने विभिन्न अधिकार वा संगठनात्मक संरचनामा देखापरेको परिवर्तित रूप क्रान्ति भनिन्छ। विद्रोह क्रान्तिभित्रकै एकल प्रयास हो। क्रान्तिभित्र असङ्ख्य विद्रोह जन्मन सक्छन् तर विद्रोहले क्रान्ति जन्माउँछ नै भन्ने छैन। क्रान्तिको लक्ष्यसम्म पुग्ने एउटा यात्रा चाहिँ विद्रोह

हो। विद्रोह नितान्त व्यक्तिगत उत्पीडन, असन्तुष्टि र अस्वीकृतिले जन्माएको क्षणिक उद्वेग हो। नेपाली कवितामा हामी ज्यादा विद्रोह क्रान्ति कम आभाष पाउँछौं। प्रारम्भिक कालीन कवितामा वीर स्तुतिपछि भक्तिको यात्रालाई यस्तै संगठनात्मक विद्रोहको संकेत मान्न सकिन्छ।

नेपाली कवितामा स्पष्ट विद्रोहको चर्को आवाज आधुनिक कालमा आएर सुनिन्छ। यस कालका सच्चा विद्रोही कवि गोपालप्रसाद रिमाल हुन्। तिनका कवितामा विद्रोहको चर्को ध्वनि सुनिन्छ। धेरै विद्वान्हरूले रिमाललाई क्रान्तिकारी कविको रूपमा स्थान दिएका छन् तर कतिपय कवितामा क्रान्तिको स्वर मुखर हुँदा-हुँदै पनि अधैर्य र व्यक्तिगत असन्तुष्टिको कारण रिमालको क्रान्तिचेत बिटुलिन पुगेको हुनाले क्रान्तिको लक्ष्यसम्म नपुगी विद्रोह मै टुङ्गिन पुग्छ। रिमालपछि देवकोटा, सिद्धिचरण, भीमनिधि, भूपि शेरचन, अगमसिंह गिरी, विकास गोतामे, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान काल्पानिक र व्यावहारिक दुवै किसिमका विद्रोहका कविहरू हुन्। तिनीहरूका कवितादृष्टि क्रान्तिको लक्ष्यसम्म पुग्नसकेको देखिँदैन। उत्तर प्रयोगकालका कवितामा पनि विद्रोहकै स्वर चर्को सुनिन्छ। यसैले नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी स्वरको मुखर अभिव्यञ्जना एकदमै थोरै हुनसकेको छ भने विद्रोह चेतनाका उत्कृष्ट कविताहरू धेरै लेखिएका छन्।

7.3 नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना

नेपाली कवितामा पाइने विद्रोह-चेतनालाई देखाउन अघि विद्रोह के हो? भन्ने सम्बन्धमा जान्न हुन जरुरी हुन्छ। यसैले तल विद्रोहको छोटो परिचय दिइन्छ।

विद्रोह सन्दर्भ सापेक्ष शब्द हो। यसलाई व्युत्पतिगत अर्थको वैचारिक निष्पक्षताको दृष्टिले मात्र हेरेर यही हो भन्नु अत्यन्त कठीन छ। स्थिति र जीवन सन्दर्भ अनुसार यसले ग्रहण गर्ने अर्थमा पनि परिवर्तन भइरहन्छ।

जस्तैः कहिले असन्तोष, प्रतिक्रिया, असहमति, विरोध, निषेध आदि अर्थलाई बुझाउँछ भने कहिले जन-सङ्घर्ष, क्रान्ति आदिको अर्थमा पनि बुझिने गरिन्छ। तर यी अर्थहरूको परस्परमा के अन्तर छ? प्रश्नको उत्तर पाउन त्यति सजिलो छैन। प्रारम्भमा विद्रोह भन्नाले दुईवटा अर्थमा लिइन्थ्यो- एउटा सैन्यद्रोह, विप्लव, शस्त्र वा आवाज उठाउनु जस्ता राजनैतिक-सामाजिक अर्थमा अनि दोस्रो सत्ता, प्रचलित नियम वा व्यतिगत विरोधको अर्थमा। बृहत् शब्दकोश अनुसार सरकारको कार्यसञ्चालनमा बाधा पुर्‍याउने वा राज्यलाई विफल पार्ने उद्देश्यले गरिएको ठूलो उपद्रव; विप्लव; क्रान्ति, शासनसत्ता वा सरकारलाई पल्टाउने काम, ठूलो विरोध; कडा शत्रुता, भनाबैरी; झैझगडा, रिस; आवेश; द्वेष; तीव्र ईर्ष्या आदिलाई विद्रोह भनिन्छ।

अङ्ग्रेजीमा विद्रोह बुझाउने दुईवटा शब्द देखिन्छ-1. Revolt,2. Rebellion। यसको अर्थ कुनै पनि राज्यका समूहले राजनैतिक उद्देश्यले प्रेरित भएर सत्ता वा सरकारको विरुद्धमा सशस्त्र प्रतिरोध गरी गृहयुद्द वा क्रान्तिको रूपमा परिणत गर्नु। रूसी भाषामा पनि विद्रोहको दुईवटा अलग-अलग अर्थ देखिन्छ- 'वस्तानिये' र 'मितेश'। 'वस्तानिये'ले सैन्य तथा जन-विद्रोहलाई बुझाउँछ भने 'मितेश'ले अशान्ति र आवेशलाई बुझाउँछ। रोमेली सन्दर्भमा 'रेबेलोरे' भनेको थचिएकाहरूले पुनः युद्धमा प्रवृत्त हुनु। घनश्याम नेपालले विद्रोहको कुनै सैद्धान्तिक धरारतल हुँदैन। असन्तोष र विरोध जनाउनु नै विद्रोहको धर्म हो भन्दछन्। यसरी हेर्दा विद्रोह-चेतनालाई बुझ्नका लागि त्यससित मिल्दो-जुल्दो शब्दलाई विवेचन गर्नु अपेक्षित देखिन्छ।

नेपाली कविता-परम्परामा विद्रोह-चेतनाका कविताहरू धेरै लेखिएका छन्। 2007 साले क्रान्तिपूर्व र क्रान्तिउत्तर नेपाली कवितामा विद्रोहको मुखर स्वर सुन्न पाइन्छ। क्रान्तिपूर्व र क्रान्तिउत्तर दुवै कालमा सत्ता र व्यवस्थाप्रति तीव्र असन्तुष्टि तथा घोर विरोध भाव प्रकट गरिएर धेरैजसो नेपाली कविताहरू

लेखिएका छन्। नेपाली कवितामा सामाजिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, प्रकारका विद्रोहात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ। धेरैजसो कविहरू ऐतिहासिक र धार्मिक विद्रोहात्मक प्रवृत्तिले प्रेरित भएर कविता लेखेका छन्। नेपालको इतिहासमा 2007 सालको जनक्रान्तिको आसपास जति पनि विद्रोहात्मक कविता लेखिए ती सबै ऐतिहासिक प्रवृत्तिले भरिएका छन्। 2007 सालभन्दा अघिका नेपाली कवितामा सामाजिक र धार्मिक सन्दर्भमा गरिएको विद्रोह पाइन्छ। नेपाल बाहिर छरिएर बसेका नेपाली कविहरूले पनि विद्रोहका राम्रा कविताहरू रचना गरेका छन्। केही ऐतिहासिक प्रायः सामाजिक समस्यासित केन्द्रित स्वस्थ समाजको चाहनामा गरेको आक्रोश र व्यङ्ग्यको रूपमा प्रकट भएको छ। उदाहरणका लागि तलका केही कवि र तिनका रचनाहरू विवेच्य छन्। नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतनाका कविता लेख्ने कविहरूलाई पहिलाउँदै जाँदा प्राथमिक कालीन कवि शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, भानुभक्त आचार्य, रघुनाथ भट्टका साथै निर्गुण कविहरूसम्म पुग्नपर्छ। यस कालका कविहरूले असन्तोष जनाएर आफ्नो मौन विरोध प्रकट गरेका पाइन्छन्। जस्तै भानुभक्त आचार्यका एउटा कवितांशको उदाहरण-

लाङ्खुट्टे उपियाँ उड्डस् संगि छन् यिन्कै लहड्मा बसी
लाङ्खुट्टेहरू गाउँछन् ति उपियाँ नाँच्छन् म हेर्छु बसी।। (केही फुटकर कविता)

निर्गुण कविहरूले पनि सामाजिक विरोधको भाव प्रकट गरेका छन्। त्यसमा सन्त ज्ञानदिलदास प्रमुख देखिन्छन्। निर्गुण कविता-परम्परामा सन्तकवि ज्ञानदिल दासलाई प्रतिनिधि कवि मानिन्छ। ज्ञानदिलदास भानुभक्तले जस्तो जन-साधारणको भाषामा कविता लेख्ने कवि हुन्। तिनका उदय-लहरी, झ्याउरे भजन, टुङ्गना भजन गरी र जम्मा तीनवटा पुस्तकहरू उपलब्ध छन्। ज्ञानदिलदास जातप्रथा र ब्राह्मणवादको कट्टर विरोधी थिए। तिनी

अङ्ग्रेजहरूको विरुद्धमा उठेर धर्मको आधारमा शुद्ध नेपाली समाजको चेतना जागृत गराउने जातिप्रेमी प्रखर र तेजस्वी सन्त थिए। ज्ञानदिलले समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास, कर्मकाण्ड, कुप्रथा र साम्प्रदायिकताप्रति घोर विद्रोह व्यक्त गरेको देखिन्छ। जस्तैः

चारै जातको अर्जि पुग्यो धनीका ढोकामा ।।

ब्रम्हाज्ञान दि सक्यो धनका पोकामा ।।

सुद्र साधु जति छन् धेरै धन भन्छन् ।।

कन्ठी धारं गर्दा पचास् रूपञां गन्छन् ।। (उदय-लहरी)

कर्मकाण्डको नाममा हुने धार्मिक विचनलको निन्दा कविले गरेका छन्। धर्मलाई धनार्जनको पेशा बनाएर जनतालाई ठगिहिँड्ने कृतिम

सन्तहरूप्रति तिनको वितृष्णा छ। तिनी समाजमा प्रचलित कुप्रथा, धार्मिक गुरुहरूको पाखण्डीपन, भ्रष्टाचारलाई हटाएर मानिसको आचारणमा परिवर्तन ल्याउन चहान्थे। हिन्दू धर्मको परम्परावादी शोषण नीतिसित तिनी विद्रोही थिए। ज्ञानदिल जस्तै लेखनाथले पनि हिन्दू संस्कृति ह्रासोन्मुख र पाखण्डी भएकोले त्यसको पुनर्जागरण गर्नु पर्दछ भन्दै भौतिकवादी, भोगवादी, पुँजीवादी र व्यक्तिवादीहरू प्रति घोर विरोध जनाएको देखिन्छ। समाजमा दिनप्रतिदिन सञ्चयवृत्तिले सीमा नाँघेको, अन्धविश्वासले बढाएको विकृति, पूजाआजा तथा अनेक प्रकारका धार्मिक क्रियाकलापले लिन पुगेको ठगी तथा व्यावसायिकता र पाखण्डीपन, वैज्ञानिकताको नाममा हातहतियार तथा हत्या र हिंसाप्रति बढेको आकर्षण, सामन्ती शोषण आदिप्रति लेखनाथले सोझो आक्रोश व्यक्त नगरी व्यङ्ग्य रूपमा विरोध भाव प्रकट गरेको देखिन्छ। जस्तैः

मट्याङ्ग्रो माटोको जुन कुचीले आज भवमा

बन्यो सोही पापी कुरुचिपछि सल्केर सबमा ।।

कडा गोला-गोली कठिन चिजका लाखन थरी

खडा भै पार्ने-छन् सकल धरणीमा थरहरी ।। (तरुण-तपसी)

जब कुनै पनि राजनैतिक शक्ति आदिको कारणले विद्रोहलाई व्यक्त गर्ने अवसर दिँदैन त्यस्तो अवस्थामा विद्रोह व्यङ्ग्य रूपमा प्रकट हुन पुग्छ। लेखनाथले कुनै एक ठाउँ भनेका छन्- 'त्यस वेला लेख्ने जति राणाका शत्रु थिए। त्यसैले कसैले दुई हरफ लेख्यो भने त्यसको दश अर्थ लगाउने बल गरिन्थ्यो र त्यसैले हृदय भएका लेखक-कविहरूले आफ्नो सत्य कुरोलाई पेश गर्न शासकवर्गलाई भुल्याउने काम नगरी धर पाइन्नथ्यो।' यस्तै कतिपय कारणले लेखनाथको कलमले विद्रोहको आक्रोश बोल्न सकेन तर उनको कलमले व्यङ्ग्यको तिखो प्रहार भने गरेको छ। ज्ञानदिलले झैं लेखनाथले पनि समाजमा व्याप्त समस्याहरू माथि दृष्टि पुर्‍याएर त्यसप्रति प्रहार गर्दै स्वच्छ र समृद्ध समाजको निर्माण गर्ने चाहना राखेको पाइन्छ।

'जाग जाग अब जाग' भन्दै जातीय जागरणको फेरी पुग्ने धरणीधर शर्मा कोइरालामा पनि जातिको नीचता र स्वार्थप्रति आक्रोशको विद्रोही भाव छल्केको देखिन्छ। जस्तैः

किन आज समाज बिहाल छ यो ?

निज जाति समाज गुमान नली

किन लुब्ध सियाल कुचाल चली,

लगरी झगरी रिपुपाउ परी

गुतछौ निरआदरको पगरी? (किन?)

धरणीधर जन्मले नेपालका थिए तर कर्मभूमि दार्जिलिङ हुनाले तिनीलाई सामाजिक द्रोहप्रति भाव पोख्न अफ्ठ्यारो परेन तापनि तिनको कलमले विद्रोहको आवाज भने जस्तो उगेल्न सकेन भन्दा हुन्छ। धरणीधरको तुलनामा महानन्द सापकोटामा विद्रोहको उछाल देखिन्छ। तिनको कलमले विद्रोहलाई चौडाएको पाइन्छ। लेखनाथ र धरणीधरले आँट गर्न नसकेको सामर्थ्यलाई तिनले देखाएका छन्। लेखनाथ समकालीन कविहरूमा पहिलोपल्ट राजाविरुद्ध व्यङ्ग्य तिनकै कलममा फुर्न सक्यो। शासकको थिचोमिचो र अन्यायको व्यङ्ग्यात्मक विद्रोह तिनको कलमले गर्ने सहास देखायो। विद्रोह-चेतनाले ओतप्रोत भएको कविता लेख्ने लेखनाथ समकालीन कविहरूमा उनै पहिलो भए। भ्रष्ट राजनैतिक तन्त्रप्रति तिनको असन्तुष्टि, प्रतिक्रिया र असहमति देखिन्छ भने शोषित र दलित समाजको नियतिलाई उदाङ्गो देखाइएको छ-

न पैसा थुपार्ने तितो तिर्सना

न ता राजसम्मानको वासना छ

कतै जान्न ठूलो थलो ठाउँ खोजी

सदा बस्न तल्ला पिरामा म राजी । (अनिच्छाव्रत)

सापकोटाको विद्रोहले नेपाली कवितालाई एउटा नयाँ दिशा देखाएको प्रतीत हुन्छ। सामाजिक अन्धविश्वास र जातप्रथाको घेरोबाट तिनको विद्रोह बाहिर निस्केर शासनतन्त्रको विरोधसम्म पुगेको छ। बालकृष्ण सम पनि सापकोटा झैँ विद्रोही चाहिँ होइनन् तर व्यवहारमा तिनको विद्रोह अझ शक्तिशाली देखिन्छ। तर तिनको विद्रोहलाई परिस्थितिले दबाइएको हुनसक्छ जुन साहित्यमा सामाजिक कुप्रथा, सामाजिक रूढि, जातिविभेद जस्ता माध्यमहरूबाट प्रकट हुन बाध्य बनेको देखिन्छ। समाजमा व्याप्त जातिपातीको पर्खाल ढाल्न समको विद्रोह जुर्मुराएको छ-

मेरो प्रणय तिम्रो प्रण होस्,

आघातले तिमी बज्र बन,

हामीलाई मिल्न नदिने समाजमाथि

प्रहार गर (चिसो चूह्लो)

शासकहरूको गुलामी र राजनैतिक दमनप्रति तिनको विद्रोह बुलन्द हुन नसक्नुमा तलको घटना र समस्या उत्तरदायी हुनसक्छ- समकै शब्दमा 'उति बेला दर्बारिया हानथाप र दबावले गर्दा हाम्रा कत्राकत्रा विद्वान्ले त्यसै सेलाउनुपर्‍यो। सुब्बा वीरेन्द्रकेशरीलाई खतम पारियो, कुलचन्द्रलाई सडाइयो, सोमनाथज्युलाई दबाइयो...' तर शासनतन्त्रले जति नै विद्रोहलाई दबाइए पनि सडाइए पनि त्यो झन-झन आगोजस्तो सल्कँदै गयो। त्यसैको परिणामस्वरूप गोपालप्रसाद रिमाल जस्ता विद्रोही यथार्थ कवि नेपाली कविताले पायो। नेपाली कविता साहित्यको क्षेत्रमा विद्रोहलाई नै आफअनो मूल स्वर बनाएर कविता लेख्ने कविका रूपमा रिमालको नाउँ नै सबभन्दा पहिले आउँछ घनश्याम नेपाल भन्छन्। रिमाल रोमान्टिक कवि हुन्। त्यसो हुनाले विद्रोह स्वाभावले पनि तिनको कलमले नउन्ने कुरै थिएन तर रिमालको विद्रोह अन्य रोमान्टिक कविहरूको जस्तो भावुक विद्रोह थिएन। उनी यथार्थवादी विद्रोही थिए। तिनको विद्रोहको चरमताले घरि-घरि क्रान्तिको रूप लिन खोजेको देखिन्छ। अतः केशवप्रसाद उपाध्यायले 'रिमाललाई मुख्यतः क्रान्ति र विद्रोहका कवि भन्नुपर्दछ' भनेका छन्। घनश्याम नेपालले रिमाललाई सच्चा विद्रोही कविका रूपमा मानेका छन्। रिमालले 2007 सालपूर्व नै राजनैतिक सत्ताको विरोधमा विद्रोहको स्वर बुलन्द गराएको पाइन्छ। वि .सं 2000 सालमा छापिएको तिनको आमाको सपना शीर्षक कविताले विद्यमान व्यवस्था र शासनतन्त्रको घोर विरोध

गर्दै परिवर्तनको आशा व्यक्त गरेको छ। त्यसरी नै रिमाल जनक्रान्तिपछि अझ उग्र र विद्रोही बन्न पुग्छन्-

प्रेम मात्र पर्याप्त छैन,

यहाँ स्वस्थ स्पष्ट गर्भाधान हुनुपर्छ,

यहाँ बुद्ध जन्माउनुपर्छ, यहाँ लेलिन जन्माउनुपर्छ,

छोराछोरीको अनुहार जस्तो अर्को कुनै

आफू देखिने ऐना छ?

यहाँ आत्मदर्शन हुनपर्छ। (प्रति)

रिमालको विद्रोहमा आक्रोश छ। तिनले सत्ता परिवर्तनको निम्ति युगपुरुष जन्माउने चाहना राख्दै 'म तिमीलाई गर्भाधान गर्छु' भन्न हिच्किचाउँदैनन्। तिनको विद्रोहमा सुधार देखिँदैन तर क्रान्तिको लक्ष्य भेटिन्छ। थिचिएर उठ्न नसकेको धरमर र अप्राप्तिमा तिनको गुनासो छैन बरू हुँकार छ-

हामी उसले भने जस्ता होइनौं भनेर

आफ्नो वीरता साबित गर्न चाहन्छौं,

त्यो नगर भन्ने तिमी को?

रोमान्टिक कविहरूमा रिमाल सशक्त विद्रोही कवि हुन्। तिनको विद्रोहले क्रान्तिको लक्ष्य साँधेको देखिन्छ। रिमालकै समकालीन देवकोटा, सिद्धिचरण, अगमसिह गिरी प्रभृत्ति कविहरूमा पनि विद्रोहको पर्याप्त झिल्का भेट्दछौं तर त्यो खालि रोमान्टिक भावुक विद्रोहमा परिसीमित बन्न पुगेको देखिन्छ। देवकोटा सशक्तकवि हुन्। तिनले जन-विद्रोहलाई धैरै नजिकबाट देखेका थिए। देखेका मात्र होइन सामेल पनि भएर हिँड्दा देशै निकाला पनि भए। तत्कालीन

सामन्तीहरूको घमण्ड, शोषक प्रवृत्ति, मूर्खतामाथि देवकोटाले गर्जिएर विद्रोह गरेका छन्। सुलोचना, शाकुन्तल, म पागल हुँ, प्रभुजी मलाई भोडो बनाऊ, गधा जस्ता काव्य-रचनाहरूमा देवकोटाको रोमान्टिक विद्रोहको झलक पाइन्छ। जस्तैः

निर्लज्ज नेतृत्वको निरस रसनाको- रण्डीको नाच हेर !

जन अधिकारको डँडालोको भाच हेर!

हीराको नाममा बिकेको आजकलका फुटेका काँच हेर!

जब भँगेरेटाउके छापाको कावली मिथ्याले

मेरो विवेक वीरलाई जाली कूटले ललकार्छ,

तब हुन्छन् मेरा गाला राता साथी! (पागल)

'सामन्ती भेदभावपूर्ण सांस्कृतिक नीतिका जातिवाद, छुवाछुद, कुलीनता-दासता आदि असमानताका विरुद्ध समान भावनाको पक्षमा' तिनको विद्रोह सुधारतर्फ ढल्केको छ। तिनी 2004 पछि राजनीतिदेखि अलग रहेर पनि राष्ट्रिय परिस्थितिप्रति व्यङ्ग्य र विद्रोह जनाइ रहन्छन्। तापनि देवकोटा सफल रोमान्टिक असफल क्रान्तिकारी र असफल आर्यवादी थिए अभि सुवेदी भन्छन्। यसरी नै सिद्धिचरण पनि रोमान्सेली कवि भएकोले तिनको विद्रोहको लक्ष्य पनि सुधारतिरै केन्द्रित छ। तापनि समानता र स्वतन्त्रताका पक्षधर श्रेष्ठका कवितामा आक्रोश, हुङ्कार, गर्जन र विद्रोहको स्वर उरालिएको छ। जस्तैः

आज नखाऔँ नसुतौँ आओ सब मिली हडताल मचाऔँ

कसरी चल्ला विधिको सृष्टि लौ त्यसको पाइन हेरौँ। (विश्व-व्यथा)

1997 मा सिद्धिचरण जेलमा जाकिएपछि राजनीतिबाट टाढा रहेर पनि विद्रोह भाव भने सेलाउँदैन। गिरी पनि रोमान्टिक कवि भएकैले तिनको विद्रोहमा

भावुकता छ। सामाजिक परिस्थिति र व्यवस्थाप्रति विरोध छ तर त्यसको परिवर्तनको निम्ति कुनै ठोस आग्रह छैन बरू गुनासो धेरै छ-

तर अब ता चेहरामा तिम्रा

विषादका काला धर्साहरू कोरिएछन्

चोटमा झुक्न होइन बरु सहन सिकेछौ

अब ता अर्कै अर्कै जस्तो भएछौ

तिमा ता यहाँ नचिनिने भएछौ।

विद्रोहको कडा स्वरलाई सशक्त व्यञ्जित गर्ने आशावादी कवि माधवलाल कर्माचार्य हुन्। उनमा रोमान्टिक भावुकता कम पाइन्छ। रिमालको सच्चा विद्रोहको ध्वनि तिनको कवितामा गुञ्जित छ-

अब आओ,

यस पृथ्वीमा स्वरको सौगात भर,

रातको कालो पर्दालाई सूर्यले उघारिसक्यो।

भूपि नयाँ युगको नयाँ कवि हुन्। तिनका कवितामा युगको चोट कोरिएको छ। विप्ल्याँटो परिवेश र निर्धो भविष्यले तिनको युग रोगिँदै जान लागेकोले उपचारको आशा नदेख्दा तिनीसित विद्रोह पन्यालिएर निराशा तड्कारिएको बोध हुन्छ। विद्रोहलाई सशक्त उगाल्ने जीवन थिङ पनि एकजना कवि हुन्। असन्तुष्टि र घोर चिन्ताले तिनको कवि भित्र-भित्रै भुप्राझैं सुल्कन बेर लागेको छैन। आफूलाई हिप्पोको संज्ञा दिँदै साह्रै अभागी रहेको तितो सत्यलाई इमानदारसित प्रकट गर्न तिनको कवि संकोच मान्दैन। यस्तै विकास गोतामे पनि शोषण र दमनको विरुद्धमा वीरबहादुर रुपी समाजलाई लड-लड भन्दै विद्रोह गर्न उक्साउँछन्। मोहन ठकुरी राष्ट्रिय, देशीय, र राजनैतिक परिप्रेक्ष्यमा अन्तुष्ट

भाव उराल्ने कवि हुन्। भूपिझैँ रोगिएको युग तथा शंका र हिंशाको जालोमा लपटिएर छट्पटाउँदै कवि विजय मल्ल प्रश्नमाथि प्रश्न गर्छन् –

किन हरेक झाँगबाट

चितुवा लुकेझै शंका चियाउँछ?

हरेक क्षण किन त्रास ओसारिएर

यस धरतीमा लहराउँछ?

आजका कवितामा पनि युगको तीव्र असन्तुष्टि व्यक्त भएको पाउँछौँ। इथ्निक परिप्रेक्ष्यबाट किनाराका आवाजहरू बुलन्द भएर माझमा आउने संघर्षमा प्रयासरत छन्। मनप्रसाद सुब्बा, रेमिका थापा प्रभृति कविहरू व्यवस्थाको विरोध गर्दै केन्द्रमा अस्तित्व रोप्ने तर्खरमा छन्। सामाजिक, धार्मिक औ राजनैतिक जुनै परिप्रेक्ष्यमा होस् विद्रोहको स्वर नेपाली कवितामा धेरै सुन्न पाइन्छ। तर त्यो विद्रोह व्यक्तिगत असन्तुष्टिभित्रै कोचिएर धेरै जस्तो सेलाएको देखिन्छ। नेपाली कवितामा पाइने विद्रोह कतिपय कारण र अधैर्यताले गर्दा क्रान्तिको लक्ष्य नभेटी बिटुलिएर गन्तव्य बिराएको छ।

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□1:□□□□□

□□:¡)□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□?□

....

....

....

2.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□

....

....

....

3. [illegible]?

....

....

....

7.4 नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी स्वर

जनशक्तिको प्रयास वा क्रियाकलाप आदिले कुनै शासन, सत्ता, स्थितिलाई मेटाएर आमूल परिवर्तन ल्याउने काम क्रान्ति भनिन्छ। घनश्याम नेपाल अनुसार कुनै चलिरहेको व्यवस्था वा परम्परा भत्काएर त्यसको साटो अर्कै नयाँ व्यवस्था वा पद्धति स्थापना गराउने विराट् सुसङ्गठित, योजनावद्ध र लक्ष्यपूर्ण विप्लव हो। प्रचलित शासन व्यवस्था, परम्परा, सामाजिक स्थिति आदिमा परिवर्तन ल्याउन चाहने; त्यस प्रकार फेरबदल लाई सजिलोमा क्रान्ति भनिन्छ। क्रान्ति कुनै पनि भइरहेको स्थितिमा आमूल परिवर्तन गर्ने राजनीतिक सिद्धान्त हो। यस प्रकार हेर्दा क्रान्ति समाजमा हुने सबै प्रकारका आन्दोलनहरूको सशक्त अभिव्यक्तिको प्रक्रिया हो।

क्रान्ति व्यवहार र विचारधारा दुवै माध्यमले प्रकट हुनसक्छ। वैचारिक र व्यावहारिक यसका दुईवटा शाखा हुन्। नेपाली साहित्यमा सन् 1960 को दशकपछि काव्य र कथा दुवै क्षेत्रमा देखापरेको आयामिक लेखन आन्दोलन र प्रयोगवादलाई बौद्धिक वैचारिक मोडको रूपमा लिन सकिन्छ। नेपालको जन-आन्दोलनले राजनैतिक व्यवस्था परिवर्तनको निम्ति जुन भूमिका निर्वाह गरेको छ, त्यस व्यावहारिक क्रान्तिको प्रभाव र प्रेरणा कवितामा परेको छ। रिमाल त्यसै प्रेरणा र प्रभावको एउटा उदाहरण हो।

नेपाली साहित्यमा क्रान्तिको यथार्थ ज्ञानमा कन्द्रित रचनाहरू धेरै लेखिएका छन्। विशेषः क्रान्तिकारी प्रगतिवादी साहित्यमा यो झलक बढी देख्न पाइन्छ। नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी स्वर आधुनिक कालमा आएर मात्र सुनिन्छ। प्राथमिक कालका कवितामा पनि वैचारिक क्रान्तिको धरातलत पाइन्छ तर त्यो क्रान्ति सामुहिक प्रयास नभएर व्यक्तिगत असन्तुष्टिमा केन्द्रित विद्रोह हुनाले त्यसलाई क्रान्ति नै भनिहाल्न मिल्दैन। आधुनिक कालका कवितामा ज्यादा विद्रोहको स्वर सुनिए पनि धैरे कविमा काल्पानिक क्रान्तिको आभाष पाइन्छ। समालोचकहरू अनुसार क्रान्तिकारी नेपाली कविताहरू नलेखिएका होइनन्। रिमाल, देवकोटा , सिद्धिचरण, गिरी प्रभृत्ति कविहरू सबै क्रान्तिकारी कवि मानिएका छन्। रत्नध्वज जोशी, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, केशवप्रसाद उपाध्याय, आनन्ददेव भट्ट, लक्खीदेवी सुन्दास प्रभृत्ति आलोचकहरूले रिमाल, देवकोटा, सिद्धिचरण, गिरी प्रभृत्ति कविहरूलाई क्रान्तिकारी कविको रूपमा चर्चा गरेको पाइन्छ। यी आलोचकहरूमध्ये घनश्याम नेपालको आलोचकीय दृष्टिकोण अरूभन्दा फरक र केही वैज्ञानिक पनि देखिन्छ। नेपालअनुसार विद्रोह र क्रान्ति एउटै होइन। असन्तोष र विरोध जनाउनु ने विद्रोहको धर्म हो भने विरोध र विद्रोहका विकसित, सुसङ्गठित तथा विशिष्ट स्वरूपका सहायताले व्यवस्थामा परिवर्तन ल्याउनु क्रान्ति हो। 'रिमाललाई मुख्यतः क्रान्ति र विद्रोहका कवि भन्नुपर्छ' भन्ने केशवप्रसाद उपाध्यायका विचारलाई लिएर नेपालको प्रतिक्रिया यस्तो छ- उपाध्यायज्यूले विद्रोह र क्रान्तिलाई एकाअर्काका पर्यायका रूपमा लिएको देखिन्छ जुन कुरो युक्तिसंगत लाग्दैन। जसरी प्रेमिका र पत्नी एउटै होइनन् त्यसरी नै विद्रोह र क्रान्ति पनि एउटै होइनन्। नेपालले आफ्नो बौद्धिक अध्ययनअनुसार विद्रोह र क्रान्ति दुई भिन्ना-भिन्नै चेतनाको रूपमा हेर्दै नेपाली साहित्यमा देवकोटा, सिद्धिचरण, रिमाल आदिका विद्रोही कविताहरू विशेषतः काल्पानिक क्रान्तिकै आधरमा लेखिएका मान्नपुगेका छन्। सबै विद्वान्

आलोचकहरूका विचार र अध्ययनलाई ध्यानमा राख्दै नेपाली कवितामा पाइने क्रान्तिकारी स्वरको विवेचनाका लागि मुख्य-मुख्य कविहरूका रचनालाई हेर्न सकिन्छ।

शारदाले धेरै विद्रोहका कवि जन्माएका छन्। तीमध्ये सिद्धिचरण श्रेष्ठ पनि एकजना हुन्। 1997 सालको सहित काण्डपछि उनमा राजनीतिप्रतिको सचेतना एवम् क्रान्तिप्रति अनुराग तथा क्रान्तिकारी-प्रगतिवादी दृष्टिकोण देखिएको हो। तिनका कवितामा क्रान्तिकारी स्वर पाइने विज्ञहरू मान्छन्। सिद्धिचरणलाई राजनैतिक आन्दोलनको सक्रिय र इमान्दार कार्यकर्ताको रूपमा चिनिन्छ। तिनी राजनैतिक व्यवस्थालाई अस्वीकारेर विद्रोहमा लागेका थिए। 1997 मा जेल परेपछि घरको सबै खानतलासीसम्म भएको थियो। तापनि सिद्धिचरणमा जीवनप्रति सौन्दर्य भाव र व्यवहारमा विद्रोहात्मक राग पाइन्छ। तिनले हरेक जन-साधरणलाई क्रान्तिको आह्वान गरेर कवितामा विरोध जनाएका छन्। राष्ट्रिय जागृतिको निम्ति विद्रोही गीत जनसमक्ष राख्दै आफूलाई क्रान्तिमा समर्पण गर्ने व्यक्ति हुन् सिद्धिचरण। राजनैतिक दमनले तिनको क्रान्तिकारी स्वरलाई दबाउन सकेन जन-विद्रोहको ज्वाला झन तीव्र भएर सक्केको देखिन्छ-

ती दैत्य फाँट, रुञ्चे पर्वत, यी एकान्त उदास बगर,

अनी ती तरु तृण पत्थर सबले उकेलीरहेछन् घोर जहर। (विश्व-व्यथा)

कवि यति भनेर सन्तुष्ट हुँदैनन्। जन-विद्रोहको आगोलाई अझ प्रखर बनाउँदै युगको लागि मर्ने आह्वान गर्छन्। जनसाधरणलाई क्रान्तिको महत्त्व बुझाउँदै मान्छेले एकदिन मर्नैपर्छ तर सार्थक मृत्युले मान्छेलाई अमर बनाउँछ। त्यस्तो मृत्यु दुखदायी नभएर स्वर्गिक तथा आनन्दमय हुन्छ भन्दै सबै एकजुट छाती फुकाएर जन-आन्दोलनमा भाग लिइदिने हौसला प्रदान गर्छन्-

हृदय-हृदयमा जोश बढाऊ

मर्ने तन यो अमर गराऊ

जीवन कच्चा, मर्नु छ पक्का

स्वर्गिक द्वार छ देऊ धक्का

चम्क युवक, अब चम्क, छाती फुकाई लम्कन लम्क ।

अतः सिद्धिचरण श्रेष्ठका कवितामा यस्ता क्रान्तिकारी स्वर अरू पनि सुन्न पाइन्छ। तिनले राजनैतिक षडयन्त्र र जेलको यातना भोगिसकेकोले काल्पनिक रूपमा पनि तिनका कवितामा क्रान्तिको स्वर सुन्न पाइन्छ। सिद्धिचरणझैँ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कवितामा पनि क्रान्तिकारी स्वर गुञ्जिएको पाइन्छ। तिनले आफ्ना कवितामा सामान्ती अर्थतन्त्रको विरुद्धमा क्रान्तिधर्मी सोच बुलन्द पारेका छन्। राणाकालीन सामन्ती व्यवस्थाप्रति तिनको ठाडो विरोध त सुनिँदैन तर निमुखा कृषक शोषितहरूको पक्षमा सामन्ती जमिन्दारीको विरुद्धमा चर्को आवाज सुनिन्छ-

धर्तीको यो मालिक्याई ठालुबाट खोस

एक आवाज गर किसान! एकै डल्लो बनी

हजार गरीब एकातिर, अर्कोतिर धनी

हातमा लाठी लेऊ सबै तर्साउनुलाई खाली

आफू तिमी नहच्किए गलिजान्छा जाली ।

देवकोटा भलै रोमान्टिक भावुक थिए तर तिनका कवितामा जनचेतनाको ज्वार सशक्त अङ्कित भएको देखिन्छ। सत्तासँग जुध्ने सामर्थ्य तिनको कविताले राखेको देखिन्छ। आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिको निम्ति क्रान्तिलाई समाउनुपर्ने तिनको आह्वान छ।

सिद्धिचरण, देवकोटाहरूकै क्रान्तिगीत सुनेर गोपालप्रसाद रिमाल क्रान्तिको यथार्थ उद्घोषक भएर नेपाली कवितामा देखा पर्छ। रिमालको 2000 सालमा आमाको सपना शीर्षक कविता छापिन्छ। रिमालको त्यही कविताबाट नेपाली कवितामा यथार्थपरक क्रान्तिकारी मोड सुरू हुन्छ। रिमालका कवितामा स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र र क्रान्तिचेतनाको स्वर पाइन्छ। पिंजडाको क्यानरी शीर्षक कवितामा रिमालले मुक्ति र स्वतन्त्रताको चाहना बुलन्द गरेका छन्। स्वातन्त्र्यचेतनाशून्य समाजलाई ब्युझाउने लक्ष्य छ कवितामा। त्यो लक्ष्यको गीत आमाको छातीमा चल्न थालेको क्रान्तिको स्पन्दनमा सुनिन्छ। केशवप्रसाद उपाध्याय अनुसार क्रान्तिबिना देशमा प्रजातन्त्र नआउने निष्कर्षमा कवि पुगेपछि नै आमाको सपनाका माध्यामबाट उनले क्रान्तिपुरषको आह्वान गरेका हुन्। कविकल्पनामा नेपाल आमा राणाशाहीको कठोर बन्धनबाट मुक्त हुन मानसिक रूपले व्यग्र छिन्। उनलाई वीर क्रान्तिपुरुषको अपेक्षा छ। जातक क्रान्तिपुरुष नभएको देख्दा उनी निराश हुन्नन्। उनलाई क्रान्तिकारी वीर पुत्र जन्मन्छ भन्ने पूर्ण विश्वास छ।

तर आमाको विश्वास क्रान्तिपुरुषको जन्म हुननसक्दा कवि अझ आशावादी भएर 'हो त्यो आउँछ' भन्ने मिठो सपना देख्न छाडेका छैनन्। कविको यही आशावादी चिन्तनले नै उनलाई सच्चा क्रान्तिकारी साबित गरेको छ। जस्तैः

आमा त्यो आउँछर ?

हो बा, त्यो आउँछ।

त्यो बिहानको सूर्यझैँ उज्यालो छर्दै आउँछ,

त्यसको कम्मबरमा झुण्डिएको

शीतजस्तै टल्कने तिमी एक हतियार देख्नेछौ,

त्यसैले उ अधर्मसित लड्नेछ।

तर त्यो हिउँ र आगोभन्दा पनि

बढ्ता छोइने भएर आउँछ।

रिमालको परिवर्तन, एक दिन एक युगमा एकचोटि आउँछ र प्रति शीर्षक कवितामा पनि क्रान्तिकारी स्वर लछेप्रै सुन्न पाइन्छ। विद्धमान व्यवस्थालाई अस्वीकार्दै शासकवर्गलाई कडा चुनौतिपूर्वक भन्छन्- 'उलटपुलट-उथुलपुथुल मचाई राष्ट्रिय जीवनमा हेरफेर वा परिवर्तन ल्याउने एक दिन एकचोटि आउँछ' भन्दै विश्वस्त गराउँछन्।

रिमालकै जस्तो क्रान्तिकारी नभए पनि सामाजिक रूढि, जातप्रथा जस्ता कुसंस्कारलाई भत्काउने लक्ष्यमा सम पनि देखापर्छन्। समाजमा प्रचलित जातिपाती पर्खाललाई ढाल्नका लागि तत्परता समभित्र अङ्कुराएको छ। कवि पात्र सन्ते र गौरीको माध्यमबाट समाजको व्यवस्थालाई ढाल्न क्रान्ति आवश्यक ठान्छन्। जस्तैः

मसित शान्ति मर्‍यो अब

तिमीसित क्रान्ति बाँचिरहोस् !

घृणा, धर्म र प्रेम पाप भएको

चिसो चूह्लोको मुखमा अब ज्वालामुख भै बल बोली फुटाली ।

समका कवितामा पनि यस्ता धेरै क्रान्तिकारी स्वर भेटाउन सकिन्छ। अगमसिंह गिरीका केही कविताहरूमा पनि क्रान्तिको स्वर घन्किएको पाइन्छ। उनी मूलतः वेदनाका कवि हुन्। तर वेदनालाई चिर्दै कहिलेकाहीँ मध्यरातमा प्रसवको चिच्चाहट गर्न पुग्छन्। रिमालजस्तो आशावादी गिरी छैनन्। तर गिरीमा प्रस्तावा छ, जातिको अस्तित्वलाई बचाउने मान्छेको खाँचो छ गिरीलाई। जस्तैः

अस्तित्वको हाम्रा मक्किन लागेको टेवालाई

काँध हाल्न आउने

अँ, मान्छे चाहिएको छ

अँ, जिउँदो मान्छे चाहिएको छ,

सन्तान चाहिएको छ।

यसरी आजका नयाँ कविताहरूमा पनि युगीन समस्या र विसङ्गतिप्रति घोर असन्तुष्टि र विरोध प्रकट गरिएको पाइन्छ।

मोहन कोइरालाका कवितामा पनि क्रान्तिको स्वर सुन्न पाइन्छ। तिनी रिमालझैँ आशावादी भएर राणातन्त्रको अवसान पार्ने क्रान्ति अवश्य पुनः आउनेछ भन्ने सङ्कल्प गर्छन्। जस्तैः

यो पहिलो घण्टी हो

यो पहिलो आवाज हो

कर्तव्यको निम्ति हामीहरू डाकिन्छौं

सुनाखरी पहरामा फुल्छ

कुमारीले माला बाँडेपछि

हरेक दिन साइत हुन्छ

चाँडै नै प्रकाश खुल्छ

सुनौला बिहानभित्र

समग्रमा नेपाली कवितामा धेरैजसो असन्तुष्टि, आह्वान, विद्रोह, प्रस्तावन, प्रतिक्रिया, क्रोध आदि व्यक्त भएको पाइन्छ। नेपाली कवितामा क्रान्तिको स्वरभन्दा पनि विद्रोह-चेतना नै बढी मुखरित भएको पाइन्छ।

Notes

2:

:¡)

1. र फरक छ?

....

....

....

2. छ?

....

....

....

3.

....

....

....

7.5 उपसंहार

नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर भएका धेरै कविताहरू लेखिएका छन्। धेरैजसो आलोचकहरूले विद्रोह र क्रान्तिलाई पर्यायको रूपमा लिइँदै क्रान्ति र विद्रोहलाई एउटैमा राखेर अध्ययन अनुशीलन गरिएको पाइन्छ। नेपाली कवितामा विद्रोहको स्वर प्रारम्भिक कालदेखि नै यदाकदा सुनिँदै आएको हो। तर जन-आन्दोलन कालमा आएर त्यो अझ छिप्पिने मौका पायो। जनसाधरणकै हाराहारीमा कविहरू पनि जनआन्दोलनमा सक्रिय भाग लिएर विद्रोह र क्रान्तिगीत गाउन थाले। शासकवर्ग वा सामन्तीहरूको सत्तालाई अस्वीकार्दै काव्य मार्फत विद्रोह र क्रान्तिको ज्वालालाई शक्तिशाली बनाए।

सिद्धिचरण, देवकोटा, रिमाल, सम, गिरी जस्ता कविहरू रातनैतिक, समाजाकि अव्यवस्थाहरूसित विद्रोह गर्ने सच्चा कविहरू हुन्।

7.6 सार

यस प्रखण्डमा नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वरबारे सामान्य जानकारी प्राप्त भयो। उक्त जानकारीहरूलाई तलका बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

विभिन्न अधिकार वा संगठनात्मक संरचनामा आधारित परिवर्तित समाज र व्यवस्थाको चाहना राखेर लेखिएका कवितालाई क्रान्तिकारी कविता भनिन्छ। क्रान्तिको लक्ष्य सुधार मै सीमित भए पनि क्रान्तिकारी स्वरका कविताहरू लेखिने प्रयास भएको छ। रिमाल, सिद्धिचरण जस्ता कविहरूका कवितामा क्रान्तिको झलक पाइन्छ।

नितान्त व्यक्तिगत उत्पीडन, असन्तुष्टि र अस्वीकृतिले जन्माएको क्षणिक उद्वेगको राग विद्रोह हो। नेपाली कवितामा असन्तुष्टि र अस्वीकृतिले विद्रोहलाई जन्म दिएको बोध हुन्छ। रिमाल, देवकोटा, सिद्धिचरण, गिरी जस्ता कविहरूका कवितामा विद्रोह-चेतना लछेप्रै पाइन्छ। विद्रोही कविहरूमा जहिल्यै असन्तुष्ट र आशावादी देखिने कवि रिमाल हुन्। असन्तुष्टिले तिनको आशालाई मर्न नदिई विद्रोहले क्रान्तिको लक्ष्यमा पुर्‍याउन मद्द गर्को छ।

शक्तिवल्लभ, रघुनाथ, भानुभक्त, ज्ञानदिल जस्ता प्रारम्भिक कालका कविहरूमा पनि विरोध वा विद्रोहको भाव भेटिन्छ। शक्तिवल्लभ, भानुभक्त र ज्ञानदिलले सत्ता र समाजिक रूढिप्रथाको विरोधी भाव पोखेका छन्। हिन्दूधर्म नीतिको प्रत्यक्ष विरोध गर्दै ब्राह्मणवादी समाजको मानसिकता, जातप्रथा र ढोँकी पुरोहित्याँइको विद्रोह गर्दै नेपाली समाजलाई एउटा नयाँ दिशा र स्वस्थ परिवेश बनाउने प्रयास गरेका छन्।

रिमाल यथार्थवादी धरातलमा उभेर विद्रोहलाई सशक्त वाणी दिने कवि हुन्। व्यग्रता, असन्तुष्टता, अस्वीकृति, आशा रिमालका कविताको विशेषता हो। जस्तै प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि रिमाल विद्रोह गर्न छाड्दैनन्। रिमाल निराशावादी, पलायनवादी कवि होइनन्। उनीभित्रको घोर आशाले उनलाई मर्न दिएनन् बरू बहुलाउन पर्‍यो। अतः रिमालका कवितामा विद्रोह-चेतनाका साथै क्रान्तिको झलक पाउन सकिन्छ।

सिद्धिचरण, देवकोटा, गिरी, सम जस्ता कविहरूका कवितामा विद्रोह चर्को सुनिन्छ। तर तिनीहरूका विद्रोहको उद्देश्य क्रान्ति गर्नुका सट्टा सुधारमा केन्द्रित भएको देखिन्छ। सिद्धिचरण अरूभन्दा अलिक आँटिलो विद्रोही देखिन्छन्। तिनी मृत्युसित डराउँदैनन्। देश र राष्ट्हितको निम्ति जनसाधारणलाई छाती फुकाएर अर्धमसित लड्ने पुकार गर्छन्। देवकोटा, सम र गिरीमा सिद्धिचरणको जस्तो विद्रोह देखिँदैन।

यस प्रखण्डको अध्ययनले नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वर कुन रूपमा व्यक्त भएको छ?नेपाली कवितामा विद्रोह-चेतना र क्रान्तिकारी स्वरबारे बुनियाँदी जानकारी प्राप्त भयो। नेपाली कवितामा विद्रोह र क्रान्तिकारी चेतनालाई कविहरूले कतिसम्म सचेत भएर प्रयोग गरेका छन् भन्ने सम्बन्धमा यस प्रखण्डमा अध्ययन गरियो।

7.7 अनुशीलनी

1. विद्रोह र क्रान्तिको सामान्य परिचय दिनुहोस्।

2. विद्रोह र क्रान्तिबीच पाइने भिन्नतालाई प्रकाश पार्नुहोस्।

3. नेपाली कवितामा पाइने विद्रोह-चेतनाको चर्चा गर्नुहोस्।

5. नेपाली कवितामा क्रान्तिकारी-स्वर कुन रूपमा व्यक्त भएको छ विवेचना गर्नुहोस्।

6. गोपालप्रसाद रिमाललाई विद्रोही-क्रान्तिकारी कविको रूपमा चिनाउनुहोस्।

7. रिमाललाई क्रान्तिकारी कविको रूपमा मान्न के उचित छ ? तर्क दिनुहोस्।

8. विद्रोह र क्रान्तिलाई अलग-अलग मान्ने आलोचक को हुन् ? आलोचकको भनाइलाई केन्द्र गरेर आफ्नो विचार राख्नुहोस्।

9. 'देवकोटा, सिद्धिचरण, रिमाल आदिका विद्रोही कविताहरू विशेषः काल्पानिक क्रान्तिकै आधारमा लेखिएका हुन्'-भन्ने भनाइको वस्तुनिष्ट उत्तर दिनुहोस्।

10. नेपाली कवितामा पाइने क्रान्तिकारी-स्वरलाई 'क्रान्ति नभएर सुधार मात्र हो' भन्नु कतिसम्म युक्तिसंगत छ?

टिप्पणी लेख्नुहोस्

'वस्तानियें' र 'मितेश'।

नेपाल कवितामा आक्रोश ।

जन-सङ्घर्ष र क्रान्ति ।

समका कवितामा जातिप्रथा ।

रिमालका कवितामा हिँउको प्रतीकात्मकता ।

7.8 अतिरिक्त अध्ययन-

1. लक्खीदेवी सुन्दास – समय र समीक्षण ।

2. घनश्याम नेपाल – रूप र रेखाहरू ।

3. ईश्वर बराल – हिमालचुली ।

4. अल्बर्ड केमस – द रिबेल ।

5. फेडरिक एङगेलस् – रेब्युलुसन्स एन्ड काउन्टर रेब्युलुसन्स ।

6. रमेश श्रेष्ठ – नेपाली कविताको प्रवृत्ति ।

7. बासुदेव त्रिपाठी – नेपाली कविताको सिँहावलोकन ।

8. कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा) – साझा समालोचना ।

9. रत्नध्वज जोशी – आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक ।

10. घनश्याम नेपाल – नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास ।

11. चूडामणि बन्धु – साझा कविता ।

6.9□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□

1.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□1:□□□□□

□□□□□-1□□□□□□□□□□7.2□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2□□□□□□□□□□7.3□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3□□□□□□□□□7.3□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

2.□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□2:□□□□□

□□□□□-1□□□□□□□□□□7.2,□7.4
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-2□□□□□□□□□7.4□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

□□□□□-3□□□□□□□□□7.4□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□